

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА

Випуск 2

Київ 2025

УДК 811.161.2'01/'08

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2>

Засновник: Інститут української мови Національної академії наук України

Ідентифікатор у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа-реєстрантів R30-01173 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення від 31.08.2023 № 802)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

П.Ю. Гриценко (головний редактор), С.О. Вербич, Л.П. Гнатюк, Г.М. Дидик-Меуш, Р.О. Коца, В.М. Мойсієнко, Г.М. Наєнко, Н.В. Пуряєва (відповідальний секретар), І.Б. Царалунга

Відповідальний за випуск — Н.В. Пуряєва

Рецензенти

Тищенко Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук (Інститут української мови НАН України)

Осінчук Юрій Васильович, кандидат філологічних наук (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

До друку схвалила вчена рада Інституту української мови НАН України (протокол № 17 від 23 грудня 2025 року)

Збірник висвітлює широке коло важливих історико-лінгвістичних питань, що стосуються процесу формування української мови, теорії та методології його опису, інтерпретації та прогнозування суттєвих явищ і тенденцій розвитку української літературної мови. Журнал містить матеріали, присвячені актуальним проблемам історії мови, історичної лексикології, лексикографії, словотвору, історичної стилістики, лінгвістичного джерелознавства тощо.

Для науковців, викладачів, студентів, учителів і всіх, хто цікавиться проблемами філології та історії української мови.

ISSN 3083-6204 (Print)

ISSN 3083-6212 (Online)

ЗМІСТ

Теорія і методологія історичної лексикографії

Коца Р.О., Пуряєва Н.В. Історія та перспективи лексикографічного опрацювання української мови раннього писемного періоду (Від проєкту «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції» до створення «Словника української мови Х–ХІІІ ст.») ... 4

Дослідження

Дем'янюк М.П. Лексика ремесла: професійна номенклатура в рукописному латино-слов'янському лексиконі ХVІІІ ст. 29

Коца Р.О. Формування категорії присвійних займенників в українській мові 41

Сивокозова Т.В. Проповідь у контексті церковно-релігійного письменства другої половини ХVІІ – ХVІІІ ст. 64

Шульгач В.П. Етимологічні нотатки. 8–18 75

Історико-лексикографічна лабораторія. Джерела

Заболотна Н.В. Унівські й почаївські стародруки — джерела української та церковнослов'янської мов 92

Коца Р.О. Три універсали гетьмана Івана Мазепи з Батуринаського архіву 102

Суховій О.О. Проповідь Варлаама Ясинського на свято Воздвиження Чесного Хреста 112

Хроніка

VI Міжнародна конференція «Українська мова і сфера сакрального» (*Н.В. Пуряєва*) 128

Науковий семінар «Українська лінгвістична медієвістика» (*Н.В. Пуряєва*) 132

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРИЧНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

УДК 811.161.2'374

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.4-28>

Коца Р.О.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>
e-mail: rgomonai@ukr.net

Пуряєва Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>
e-mail: rondelyk@ukr.net

ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ОПРАЦЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ РАНЬОГО ПИСЕМНОГО ПЕРІОДУ

(Від проєкту «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції» до створення «Словника української мови X–XIII ст.»)

Статтю присвячено історії, концепції та перспективам лексикографічного опрацювання української мови раннього писемного періоду, зокрема аналізу незавершеного академічного проєкту «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» (ССМ-СР) та можливостей його сучасної адаптації. Простежено генезу проєкту від 1950-х років, показано науковий контекст його появи, міжнародні ініціативи славистики та причини, що зумовили формування словників локальних редакцій старослов'янської мови. Докладно описано принципи добору джерел ССМ-СР, методику створення картотеки, обсяг виконаної роботи та стан її збереження. Особливу увагу

приділено картографуванню рукописної традиції XI–XIII ст., характеристиці жанрового й територіального спектра пам'яток та принципам їхньої мовної атрибуції.

У статті показано, як із 1990-х років трансформувалося розуміння церковнослов'янської мови української редакції та її місця в історії української мови. Простежено формування нового канону джерел (книжних, епіграфічних, світських), репрезентативних для українського мовно-культурного ґрунту доби Русі. Розглянуто внесок В.В. Німчука у визначення меж і статусу української редакції церковнослов'янської мови та її включення до історії української писемності. На основі проведеного огляду обґрунтовано необхідність переосмислення незавершеного проєкту ССМ-СР як потенційної основи для створення «Словника української мови XI (X)–XIII ст.», що відображав би реальний стан мовної системи ранньоукраїнської традиції в її книжному та некнижному варіантах.

Ключові слова: старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, українська редакція, історична лексикографія, ССМ-СР, картотека, XI–XIII ст., давньоукраїнська мова, історичний словник, мовна атрибуція.

У сучасному українському історичному мовознавстві відчутно зріс інтерес до церковнослов'янської мови української редакції як повноцінного об'єкта історико-лінгвістичних досліджень, що потребує власної наукової моделі опису та формування комплексу критеріїв її відмежування від інших слов'янських редакцій. Однак у цій перспективі постає нове завдання — розробити цілісну національну концепцію церковнослов'янської мови української редакції як складника розвитку української писемної традиції [див.: Наєнко 2025; Мойсієнко 2025].

З огляду на сказане на особливу увагу заслуговує маловідомий, із 1990-х років фактично призупинений академічний лексикографічний проєкт — «Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» (далі — ССМ-СР), що був реалізований лише частково: окреслено корпус джерел Словника, створено робочу картотеку, опубліковано проспект цієї лексикографічної праці.

Актуальною проблемою, на нашу думку, є осмислення ролі і ваги цієї лексикографічної ініціативи та можливості її використання як підґрунтя для сучасної реконструкції стану української мови найдавнішого писемного періоду її розвитку.

1. Історія створення проєкту ССМ-СР (50–80-і рр. XX ст.)

Початок зазначеного проєкту пов'язаний із пошвавленням в СРСР наприкінці 40–50-х років XX ст. славістичних студій. Саме в цей час в АН УРСР (в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні, Інституті літератури,

Інституті історії) було створено відділи славістики; як частину Радянського комітету славістів засновано Український комітет славістів, який мав свого представника у Міжнародному комітеті.

У вересні 1958 року в Москві відбувся IV Міжнародний з'їзд славістів. Про його основні завдання може свідчити така цитата: «Ми виходимо з того, що історія культур слов'янських народів — це історія їх тісної взаємодії — власне, ця взаємодія і є предметом славістики. Ми прагнемо не тільки визначити контури “генетичної” спільності лінгвістичного фонду слов'янських мов і слов'янської поезики, успадкованих із праслов'янської епохи, але й вивчати історію міжслов'янських запозичень, що ставали особливо актуальними на етапі формування національних культур і створення слов'янських літературних мов»¹ [Молдован 2015, с. 331].

У цьому виразно «об'єднавчому», ба навіть асимілятивному, контексті якраз і було сформульовано одне з лінгвістичних завдань для славістів — підготовка та створення словника «общеславянского литературного языка» [IV МСС, с. 162]. Цей словник мав охопити пам'ятки старослов'янської мови, що походили із т. зв. макроареалу *Slavia Orthodoxa* (термін, запропонований італійським лінгвістом Рікардо Піккіо) та відображали такі його редакції: болгарську, македонську, сербохорватську (сербський варіант), східнослов'янську, румунську та чеську. На з'їзді було сформовано спеціальну міжнародну комісію для координації праці над словником загальнослов'янської літературної мови, яку мали провадити в усіх слов'янських країнах, у тому числі Румунії та Угорщині.

Того ж року в Празі було розпочато роботу над укладанням словника, однак майже відразу стало ясно, що цей проект неможливо зреалізувати в задовільно короткий час, тому його було трансформовано в підпроекти — окремі словники локальних редакцій старослов'янської мови. Так, зокрема, Празький словник редукувався у словник західнослов'янської (чеської) редакції церковнослов'янської мови.

¹ «Мы исходим из того, что история культур славянских народов — это история их тесного взаимодействия — собственно, это взаимодействие и образует предмет славистики. Мы стремимся не только определять контуры “генетической” общности лингвистического фонда славянских языков и славянской поэтики, унаследованных из праславянской эпохи, но и изучать историю межславянских заимствований, которые становились особенно актуальны на этапе формирования национальных культур и создания славянских литературных языков».

Концепцію словника сформулював знаний палеославист М.І. Толстой. Над його засадами працювали також академіки М.А. Мещерський, А.І. Журавський, М.М. Копиленко та Й. Гамм. Головним завданням словників локальних редакцій було відображення взаємодії старослов'янської мови з тією чи іншою слов'янською мовою.

Концепція *східнослов'янської редакції* виходила із необхідності кореляції з т. зв. *давньоруською мовою*, — за тогочасною концепцією (О.О. Шахматов), спільною писемною мовою східних слов'ян, що нібито існувала впродовж XI–XIII ст. Після створення ССМ-СР надалі планувалася праця над словниками *старослов'янської мови західноруської* (української, білоруської) та *північноруської* (російської) редакцій, а відтак словниками *церковнослов'янської мови староукраїнської та старобілоруської редакцій* XVI–XVII ст. і *староруської* (великоруської редакції) із верхньою межею XVIII ст. [Перспект, с. 12].

Зазначимо, що ця грандіозна ініціатива не була зреалізована, але сприяла створенню історичних словників слов'янських мов. Зокрема, за 20–30 років після VI З'їзду славистів було закладено картотеки, розроблено концепції та укладено словники української мови XIV–XV ст., XVI – першої половини XVII ст., старобілоруської мови, польської мови, чеської та інших мов.

2. Корпус джерел Словника

До створення «Словника старослов'янської мови східнослов'янської редакції XI–XIII ст.» повернулися вже у 80-х роках XX ст. Над ним мали працювати Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР разом з Інститутом російської мови АН СРСР та Інститутом мовознавства ім. Я. Купали АН БРСР. Однак насправді працювала лише українська група виконавців [Німчук, Чепіга 2005, с. 201].

У 1987 році в Києві опубліковано проспект Словника [Перспект], авторами якого стали: В.Л. Карпова, З.Г. Козирєва, К.С. Симонова, П.П. Чучка (розділ «Джерела словника»), Г.Х. Щербатюк. У кінцевому опрацюванні проспекту взяв участь В.В. Німчук (редагування списку джерел, ідея про кирило-мефодіївську базу словника тощо). Загальну редакцію проспекту здійснила керівник проєкту В.Л. Карпова. Зауважимо, що в обговоренні проспекту взяли участь С.П. Бевзенко, С.І. Головащук, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак, В.М. Русанівський, Л.П. Жуковська, Л.С. Паламарчук, М.М. Пешак,

представники львівської історико-лексикографічної школи Д.Г. Гринчишин, Л.М. Полюга, Л.М. Гумецька.

Типологічно ССМ-СР був задуманий як **словник-тезаурус**. Передбачалося цілковите охоплення повнозначних частин мови і службових слів, ономастичної лексики (антропонімів, топонімів, теонімів) та похідних від неї утворень; орфографічних, фонетичних і словотвірних варіантів, парадигматичних зв'язків (дублетність, синонімія).

Принципи формування корпусу джерел ССМ-СР були зумовлені його основними завданнями та метою, сформульованими в проспекті: «словник покликаний засвідчити наявні у писемних пам'ятках факти, які відображають стан книжно-літературної мови, що в XI–XIII ст. у певних сферах функціонувала на території давньої Русі. Мета словника — відтворити об'єктивну і, наскільки дозволяють джерела, повну картину *взаємодії споріднених слов'янських мов — старослов'янської та давньоруської* — на всіх системних рівнях: лексико-семантичному, словотвірному, морфологічному (словозміна), фонетичному (завдяки графіці та орфографії), частково також на рівні синтаксису і словосполучення» [Проспект, с. 3]. Словник, отже, мав відображати як спільнослов'янські книжні елементи, так і проникнення східнослов'янських рис у церковнослов'янську традицію і фактично уможлилював вивчення стану слов'янських мов у ранньописемний період.

Джерельний корпус ССМ-СР формувався за кількома принципами:

1. **Хронологічний:** час створення рукопису (списку) — XI–XIII ст.

Словник мав містити лише матеріали, документально засвідчені в рукописах XI–XIII ст., пізніші списки пам'яток цього часу до корпусу не було залучено.

2. **Мовний:** мова рукопису — старослов'янська.

Зауважимо, що сам термін «старослов'янська мова» у назві словника зазнав критики і викликав дискусії. Зокрема, австрійська дослідниця І. Гютль-Фолтер вказувала на те, що назва «Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв.» дещо посуває верхню межу власне старослов'янської мови [Hüttl-Folter 1989, с. 326], адже на той час старослов'янською мовою у європейській славистиці домовилися називати той варіант єдиної, ще не здиференційованої за регіональними традиціями слов'янської літературної мови, що був створений Кирилом і Мефодієм та їхніми безпосередніми учнями в IX ст. Усі пізніші слов'янські писемні практики, які розвивалися на основі кирило-мефодіївської традиції, трактували як редакції церковнослов'янської мови [див.: Пиккио 2003,

с. 403–428; Кайперт 2017, с. 14–15]. Тому дослідниця запропонувала термін «старославянський язык» у назві словника замінити терміном «древнецерковнославянський язык» [Hüttl-Folter 1989, с. 326].

Назву «давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови» обґрунтовував у 1982 році і проф. В.В. Німчук у статті «Початки літературних мов Київської Русі»: «Давньоруська редакція (варіант) церковнослов'янської мови формувалась <...> шляхом введення живомовних елементів у старослов'янські тексти», що «у канонічних книгах стає дуже помітним від початку XII ст. аж до кінця давньоруської доби» [Німчук 1982, с. 28–30].

Однак аналіз публікацій показав, що у 80–90-х роках XX ст. терміни «старослов'янська» і «церковнослов'янська» для позначення мови конфесійних текстів доби давньої Русі часто вживали як синоніми, очевидно, з ідеологічних причин уникаючи «конфесійно забарвленого» глтоніма. Пор.: «Культовою мовою на терені східної Славії понад тисячу років є церковнослов'янська мова, яку в межах IX–XIII ст. прийнято називати старослов'янською» [Німчук 1992, с. 28–32]. Така термінологічна модель, по суті, вирівнювала історичні етапи розвитку церковнослов'янської мови, фактично нівелюючи різницю між оригінальною старослов'янською мовою IX–X ст. та її редакціями.

3. Географічний (територіальний). До джерел Словника залучено тексти, написані чи переписані на східнослов'янській території, які представляють «різні території, що входили до складу державного утворення східних слов'ян XI–XIII ст.: Київ і Київська земля, Галицько-Волинське князівство, Новгород, Володимир та ін.» [Перспект, с. 11]. Незважаючи на те що не всі рукописи мали точну географічну атрибуцію, її відсутність, особливо для рукописів раннього періоду (XI ст.), не була перешкодою для включення їх до джерел Словника [Там само].

4. Жанровий. До корпусу джерел Словника увійшли тільки *церковно-релігійні* (т. зв. конфесійні) *тексти*, перекладені на старослов'янську мову в період діяльності Кирила й Мефодія та представлені в усіх без винятку редакціях старослов'янської і церковнослов'янської мов упродовж усієї історії їх функціонування. Ідея про *кирило-мефодіївську спадщину* як основу Словника належала В.В. Німчукові, оскільки лише ці джерела відповідали заявленому об'єкту лексикографічного опису — старослов'янська мова.

Важливо зауважити, проте, що в процесі обговорення концепції словника лунали пропозиції П.П. Чучки та В.В. Німчука про можливість залучення до корпусу джерел рукописів більш різноманітних за жанрами

і змістом, зокрема не лише переписаних (скопійованих та відредагованих), а й уперше створених старослов'янською мовою вже у східнослов'янському мовному середовищі. На думку цих дослідників, на особливу увагу заслуговували твори світського характеру або не строго канонічні, оскільки «взаємодія з давньоруською мовною системою, безсумнівно, носить в них глибший та органічніший характер, ніж у копіях (списах) богослужбових книг» [Перспект, с. 11–12]. Так, вдалося б рельєфніше представити другий аспект об'єкту — власне східнослов'янську редакцію.

Однак тексти такого типу до корпусу джерел словника все-таки не було залучено. Цей факт укладачі пояснили, з одного боку, проблематичністю «розмежування у них власне старослов'янських і давньоруських мовних фактів», а з іншого — тим, що ці пам'ятки ввійшли до корпусу «Словаря древнерусского языка XI–XIV вв.» [Там само].

5. Обсяг рукопису (як один із можливих критеріїв). Оскільки чимало слів давнього письменства характеризуються низькою частотністю, часом навіть представлені в одиничній фіксації (т. зв. гапакси), автори, намагаючись якомога повніше охопити старослов'янський лексикон, запропонували залучати до джерел словника уривки текстів, невеликі за обсягом чи не повністю (погано) збережені рукописи, які відповідають іншим основним вимогам, а також різні списки однієї пам'ятки [Там само].

Під час укладання списку джерел ССМ-СР автори спиралися на «Сводный каталог славянорусских рукописных книг, хранящихся в СССР, XI–XIII вв.» (далі — СК) (Москва, 1984), за даними якого «рукописів, створених в XI–XIII ст. на слов'янських територіях, у СРСР налічується близько 500 (точніше — 494), із них 282 — східнослов'янської редакції» [Перспект, с. 10]. Серед них 99 творів конфесійного характеру: 78 Євангелій, 11 Псалтирів, 10 Апостолів.

У результаті відбору залишилося **93 пам'ятки**, список яких подано в Перспекті (49 Євангелій, 8 Апостолів, Апокаліпсис, 13 Псалтирів, 10 Паремійників, 2 кормчі, 7 служебників, 3 уривки). Однак, на думку В.В. Німчука, остаточний список потрібно було скоротити до **60 джерел**: ретельній мовній селекції мали підлягати пам'ятки XIII ст., яких збереглося значно більше, ніж рукописів XI ст., а це створювало певну диспропорцію у хронологічному принципі.

Відібрані до корпусу джерел рукописи було сформовано у список, у якому вказано жанр пам'ятки, для окремих рукописів — утверджена в науковому обігу їхня назва, час створення списку, обсяг в аркушах (уцілілої

частини, якщо рукопис зберігся не повністю), місце зберігання, шифр у сховищі, пропонуване скорочення для позначення джерела і його номер у СК.

№ за СК	Назва	Час створення	Обсяг	Скорочення	Місце зберігання, шифр
6	Євангеліє Архангельське	1092	178/4°	ЕА	ГБЛ, Муз. 1666
244	Євангеліє Бучацьке	XIII	160/1°	ЕБ	ЛГМУИ, Рк.Ф. 688/38912
53	Євангеліє Галицьке (Крилоське)	1144	260/4°	ЕГ	ГИМ, Син. 404
179	Євангеліє Георгієве (Галицько-Волинське)	1266–1301	175/1°	ЕГал	ГПБ, Ф.п. I. 64
55	Євангеліє Добрилове	1164	271/4°	ЕД	ГБЛ, Рум. 103
184	Євангеліє Євсієве	1283	140/1°	ЕЕ	ГБЛ, Муз. 3168
12	Євангеліє Купріянівські листки	XI	2/1°	ЕК	ГПБ, Ф.п. I. 58
	Євангеліє Лавришівське	XIII–XIV	140/1°	ЕЛ	Краков (Польща)
180	Євангеліє Симонове	1270	167/1°	ЕС	ГБЛ, Рум. 105
51	Євангеліє Мстиславове	1117	213/1°	ЕМ	ГИМ, Син. 1203
117	Євангеліє Милятинське (Милятино)	1215	161/1°	ЕМил	ГПБ, Ф.п. I. 7
3	Євангеліє Остромирове	1056–1057	294/1°	ЕО	ГПБ, Ф.п. I. 5
116	Євангеліє Одеське	XII	34/1°	ЕОд	ОДИАМ. 59625
			1		БАН, 4.5.22;
			14		Нар. библ. «Кирил и Мефодий» в

					Софії (НРБ), 25/441
342	Євангеліє Оршанське	XIII	142/4°	ЕОрш	ЦНБ АН УСРСР, ДА П-555
146	Євангеліє Пантелеймонове	XII–XIII	224/1°	ЕП	ГПБ, Соф. 1
195	Євангеліє Полоцьке	XII–XIII	170/1°	ЕПол	ГПБ, Погод. 12
	Євангеліє Путнянське	XIII		ЕПут	Румунія
	Євангеліє Реймське	XI–XII	32/	ЕР	Реймс (Франція)
199	Євангеліє Спаське	XIII	132/1°	ЕС	Яросл. Муз. №15690
10	Євангеліє Турівське	XI	10/4°	ЕТ	ЦБАН Лит. ССР Ф.19. №1
118	Євангеліє Учительне	XII	265/1°	ЕУ	ГИМ, Син. 262 №15718
337	Євангеліє Холмське	XIII	170/1°	ЕХ	ГБЛ, Рум. 106
52	Євангеліє Юріївське	1119–1123	232/1°	ЕЮ	ГИМ, Син. 1003
67	Євангеліє	XII	252/1°	Е XII (1)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип), № 6
872	Євангеліє	XII	193/4°	Е XII (2)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип), №1
142	Євангеліє	XII/XIII	264/4°	Е XII/XIII	ГПБ, Погод. 11
143	Євангеліє	XII/XIII (л. 1–4)		Е XII–XIII– XIV	БАН, Археогр. ком., 159
	(частина тексту під № 144)	XIII/XIV (л. 5–6)	6/4°	Е XII–XIII– XIV	БАН, Археогр. ком., 159
144	Євангеліє	XII/XIII (л. 20–116)	4°		
		XIII/XIV (л. 117–226)	4°		ГПБ, Q. п. I. 1

145	Євангеліє	к. XII – поч. XIII (?)	158/1°	Е XII	ГПБ, Рум. 104
147	Євангеліє	к. XII (?) – поч. XIII	228÷3/4°	Е XIII	ГТГ, К-5348
197	Євангеліє	I чв. XIII	239÷8/1°	Е I четв. XIII	НБ МГУ, 2 Ag. 80
198	Євангеліє	поч. XIII	261/1°	Е нач. XIII	ГИМ, Арх. 1
232	Євангеліє	XIII	74/1°	Е XIII (1)	ГПБ, Ф.п. I. 13
233	Євангеліє	XIII	126/4°	Е XIII (2)	ЦГАДА ф.188 (РС ЦГАДА), №816
238	Євангеліє	XIII	165/1°	Е XIII (3)	ГПБ, Ф.п. I. 6
239	Євангеліє	XIII	97/1°	Е XIII (4)	ГПБ, Ф.п. I. 66
240	Євангеліє	XIII	144/1°	Е XIII (5)	ГПБ, Ф.п. I. 118
241	Євангеліє	XIII	199/1°	Е XIII (6)	ГПБ, Погод. 13
242	Євангеліє	XIII	9/1°	Е XIII (7)	ГПБ, Тит. 381
243	Євангеліє	XIII	176/1°	Е XIII (8)	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №7
335	Євангеліє	к. XIII (або поч. XIV ?)	152/1°	Ек. XIII (1)	ГБЛ, Волок. 1
338	Євангеліє	к. XIII	108/1°	Ек. XIII (2)	ГИМ, Хлуд. 170-д
435	Євангеліє	XIII/XIV	175/1°	Е XIII/XIV (1)	ГПБ, Ф. п. 10
436	Євангеліє	XIII/XIV	155/1°	Е XIII/XIV (2)	ГПБ, Соф. 6
437	Євангеліє	к. XIII – поч. XIV (?)	158/1°	Ек. XIII – н. XIV	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №15
	Євангеліє	XIII	1	Е XIII (А)	Вестервик (Швеція)
	Євангеліє	XIII	4	Е XIII (С)	Стокгольм (Швеція)
	Євангеліє	XIII	2	Е XIII (Е)	Стокгольм (Швеція)
59	Апостол Христінопільський	XII	291/1°	АХ	ЛИМ, Рук. 39

60	Апостол Христінопільський		8/1°	АХ	ЦНБ АН УСССР, VIII, 3
140	Апостол	XII–XIII	24/1°	А XII–XIII	ГПБ, Соф. 32
175	Апостол	1220	241/1°	А 1220	ГИМ, Син. 7
224	Апостол	XIII	26/1°	А XIII	ГПБ, Ф. п. I. 81
328	Апостол	к. XIII	11/1°	А к. XIII	ГИМ, Щук. 890
425	Апостол	XIII/XIV	81/1°	А XIII/XIV	ГПБ, Ф. п. I. 22
427	Апостол	к. XIII – I пол. XIV	93/4°	А XIII–XIV (1)	ГПБ, Q. п. I. 5
223	Апокаліпсис із тлумаченнями Андрія Кесарійського	XIII	108/4°	Ап	БАН, Никольск. 1
30	Псалтир Євгеніївський	XI	20/1°	ПЕ	ГПБ, Погод. 9
384	Псалтир Симонівський	XIII	291/1°	ПСим	ГИМ, Хлуд. 3
47	Псалтир Толстовський	XI–XII	270/1°	ПТ	ГПБ, Ф. п. I. 28
31	Псалтир Чудовський	XI	176/1°	ПЧ	ГИМ, Чуд. 7
188	Псалтир	1296	338/1°	П 1296	ГИМ, Син. 285
300	Псалтир	XIII	343/1°	П XIII (1)	ГПБ, Ф. п. I. 1
474	Псалтир	XIII–XIV	192/4°	П XIII–XIV	ГПБ. Соф. 62
302	Псалтир	XIII	162/4°	П XIII (2)	ЦГАДА, Син. ф. 381. №27
95	Псалтир	XII	12/4°	П XII	ГПБ, Q. п. I. 37
28	Псалтир Бичківський	XI	9/4°	ПБ	ГПБ, Q. п. I. 73
	Псалтир	XI	135/4°	ПБ	Мон. св. Катерини (Синай)
	Псалтир Слуцький	XI		ПС	
	Псалтир	к. XIII – поч. XIV	19	П XIII–XIV	Стокгольм (Швеція)

181	Паремійник Захар'їнський	1271	264/4°	Пар. 3	ГПБ, Q. п. I. 13
288	Паремійник	XIII	2/4°	Пар. XIII	ГПБ, Q. п. I. 20
371	Паремійник	к. XIII	7/1°	Пар. к. XIII	ГБЛ, Унд. 1236
372	Паремійник (дві частини одного рукопису)		48/1°		ГПБ, Соф. 53
373	Паремійник	II пол. XIII	107/1°	Пар. пол. XIII	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №60
465	Паремійник	к. XIII – поч. XIV	4/4°	Пар. XIII– XIV	ЦГАДА, ф. 381 (Син. тип.), №38
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	8	Пар. XIII– XIV (A)	Стокгольм (Швеція)
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	2	Пар. XIII– XIV (B)	
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	8	Пар. XIII– XIV (C)	
	Паремійник	к. XIII – I чв. XIV	2	Пар. XIII– XIV (D)	Стокгольм (Швеція)
75	Кормча Єфремівська	XII і XIII	310/1°	ЕК	ГИМ, Син. 227
268	Кормча Уварівська	XIII	174/1°	КУ	ГИМ, Увар. 124
167	Службник Варлаама Хутинського	к. XII – поч. XIII	30/4°	СлВ	ГИМ, Син. 604
310	Службник	XIII	71/4°	Сл XIII (1)	ГПБ, Сол. 1016/1125
311	Службник	XIII	24/4°	Сл XIII (2)	ГПБ, Сол. 1017/1125
312	Службник	XIII	46/4°	Сл XIII (3)	ГПБ, Соф. 518
313	Службник	XIII	54/4°	Сл XIII (4)	ГПБ, Соф. 519
318	Службник	к. XIII	3	Сл к. XIII	ЦНБ, кол. отривков, №2

479	Службеник	XIII–XIV	89/4°	Сл XIII–XIV	ГПБ, Q. п. I. 67
-----	-----------	----------	-------	-------------	---------------------

3. Картотека ССМ-СР: обсяг і стан реалізації

Написанню проспекту передувала робота над укладанням картотеки ССМ-СР. Над нею працювала українська академічна група (автори Проспекту). Для розписування пам'яток використовували оригінали рукописів XI–XIII ст., які здебільшого зберігалися в бібліотеках Москви та Ленінграда. Група працювала зі спеціально підготовленими копіями — мікрофільмами, ксерокопіями та неретушованими фотокопіями оригіналів. Публікації давніх пам'яток (фототипічні, фотолітографічні) використовували лише як допоміжні джерела.

Спеціально розроблена методика формування картотеки складалася з двох етапів:

1) *створення авторської картки-матриці*. Це картка, на яку виписували завершений у смисловому і синтаксичному плані фрагмент тексту пам'ятки, достатній для визначення семантики, синтаксичної функції і граматичних характеристик по можливості всіх словоформ, що входили до його складу.

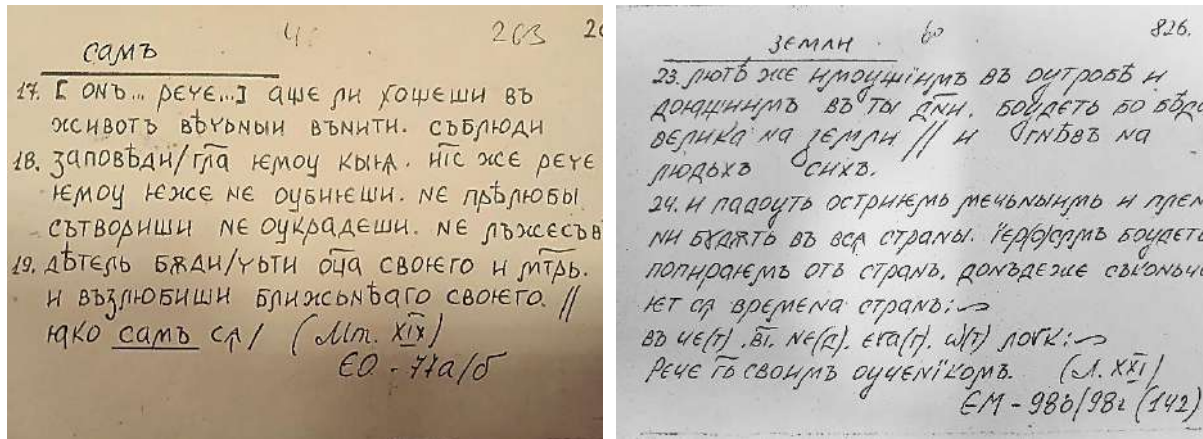
Паспортизовані цитати з кожного джерела мали окрему нумерацію. Картка-матриця була призначена для подальшого тиражування на спеціальній технічній апаратурі в кількості, що відповідала числу окремих відображених на ній словоформ. Цю кількість вказували на картці.

396
<p>10. [РСУЕ ГЪ...] и неправдѣны вѣмалѣ. и въ 11. МЪНОЗЪ неправдѣмъ гѣсть / аще оубо въ неправдѣмѣмъ мамонѣ. вѣрны не быстре въ 12. ИСТИНѢСЕМЪ. кто вамъ вѣрж иметь / и аще въ цоужемъ. вѣрны не // бысте. 13. ВАШЕ кто дастъ вамъ / нѣкны же рабъ не можеть дѣвѣма господинома работати ими бо гѣдинога възненавидить. а другааго възлюбить (Л. ХУІ) ЕО-111 в/г</p>

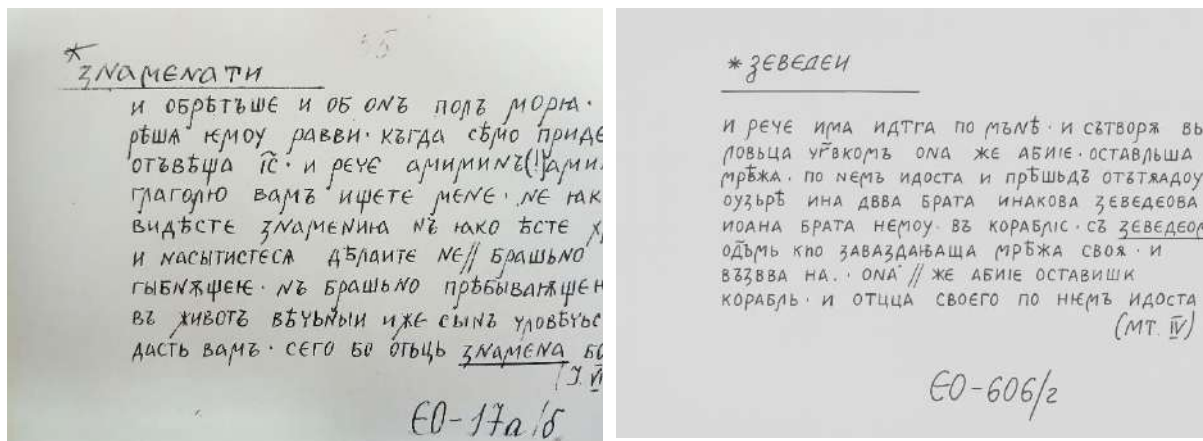
Картка-матриця

2) *створення словникової картки*. Після звірення карток-матриць із оригіналами рукописів шляхом їх тиражування створювали т. зв. словникові

картки. На кожній такій картці було підкреслено словоформу, а вгорі вписано її вихідну форму — наведену у фрагменті чи реконструйовану (з позначкою *). Кожну словникову картку також тиражували (4 примірники).

Словникові картки

Словникові картки з реконструйованою формою

Над формуванням словникової картотеки під керівництвом К.С. Симонової працювали Г.П. Арполенко, В.Л. Карпова, З.Г. Козирева, Г.Х. Щербатюк, П.П. Чучка, В.А. Передрієнко, С.М. Селіверстова.

Для картотеки було розписано **8 джерел** XI–XII ст.:

- **повна вибірка (5):** Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр., Реймське Євангеліє XI ст., Турівське Євангеліє XI ст., Бичковський Псалтир XI ст., Слуцький Псалтир XI ст.;
- **часткова вибірка (3):** Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр., Архангельське Євангеліє 1092 р. (л. 1–14 б), Христинопільський Апостол XII ст. (л. 1–65 зв.).

Як свідчить Проспект, наприкінці 1985 року лексична картотека налічувала **100 тис.** одиниць. Її матеріали використали для створення пробних словникових статей ССМ-СР XI–XIII вв., що увійшли до проспекту.

Пізніше, у 90-их роках ХХ ст. — на поч. ХХІ ст., у відділі історії української мови Інституту української мови НАН України на картки-матриці було розписано ще **5 джерел** XII–XIII ст.: Бучацьке Євангеліє XIII ст., Галицьке Євангеліє 1144 р., Холмське Євангеліє XIII ст., Добрилове Євангеліє 1164 р., Євсевієве Євангеліє 1283 р. Подальшого перетворення на словникові картки цієї частини картотеки здійснено не було, проєкт зупинився.

Тобто загалом на сьогодні картотека ССМ-СР охоплює матеріали **13 джерел** XI–XIII ст. (словникові картки, картки-матриці) — 21 % від окресленого корпусу.

На основі картотеки було створено пробні словникові статті, які опублікували у проспекті словника для широкого обговорення. Над цим працювали: Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк. Структура словникової статті, принципи відображення в ній лінгвістичної інформації спиралася на розробки української історичної лексикографії 1970-х років, зокрема «Словника староукраїнської мови XIV–XV ст.». Структура словникової статті мала забезпечити комплексну характеристику лексеми, зокрема: граматичну характеристику, етимологічні відомості для запозичень, семантичну характеристику. Семантизація ґрунтувалася на поєднанні двох підходів: дефініція російською мовою (як міжслов'янською науковою метамовою того часу) і переклад трьома мовами — російською, українською та білоруською. Передбачалося також застосування статистичного методу, завдяки якому словник мав фіксувати: кількісні показники вживання лексем; частоту фіксації окремих форм і семантичних реалізацій; розподіл варіантів у різних джерелах.

Важливо зауважити, що на початку ХХІ ст. частину пам'яток із наведеного вище списку було опубліковано з ініціативи та під керівництвом В.В. Німчука, а саме: Євсевієве Євангеліє 1283 року [ЄЄ], Добрилове Євангеліє 1164 року [ДЄ], Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. [БЄ].

За матеріалами картотеки також написано колективну монографію «Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток X–XIII ст.» [Нариси 2008], у якій досліджено історію формування іменника, займенника, дієслова і прислівника. Причому інтерес дослідників зосередився навколо відбиття в текстах живого мовлення цієї доби.

ОТРОКЪ, ОТРОКЪ м. дитя, мальчик-подросток, уст. отрок:, дитя, хлопчик-підліток, уст. отрок; дзіця, хлапец-падлетак: отрокъ мой лежить въ домоу ослабленъ... нъ тъкъмо рыци слово и исцѣль-геть отрокъ мой (ЕО 64 а/б Мт УШ, 6, 8); иродь... разгнѣва са зѣло и посълавъ избѣи вса отроки сѣщиѣ въ виолсемѣ (ЕО 253 а Мт П, 16); и исцѣль отрокъ него въ тъ часъ (ЕА 30 об Мт УШ, 13); слышавъ иродь ... и рече отрокомъ своимъ (ЕМ 41 в/г Мт ХІУ, 2); оста їс отрокъ въ ерслмѣ (ЕР 9 а Л П, 43); <павль> приведоша же отрока жива (АХ 24 об Д ХХ, 12).

Ед. им. отрокъ, отрокъ (ЕО 64 а Мт УШ, 6; 96 а Л УП, 7; 245 г Мт ХП, 18; ЕА 30 Мт УШ, 6, 8; 30 об Мт УШ, 13; ЕМ 36 б/в Мт УШ, 6, 8, 13; 50 в Мт ХУШ, 18; ЕР 8 в Мт ХП, 18 и т.д.); вин. отрокъ, отрокъ (ЕО 256 г Л П, 43; ЕР 9 а Л П, 43); отрока (ЕО 102 в Л ІХ, 42; АХ 24 об Д ХХ, 12); мн. род. отрокъ, отрокъ (ЕО 245 б; ЕР 3 а); дат. отрокомъ (ЕМ 41 в/г Мт ХІУ, 2); вин. отроки (ЕО 141 в Мт ХХІ, 15; 253 а Мт П, 16).

См. еще ОТРОЧА, ОТРОЧИЩЬ
ОТРОКЪ см. ОТРОКЪ

Словникова стаття *Отрокъ*

ТѢЩИ несоверш. (к чему и без дополнения) (поспешно, быстрым шагом идти, направляться куда-л.) спешить; поспішати; спящаница: неше же немоу далече сѣшоу оузъри и оць него и миль немоу бысть и текъ паде на вынж него и облобыза и (ЕО 118 в Л ХУ, 20); въ оно врѣмя. петръ въставъ тече къ гробоу (ЕМ 3 а Л ХХІУ, 12).

т е щ и по у т ь отправляться, пускаться в путь; рушати, вирушати в дорогу; пусцица, рушыць у дарогу: и тъ како же нихъ исхода отъ чьртога своего. въздрадоунетьса ако исполимъ тещи поуть (ПБ 2 ХУШ, 6).

Инф. тещи (ПБ 2 ХУШ, 6); импрф. дв. 3 тсчааста (ЕО 207 в Ио ХХ, 4); дор. ед. 3 тече (ЕО 4 б Л ХХІУ, 12; 206 г Л ХХІУ, 12; ЕМ 3 а Л ХХІУ, 12); теч (ЕО 207 в Ио ХХ, 4); дв. 3 текость (ЕО 203 б Мт ХХУШ, 8); прич. действ. прош. ед. им. м. текъ (ЕО 118 в Л ХУ, 20; 190 в Мт ХХУП, 48; 200 в Мт ХХУП, 48).

Словникова стаття *Тещи*

Крім того, 2009 року видавництво «Горобець» разом із українськими вченими започаткувало проєкт «Повертаємо в Україну культурну спадщину», мета якого — повернути у вигляді факсимільних копій давні рукописні книги, створені на теренах Русі, що зберігаються поза межами України. У межах проєкту опубліковано Молитовник Гертруди X–XI ст. (Італія),

Реймське Євангеліє. Конволют XI ст., XIV ст. (Франція), Турівське Євангеліє XI ст. (Литва), Галицько-Волинське Євангеліє XII ст. (Росія), Віденський Октоїх XIII ст. (Австрія), Холмське Євангеліє XIII ст. (Росія), Луцьке Євангеліє XIV ст. (Росія), Луцький Псалтир 1384 р. (Італія), Лавришівське Євангеліє XIV ст. (Польща), Молитовник князя Володимира XIV ст. (США), Дубенське Євангеліє XVI ст. (Росія) [УРК].

4. Формування нового канону джерел української редакції церковнослов'янської мови та української мови X–XIII ст. (1990–2010-ті)

Із проголошенням незалежності України, зміною суспільної ідеології та можливістю неупередженого, позбавленого політичних обмежень аналізу мовних фактів в українській історичній лінгвістиці істотно трансформувалися погляди на церковнослов'янську мову загалом та на її функціонування на руському (українському) мовно-культурному ґрунті зокрема. Пор., наприклад, еволюцію поглядів В.В. Німчука. У 1992 році дослідник зауважував, що за часів Київської Русі (X ст.) у церковних богослужіннях використовували *східний варіант болгаро-македонської редакції старослов'янської мови*. Із часом ця мова зазнала значного впливу живого мовлення східних слов'ян, так що через століття (кін. XI ст.) уже були сформовані основні риси *східнослов'янської редакції старослов'янської мови*, а з середини XII – кінця XIII ст. у Київській державі функціонує *український різновид східнослов'янської редакції старослов'янської мови* [Німчук 1992, с. 29]. Пізніше (2000 року) дослідник уточнив, що ця *давньосхіднослов'янська редакція власне є давньокиївською* [Німчук 2000, с. 702].

У межах нової наукової концепції, яка трактує церковнослов'янську мову в її українській редакції (київської та галицько-волинської під редакцій) як окремий історичний різновид, у працях науковців сформувався оновлений корпус відповідних текстів. До нього ввійшли не лише канонічні, а й низка неканонічних джерел, а саме (орієнтовний список):

XI ст.

Остромирове Євангеліє 1056–1057 рр.

Архангельське Євангеліє 1092 р.

Мстиславове Євангеліє 1095–1117 рр.

Реймське Євангеліє XI ст. (кирилична частина).

Турівське Євангеліє.

Євангеліє апракос короткий (Савина книга).

Ізборник Святослава 1073 р.

Ізборник Святослава 1076 р.

Бичковський Псалтир (Псалтир XI ст. із ворожильними приписками).

Чудовський Псалтир (Псалтир тлумачний Феодорита Кирського).

Мінея Дубровського (Мінея службова на червень), сер. – III чв. XI ст.

Путятина мінея (Мінея службова на травень), сер. – III чв. XI ст.

Супральський збірник.

Сінайський Патерик.

«Слова» (13) Григорія Богослова (Назіянзина).

«Слово о законѣ і благодати» Іларіона, сер. XI ст., у списку XV ст.

Хроніка Георгія Амартола в перекладі XI ст., у списку XIII ст.

Кондакар (збірник церк. піснеспівів), кін. XI – поч. XII ст.

Пандекти Антіоха Чорноризця, II пол. XI ст.

Повчання Кирила Єрусалимського

XII ст.

Галицьке (Крилоське) Євангеліє 1144 р.

Добрилове Євангеліє 1164 р.

Юріївське Євангеліє 1119–1128 рр.

Євангеліє апракос короткий, I пол. XII ст.

Євангеліє Апракос повний (фрагменти), к. XII – п. XIII ст.

Типографське Євангеліє № 6, кін. XII – поч. XIII ст.

Євангеліє апракос повний «Волинське», к. XII–XIII ст.

Євангеліє апракос («Лаврівський уривок»), XII–XIII ст., (3 арк.; місце знаходження невідоме).

Апостол тлумачний (Христинопільський або Городиський) сер. XII ст.

Апостол апракос (уривок), XII–XIII ст.

Устав студійський.

Виголексинський збірник кін. XII ст.

Успенський збірник кін. XII – поч. XIII ст.

«Съказание и страсть и похвала... Бориса и Глѣба» (у складі т. зв. Успенського збірника XII – поч. XIII ст.).

«Житіє Феодосія Печерського» (у складі т. зв. Успенського збірника XII – поч. XIII ст.).

Службник Варлаама Хутинського кін. XII – поч. XIII ст. (Хутинський службник).

Тріодь цвітна XII ст.

Мукачівські листки (уринок Тріоді цвітної), II пол. XII–XIII ст. (2 арк.; місце знаходження невідоме).

Стихирар мінейний (уривки), сер. – III. чв. XII ст.

Віденський Октоїх XII–XIII ст.

XIII ст.

Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 рр.

Євсевієве Євангеліє 1283 р.

Холмське Євангеліє кінця XIII ст.

Оршанське Євангеліє, ост. чв. XIII ст.

Лавришівське Євангеліє XIII–XIV ст.

Буцацьке (Городиське) Євангеліє XII–XIII ст.

Типографське Євангеліє № 7.

Путнянське Євангеліє II пол. XIII ст.

Євангеліє (уринок, 1 арк.), сер. XIII ст.

Євангеліє апракос повний, XIII ст.

Апокаліпсис з тлумаченнями Андрія Кесарійського.

Рязанська кормча 1284 р.

Волинська кормча 1286 р.

«Ліствиця» Івана Ліствичника (Архівська ліствиця), II пол. XIII ст.

Служба на Різдво Христове (уринок), II пол. XIII ст.

Службник (уринок, 1 арк.), кін. XIII ст.

«Шестоднев» Йоана Екзарха Болгарського XI–XIII ст. у списку XIV ст.

Житіє Сави Освященного, XIII ст.

«Слово» Серапіона XIII ст. у списку XIV ст.

«Повчання» Георгія Зарубського у списку XIII ст.

Ірмології нотований «Григоровича», поч. XIII ст.

Бесіди на Євангеліє Григорія Великого, XIII ст. [див.: Німчук 2015; УРК, реєстр].

Зауважимо, що формування зазначеного корпусу спиралося на науково обґрунтовану атрибуцію текстів, яку здійснювано шляхом залучення філологічних, палеографічних, мовно-історичних і текстологічних методів. Така атрибуція була покликана не лише забезпечити коректне визначення їх мовного походження, а й заперечити необґрунтовані претензії на включення

окремих пам'яток до канону джерел російської мови XI–XIV ст. [див. список у: Мойсієнко 2025, с. 54].

У 2005 році побачила світ публікація В.В. Німчука «Історія української мови: Хрестоматія X–XIII ст.» (Київ, 2005) [Німчук 2015], яка охопила **60 пам'яток** різного жанрового і функціонального спрямування (церковно-релігійні, світські), репрезентативних щодо формування української редакції церковнослов'янської мови та староукраїнської писемної традиції загалом.

Перше, на що важливо звернути увагу, це те, що проф. В.В. Німчук назвав видання, яке містить фрагменти пам'яток церковнослов'янською мовою, *хрестоматією української мови*. Таке визначення має важливе методологічне й концептуальне значення. По-перше, воно спирається на уявлення про церковнослов'янську мову Русі не як про «чужий» книжний код, а як про невід'ємний компонент української писемної традиції, який упродовж XI–XIII ст. функціонував у тісному взаємозв'язку з народною мовою, а тому виробляв стійкі риси української редакції. По-друге, В.В. Німчук демонструє, що пам'ятки церковнослов'янської мови, створені на українській етномовній території, є повноправними джерелами для історії української мови, оскільки вони фіксують: фонетичні, графічні та морфологічні ознаки, характерні для місцевої традиції; еволюцію книжної норми в умовах українського культурного середовища; безпосередню взаємодію двох підсистем — книжної та народнорозмовної.

По-третє, таким найменуванням учений розширив саму концепцію української мови, трактуючи її не лише як прямого спадкоємця народного мовлення, а й як історичну систему, що включає і книжно-писемні форми, сформовані українською редакцією церковнослов'янської мови. У цьому сенсі хрестоматія унормовує погляд на українську мову як на поліструктурне явище, яке з ранніх етапів розвивалося в кількох взаємопов'язаних різновидах.

Отже, назва хрестоматії не була просто формальним рішенням: вона відображає переосмислення меж української мовної історії, утверджуючи церковнослов'янську писемність київської та галицько-волинської традиції як органічну частину розвитку української мови.

Крім того, особливо значущим здобутком цієї праці є систематичне й методологічно обґрунтоване залучення епіграфічних матеріалів (написи на предметах, графіто на стінах церковних будівель, нумізматичні легенди

тощо — загалом 15 епіграфічних джерел¹). Інтеграція епіграфіки в загальний корпус українських писемних джерел раннього писемного періоду дозволила розширити хронологічні рамки реконструкції становлення давньоукраїнської мови — X–XIII ст., а також уперше встановити її функціональні параметри поза книжною традицією.

Що більше: слідом за А. Кримським, працю якого «Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в.» [Шахматов, Кримський 1922] В.В. Німчук назвав «неперевершеним досі хрестоматійним виданням» [Німчук 2015, с. 10], він розширив хронологічні межі писемних джерел до IX ст., залучаючи до хрестоматії твори давньоарабських географів та істориків IX–X ст., а також твір «Про управління імперією» давньовізантійського імператора Костянтина VII Порфирородного, які містять окремі східнослов'янські лексичні вкраплення — топоніми (зокрема назви Дніпрових порогів, гідроніми, ойконіми) та етніоніми (назви племен)².

Отже, хрестоматія В.В. Німчука — це не просто зібрання текстів, а своєрідна кодифікація канону українських джерел найдавнішої доби, яка заклала основу сучасних досліджень у галузях історичної лінгвістики, філології та палеографії.

Гадаємо, що у світлі методологічного підходу, реалізованого проф. В.В. Німчуком у хрестоматії української мови X–XIII ст., авторами

¹ **Написи:** Напис на корчазі X ст.; написи на княжих монетах кінця X – початку XI ст. (написи на монетах великого князя київського Володимира Святославовича (980–1015), князя Святополка Окаянного Володимировича, великого князя київського Ярослава Володимировича Мудрого); напис на мечі першої пол. XI ст.; напис на Тмутороканському камені 1068 р.; напис на змійовику («Чернігівська гривна») кінця XI або поч. XII ст.; напис-грамота початку XII ст. про купівлю Боянкової землі; напис на чарі чернігівського князя Володимира Давидовича до 1151 р.; написи на хресті Єфросинії Полоцької 1161 р.; напис на прясельці XII ст. **Графіто:** напис на Спасо-Преображенському соборі в Чернігові першої пол. XI ст. (уперше опублікував В.В. Німчук у статті «Початки літературних мов Київської Русі» [Німчук 1982, с. 23]; графіто 1052 р. про грім ранньої весни; підпис Анни Ярославівни 1063 р.; напис-графіто XI ст. (70-ті роки?) про князя Святослава Ярославича; напис-графіто XI ст. (1097 ? рік) про мир на Желяні; мозаїчний напис на соборі Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1108–1113 рр.; напис-графіто XI ст. про смерть єпископа білгородського Луки.

² Пор. також дані інших хрестоматійних видань, на які спирався В.В. Німчук: «Історія церковнослов'янської мови: Найважливіші пам'ятки церковнослов'янської мови. Пам'ятки старослов'янські X–XI віків» І. Огієнка (Варшава, 1929), що містить підрозділ «Старослов'янська мова української редакції» (Т. V, с. 103–188); «Хрестоматія з пам'яток X–XVIII ст.» М. Грунського та П. Ковальова як частина книжки «Нариси з історії української мови» (Львів, 1941); «Тексти з пам'яток української мови XI–XVIII ст.» І. Панькевича як частина його монографії, виданої в Празі 1954 р. тощо.

раніших хрестоматійних видань, а також їх сучасними послідовниками постає потреба переосмислити концепцію словника, картотека якого зберігається у відділі історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України. Первісно цей проєкт був задуманий як «Словник старослов'янської мови східнослов'янської редакції». Однак, зважаючи на те, що церковнослов'янська мова, функціонуючи на українських теренах XI–XIII ст., формувала локальну, стабільно окреслену українську редакцію, насичену фонетичними, морфологічними та графічними рисами, властивими українській мові ранньописемного періоду, він може бути переосмислений як лексикографічна база для створення «Словника української мови XI (X)–XIII ст.».

ДЖЕРЕЛА

БЄ — Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст. / підгот. до вид. Ю.В. Осінчук; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 360 с.

ДЄ — Добрилове Євангеліє 1164 року / відп. ред. В.В. Німчук, упор. Ю.В. Осінчук. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. 804 с.

ЄЄ — Євсевієве Євангеліє 1283 року / підгот. Г.П. Арполенко, З.Г. Козирева, Г.І. Лиса, В.В. Німчук, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: КСУ, 2001. 320 с.

УРК — Українська рукописна книга. URL: <https://ukrmanuscript.com/> (Реєстр: <https://ukrmanuscript.com/catalog>)

LEGEND

БЄ — Osinchuk, Yu.V., Nimchuk, V.V. (Eds.). (2017). *Buchach Gospel of the 12th–13th centuries*. Kyiv: Vydavnychy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

ДЄ — Osinchuk, Yu.V., Nimchuk, V.V. (Eds.). (2012). *Dobrylov Gospel of 1164*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I. Krypiakevycha NAN Ukrainy (in Ukrainian).

ЄЄ — Arpolenko, H.P., Kozyrieva, Z.H., Lysa, H.I., Nimchuk, V.V. et al. (Eds.). (2001). *Eusebius Gospel of 1283*. Kyiv: KSU (in Ukrainian).

УРК — Ukrainian manuscript book. URL: <https://ukrmanuscript.com/> (Register: <https://ukrmanuscript.com/catalog>).

ЛІТЕРАТУРА

1. Кайперт Г. Церковнославянський язык: круг понять. *Slověne*. 2017. № 1. С. 8–75.
2. Мойсієнко В.М. Українська писемність XI–XIV ст.: розвінчання російських міфів. *Вісник Національної академії наук України*. 2025. № 3. С. 50–60.
3. Молдован А.М. Фундаментальные проблемы в тематике съезда славистов. *Славянский альманах*. 2015. № 1–2. С. 328–334.
4. Наєнко Г. Східнослов'янські редакції церковнослов'янської мови крізь призму українського мовознавства. *Slavia orientalis*. 2023. Т. LXXII. № 3. С. 530–545.

5. Наєнко Г. Церковнослов'янська мова як об'єкт українського мовознавства: периферійні ділянки. *Кирило-Методієвски студии*. 2025. Кн. 35. С. 435–446.
6. Нариси з морфології старослов'янської мови східнослов'янських пам'яток XI–XIII ст. / Г.П. Арполенко, З.Г. Козирєва, Г.І. Лиса, К.С. Симонова, Г.Х. Щербатюк; за ред. В.В. Німчука. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. 191 с.
7. Німчук В.В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 21–32.
8. Німчук В. Українська мова — священна мова. *Людина і світ*. 1992. № 11–12. С. 28–32.
9. Німчук В.В. Українська мова в християнських храмах. *Державність української мови і мовний досвід світу*: матеріали Міжнародної конференції. Київ, 2000. С. 315–350.
10. Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст. Київ; Житомир: Полісся, 2015. 352 с.
11. Німчук В.В., Чепіга І.П. Історія української мови. *Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75. 1930–2005*: Матеріали до історії / відп. ред. В.Г. Складенко. Київ: Довіра, 2005. С. 188–201.
12. Пиккио Р. *Slavia orthodoxa: литература и язык* / отв. ред. Н.Н. Запольская, В.В. Калугин. Москва: Знак, 2003. 720 с.
13. Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект / отв. ред. В.Л. Карпова, В.В. Німчук. Киев: Наукова думка, 1987. 182 с. (у тексті — **Проспект**).
14. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI–XVIII в.в. Київ: Друкар, 1922. 182, [2] с.
15. IV Международный съезд славистов. Отчет. Москва: изд-во АН СССР, 1960. 373 с. (у тексті — **IV МСС**).
16. Hüttl-Folter G. Review of: Словарь старославянского языка восточнославянской редакции XI–XIII вв. Проспект / Г.П. Арполенко, В.Л. Карпова, З.Г. Козырева, Е.С. Симонова, П.П. Чучка, Г.Х. Щербатюк. *Russian Linguistics*. 1989. № 13(3). С. 325–329.

REFERENCES

1. Kuipert, G. (2017). Church Slavonic: A Range of Concepts. *Slověne, 1*, 8–75 (in Russian).
2. Moysiienko V.M. (2025). Ukrainian writing of the 11th–14th centuries: debunking Russian myths. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy, 3*, 50–60 (in Ukrainian).
3. Moldovan, A.M. (2015). Fundamental problems in the subject matter of the Congress of Slavists. *Slavyanskiy al'manakh, 1–2*, 328–334 (in Russian).
4. Naienko, H. (2023). East Slavic editions of the Church Slavonic language through the prism of Ukrainian linguistics. *Slavia orientalis, LXXII, 3*, 530–545 (in Ukrainian).
5. Naienko, H. (2025). Church Slavonic as an object of Ukrainian linguistics: peripheral areas. *Kirilo-Methodievski studii, 35*, 435–446 (in Ukrainian).
6. Nimchuk, V.V. (Ed.). (2008). *Essays on the morphology of the Old Slavic language of the Eastern Slavic monuments of the 11th–13th centuries*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
7. Nimchuk, V.V. (1982). Beginnings of literary languages of Kievan Rus'. *Movoznavstvo, 2*, 21–32 (in Ukrainian).

8. Nimchuk, V.V. (1992). Ukrainian language — sacred language. *Liudyna i svit*, 11–12, 28–32 (in Ukrainian).
9. Nimchuk, V.V. (2000). Ukrainian language in Christian churches. *Statehood of the Ukrainian language and the linguistic experience of the world: materials of the International conference* (pp. 315–350). Kyiv (in Ukrainian).
10. Nimchuk, V.V. (2015). A textbook on the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries. Kyiv; Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).
11. Nimchuk, V.V., Chepiha, I.P. (2005). History of the Ukrainian language. *Skliarenko. V.H. (Ed.), Institute of Linguistics named after O.O. Potebnia NAS of Ukraine – 75. 1930–2005: Materials for history* (pp. 188–201). Kyiv: Dovira (in Ukrainian).
12. Picchio, R. (2003). *Slavia orthodoxa: literature and language*. Moscow: Znack (in Russian).
13. Karpova, V.L., Nimchuk, V.V. (Eds.). (1987). *Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic edition of the 11th–13th centuries. Prospect*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian) (in the text — **Проспект**).
14. Shakhmatov, O., Krymskyi, A. (1922). Essays on the history of the Ukrainian language and a textbook of monuments of written Old Ukrainian literature of the 11th–18th centuries. Kyiv: Drukar (in Ukrainian).
15. *IV International Congress of Slavists. Report* (1960). Moscow: izd-vo AN SSSR (in Russian). (in the text — **IV MCC**).
16. Hüttl-Folter, G. (1989). Review of: Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic edition of the 11th–13th centuries. Prospect. *Russian Linguistics*, 13(3), 325–329 (in Russian).

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

e-mail: rgomonai@ukr.net

Nataliia Puriaieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-0986-4676>

e-mail: rondelyk@ukr.net

**HISTORY AND PROSPECTS OF LEXICOGRAPHIC PROCESSING OF THE
UKRAINIAN LANGUAGE OF THE EARLY WRITTEN PERIOD
(From the project of the “Dictionary of the Old Church Slavonic language of the
East Slavic edition” to the creation of the “Dictionary of the Ukrainian language
of the 10th–13th centuries”)**

The article examines the history, conceptual foundations, and prospects of lexicographic analysis of the Ukrainian language of the early written period, with particular attention to the

unfinished scholarly project “*Dictionary of Old Church Slavonic of the East Slavic redaction of the 11th–13th centuries*” (SSM–SR) and the possibilities of its modern adaptation. The genesis of the project from the 1950s is traced, and the scholarly context of its emergence, international Slavic studies initiatives, and the factors that led to the creation of dictionaries of local redactions of Old Church Slavonic are elucidated. The article provides a detailed description of the principles of source selection for the SSM–SR, the methodology of card-file compilation, the scope of completed work, and the state of its preservation. Special attention is given to the mapping of the 11th–13th-century manuscript tradition, to the genre and territorial diversity of the textual corpus, and to the principles of linguistic attribution.

The study demonstrates how, since the 1990s, scholarly understanding of the Ukrainian redaction of Church Slavonic and its place in the history of the Ukrainian language has transformed. It traces the formation of a new canon of sources — book, epigraphic, and secular — representative of the Ukrainian linguistic and cultural environment of the Rus’ period. The contribution of V.V. Nimchuk to defining the boundaries and status of the Ukrainian redaction of Church Slavonic and to its inclusion in the history of Ukrainian written culture is also examined. Based on this analysis, the authors argue for the need to reconceptualize the unfinished SSM–SR project as a potential foundation for a “*Dictionary of the Ukrainian language of the 11th (10th)–13th centuries*”, which would reflect the actual linguistic system of the early Ukrainian tradition in both its bookish and non-bookish forms.

Keywords: Old Church Slavonic, Church Slavonic, Ukrainian redaction, historical lexicography, SSM–SR, card file, 11th–13th centuries, Old Ukrainian language, historical dictionary, linguistic attribution.

Отримано редакцією журналу / Received: 02.09.2025

Прорецензовано / Revised: 17.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 811.161.2'1(092)

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.29-40>

Дем'янюк М.П.

кандидат філологічних наук,
науковий співробітник

відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України

<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

e-mail: demyanyuk1@ukr.net

ЛЕКСИКА РЕМЕСЛА: ВИРОБНИЧА НОМЕНКЛАТУРА В РУКОПИСНОМУ ЛАТИНО-СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ЛЕКСИКОНІ XVIII ст.

Статтю присвячено аналізу виробничо-професійної лексики, відображеної у словнику Івана Максимовича «Лексикон латинсько-слов'янський» XVIII ст. Виробнича лексика належить до однієї з найдавніших лексичних груп і характеризується досить розгалуженою семантичною структурою, що демонструє складність професійних сфер того часу. Досліджено, як ця пам'ятка фіксує важливий етап формування староукраїнської лексичної системи та розвитку спеціалізованої термінології. У перекладній частині словника зібрано цінний матеріал для вивчення історії словникового складу української мови, що дозволяє відстежити вплив латинської та слов'янської мов на професійні терміни. Основними джерелами для створення словника слугували «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Тезаврус» Г. Кнапського, що свідчить про традицію перекладної лексикографії того часу. Проаналізовано структуру термінів, їхню класифікацію та семантичні взаємозв'язки в межах виробничої сфери. Стаття підкреслює значення словника І. Максимовича для історико-мовознавчих досліджень і реконструкції ранньомодерної української професійної лексики. Дослідження також слугує підґрунтям для порівняльного аналізу лексичних груп у пізніших словниках XVIII–XIX ст.

Ключові слова: виробнича термінологія, Іван Максимович, українська мова XVIII ст.

XVIII століття стало періодом занепаду української друкованої лексикографії, спричиненого прямою політикою царського уряду, спрямованою

на заборону українського слова та його витіснення. Оскільки більшість самобутніх праць змушено залишилася в рукописах, це значно загальмувало органічний розвиток мови. У цьому контексті дослідження збережених пам'яток мають особливу цінність для історичної лексикографії, слугуючи джерелом для реконструкції автентичного лексичного фонду. Саме тому ми ставимо за мету дослідити особливості виробничо-професійної лексики на матеріалі окремої лексикографічної праці — рукописного словника XVIII ст.

Це дослідження є дуже актуальним, оскільки термінологія ремісництва найменше підлягала зовнішньому тиску і є ключовою для розуміння становлення професійної лексики — напряду, активно розроблюваного в сучасній лінгвістиці, зокрема у працях В.М. Гнатюка [Гнатюк 1900], Т. Пица [Пиц 2006(а); Пиц 2006(б)], М.Л. Худаш [Худаш 1961] та ін.

У цій статті ми ставимо собі за мету проаналізувати виробничо-професійну лексику, зафіксовану у словнику Івана Максимовича «Лексикон латинсько-слов'янський» XVIII ст., джерельною базою для якого послужили «Лексикон латинський» Є. Славинецького та «Тезаврус» Г. Кнапського (Сп).

Більшість засвідченої у словнику І. Максимовича виробничо-професійної лексики становлять назви ремісників за фахом, а також номінації, пов'язані з окремими видами ремесел і промислів. Саме ці лексико-тематичні групи і є предметом нашого аналізу.

Лексичний фонд, що репрезентує загальну термінологію праці, складається здебільшого зі слів, генеза яких сягає давньоукраїнської мовної спадщини або спільнослов'янських коренів, що свідчить про автентичний фундамент української виробничої лексики.

Терміни на позначення базових понять трудової діяльності, назви знарядь і матеріалів демонструють високу стійкість у часі. Вони стали структурною основою, на якій пізніше, у XVIII ст., формувалися вузькоспеціалізовані терміни та в яку інтегрувалися іншомовні запозичення, що підтверджує первинність і домінантність слов'янського лексичного ядра в розвитку української виробничо-професійної термінології.

До загальної термінології ремісництва, засвідченої в досліджуваній пам'ятці, належать назви, що позначають різні соціальні категорії й групи ремісників. Зокрема, *работникъ* 'людина, яка виконує якусь роботу' (І. Макс., с. 851) та *челя(д)* (с. 851) — давнє спільнослов'янське слово, яке з часом розширило свою семантику і почало позначати, серед іншого, ремісників нижчої кваліфікації. На противагу цим давнім термінам, у словнику

зафіксовано також прями запозичення, наприклад, назва *майстерь* (І. Макс., с. 958), яка в українську мову (а отже, й до лексикону XVIII ст.) потрапила, імовірно, з німецької мови (*mistrz* або *majster*) через польське посередництво (ЕСУМ III, с. 363).

Аналіз професійної лексики у словнику 1724 р. виявляє термінологічну дублетність і багатофункціональність окремих назв. Зокрема, на позначення людини, яка займалася кравецьким ремеслом, автор подає дві форми, відмінні за походженням, граматичним і словотвірним оформленням, а також, імовірно, соціальним статусом і стилістичним навантаженням: 1) *кравець* (І. Макс., с. 897) — усталена агентивна форма для позначення ремісника, який безпосередньо займається пошиттям одягу (найбільш поширена, функціонально й стилістично нейтральна в українській мові); та 2) *кравчий* (І. Макс., с. 332) — субстантивований дієприкметник, що мав ширшу семантику або був стилістично маркованим. В українських пам'ятках другу лексему вживали також на означення почесного придворного звання: службова особа при дворі монарха або високопоставленого сановника, відповідальна за одяг [ІУМ 1983, с. 454].

На позначення ремісника, який виготовляв або ремонтував взуття, у пам'ятці засвідчено три назви: *чоботарь* (І. Макс., с. 1284), *сапожникь* (с. 1362), *швець* (с. 1362). Фіксація у словнику кількох різних термінів на позначення ремісника, що займався виготовленням взуття, свідчить про лексичну поліваріантність, притаманну українській мові ранньомодерної доби, та вплив різних мовних шарів на формування професійної номенклатури.

Лексика на позначення ремісника, який працює зі шкірою та хутром, є одним із найяскравіших прикладів багатшарової генези професійної номенклатури XVIII ст., де західноєвропейські запозичення співіснують із давніми слов'янськими утвореннями. Зокрема, для майстра, який вичиняв хутро та виготовляв хутряні вироби, автор подає термін *кушнѣрь* (І. Макс., с. 907). Це запозичення з польської мови (пол. *kuśnierz*) походить від свн. *kürsenære*, *kurs(e)ner* (> нім. *Kürschner*), пов'язаного з двн. *kursinna*, що зводиться до праслов'янського **kʷrʒьno* (ЕСУМ III, с. 170–171). Отже, хоча слово потрапило в українську мову через складний західноєвропейський ланцюжок, його глибинний корінь може мати слов'янське походження. Із дещо іншою семантикою зафіксовано назву *кожарь* 'фахівець, який виготовляє хутряні вироби' (І. Макс., с. 907), утворену за допомогою спільнослов'янського агентивного суфікса *-ар*, що підкреслює слов'янський характер цього терміноелемента.

Пам'ятка фіксує запозичену з польської мови агентивну назву *мурали* (І. Макс., с. 696), що позначає майстра мурування. Давнє *murarz* походить від нім. *mūrære*, пов'язаного з *ture* 'стіна, мур', яке зводиться до лат. *murus* (ЕСУМ III, с. 533). Така етимологія ілюструє активні міжмовні контакти української лексики ранньомодерної доби з польською та німецькою, а також поступове формування мультимовного терміносередовища.

На позначення людини, зайнятої на виробництві свинцю, вживали слово *олівник*, зафіксоване у словнику Є. Желехівського. І. Максимович також подає цю агентивну назву, але вже з іншим значенням, включаючи її до синонімічної парадигми слова *масличник*: *маслични(к)*, *оливникъ* (І. Макс., с. 846). У словнику української мови Б. Грінченка, як і в академічному 11-томовому словнику цю назву не зареєстровано. Наявність слова *оливникъ* у словнику І. Максимовича — яскравий приклад термінологічної полісемії / омонімії.

Агентивна назва *гонтаръ* 'покрівельник, що криє дахи гонтом' (І. Макс., с. 1154) — запозичення з польської мови. Її засвідчують також словники Б. Грінченка (Гр. I, с. 350) і Є. Тимченка (Тим. II, с. 644). Рання фіксація у рукописному словнику 1724 р. свідчить про функціонування цього терміна в освіченому лексиконі вже на початку XVIII ст., а його подальша фіксація у лексикографічних працях кін. XIX — поч. XX ст. підтверджує життєздатність і народне поширення слова, яке не перейшло до пасиву мови, не стало архаїзмом.

Зафіксований у пам'ятці термін *склепникъ* 'майстер, що зводить стелі' (І. Макс., с. 469), утворений за допомогою агентивного суфікса *-ник* від іменника *склеп* 'опукле перекриття або покриття', у сучасній українській мові в такому значенні вживається зрідка. Назва *склеп* — запозичення з польської мови, що походить від *sklepienie* 'склепіння'. Словники української мови Б. Грінченка та Є. Тимченка цього терміна не фіксують. У сучасній українській мові слово *склеп* вживають здебільшого у значенні 'роздрібний магазин, крамниця' (через польське посередництво) або 'підземний похоронний об'єкт' (крипта, гробниця).

У словнику засвідчено також агентивну назву *обручникъ* (І. Макс., с. 349), утворену від спільнослов'янського слова *обруч* 'металева деталь діжки'. Інший термін цієї тематичної групи — *бондаръ* 'ремісник, який виготовляє бочки' (І. Макс., с. 1390) — походить від назви *бодня* 'бочка' і формується вже на слов'янському ґрунті [Пиц 2006(а), с. 136; Rudnyc'ку]

1972, р. 169–170]. Іменник *бодня* засвідчено також у «Лексиконі» П. Беринди: *пударь: коробейникъ, или бондарь* (Бер. Лекс., с. 103). Натомість словник Є. Славинецького цієї форми не містить. На позначення ремісника, який виготовляє бочки, Є. Славинецький подає назви *пударъ, делвосотъснителе* (Слав.-Кор., с. 413). Форма *бондар*, як зазначають дослідники, є результатом метатези від іменника *боднар* [Пиц 2006(а), с. 136].

Давній спільнослов'янський термін *тесля* (І. Макс., с. 1299) та агентивну назву *столяр* (І. Макс., с. 1299) у словнику І. Максимовича подано поруч зі східнослов'янським словом *плотникъ* (І. Макс., с. 1299). Хоча сучасна українська мова терміна *плотник* не зберегла, пам'ятки української мови засвідчують його вживання ще на початку XVI ст. [ІУМ 1983, с. 127]. Співіснування у словнику XVIII ст. цих трьох термінів демонструє конкуренцію лексичних одиниць і диференціацію ремесел, унаслідок якої форми *тесля* та *столяр* закріпилися як спеціалізовані й стійкі терміни.

Запозичену через польську мову німецьку назву *слюсарь* (І. Макс., с. 193), зафіксовану у словнику на позначення ремісника, який виготовляв і ремонтував замки, засвідчено у пам'ятках староукраїнської мови від XVI ст. Б. Грінченко ототожнює термін *слюсар* із терміном *сніцар* (Гр. IV, с. 162).

Назву *ко(т)ляръ* (І. Макс., с. 431), що в староукраїнських текстах означала майстра, який виготовляв речі з міді або бронзи [ІУМ 1983, с. 438], фіксують словники П. Беринди та Є. Славинецького. Термін усталився й стійко зберігся в мовній практиці, особливо в карпатському регіоні (Гуцульщина, Бойківщина), де ремесло лиття та обробки кольорових металів мало традиційне значення для виготовлення прикрас та посуду.

На позначення виготовлених із заліза речей у пам'ятці фіксуємо іменник *жельзникъ* (І. Макс., с. 435). Семантика цього терміна змінювалася і варіювалася залежно від лексикографічної традиції та соціально-економічного контексту його вживання. У словниках XVIII–XIX ст. засвідчено принаймні три основні значення. Зокрема, у низці пам'яток і словнику Є. Тимченка термін *жельзник* вжито на позначення виготовлених із заліза речей; у словнику Б. Грінченка зафіксовано ще одну семантичну лінію: *жельзникъ — торговецъ жельзомъ* (Гр. II, с. 59); а І. Максимович зареєстрував цю назву ще з іншим значенням, ставлячи її в синонімічний ряд до слова *коваль* 'майстер, що куванням обробляє метал': *жельзникъ, ку(з)не(ць), коваль* (І. Макс., с. 450).

На позначення 'фахівця друкарської справи' у словнику І. Максимовича засвідчено: *типографъ, печатникъ, друкаръ* (І. Макс., с. 1361).

У «Лексиконі латинському» Є. Славинецького назви *друкар* немає, проте її засвідчено в «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Варто наголосити, що в «Лексиконі» П. Беринди (поч. XVII ст.) термін *печать* витлумачено тільки як 'ставити печатку' (тобто 'позначка, знак, підтвердження'), а отже, П. Беринда не пов'язував його з процесом виготовлення книг. Словник І. Максимовича подає цей термін вже як друкарський: *печата(ю), изобразую, типо́мъ и(з)даю, друкую* (І. Макс., с. 411). Крім того, лексикограф ставить терміносполуку *печать книжная* в синонімічну парадигму до слова **типъ**: *типъ, печа(т) книжная* (І. Макс., с. 1361), у такий спосіб відносячи її до друкарської лексики, кодифікуючи як стандартний відповідник для позначення друкованого видання.

Назва *сѣдляръ* (І. Макс., с. 1161), подана в пам'ятці, позначає ремісника, який виготовляє сідла. Цей термін засвідчено також у словнику Б. Грінченка (Гр. IV, с. 125). У сучасній українській мові він вийшов із загального вжитку і функціонує тільки у сфері спеціальної (фахової) лексики (СУМ IX, с. 215).

Назву *воловець* 'той, хто доглядає або пасе корів' (І. Макс., с. 126) засвідчено також в українських пам'ятках XVI–XVII ст. [Пиц 2006(б), с. 91]. Щоправда, у «Лексиконі» Є. Славинецького цей термін не зафіксовано. Словник Б. Грінченка також не містить форми *воловець*, натомість подає *воляр* (Гр. I, с. 249) та *воловарь* (Гр. I, с. 250). У СУМі засвідчено також форму *воловик* (СУМ I, с. 727).

На позначення фахівця, який клав печі, у словнику засвідчено назву *печникъ* (І. Макс., с. 469). Пам'ятки XVII ст. цей термін ще не фіксують, оскільки функцію майстра, що клав печі, у той час виконував *гончар*.

Словник І. Максимовича фіксує термін *будивничій* (І. Макс., с. 967) 'будівельник', який у сучасній українській мові як іменник уживається доволі рідко (СУМ I, с. 248).

У «Лексиконі латино-слов'янському» І. Максимовича широко представлено лексику, пов'язану з різними видами ремісничих промислів, — як назви майстрів, так і терміни на позначення матеріалів, виробів, знарядь праці тощо.

У пам'ятці зафіксовано лексику, що належить до теслярської термінології. До цієї лексико-семантичної групи відносимо назви знарядь обробки дерева: *долото* (І. Макс., с. 1397), *буравъ*, *вертло*, *све(р)дель* (с. 1305), демінутивні утворення чоловічого роду *буравчикъ*, *све(р)делець*

(с. 1305). Термін *вертло* засвідчено і в словнику Є. Желехівського (Жел. I, с. 64), що підтверджує його стійкість у західноукраїнському лексиконі.

До цієї ж групи відносимо також назви знарядь та інструментів, уживаних у будівництві: *пила* (І. Макс., с. 516), *секіра* і демінутив *секірка* (с. 1168), праслов'янську назву *сѣчиво* (с. 1168), термін *оскордъ* (с. 1168), який в сучасній українській мові означає кирку, якою насікають камінь у млині (ЕСУМ IV, с. 206).

До теслярської лексики належать також утворені від слов'янських коренів демінутиви *коло(д)ка* (І. Макс., с. 1204), *брусець* (с. 1314) та давнє слов'янське слово *дошка* (с. 1292). Назву *гонть* 'покрівельний матеріал у вигляді дощок' (І. Макс., с. 1154), запозичену з польської мови, зафіксовано також у «Лексиконі латинському» Є. Славинецького.

У словнику І. Максимовича подано лексику, пов'язану з ковальським та слюсарським ремеслом. Серед назв інструментів подано: *токарское длато* (І. Макс., с. 1323), *пилка слюсарская* (с. 1121), *мѣхъ ковача*, *мѣхъ кузенный* (с. 466), *молото(к)* (с. 711). Також засвідчено давні лексеми *клѣщи*, *щи(н)ци* (І. Макс., с. 467). У праслов'янську добу назва *клещи* означала спеціальний затискач для тримання розпеченого заліза, а *щипці* — різновид *кліщів*, а саме — невеликі кліщі. Однак, як зазначав О. Трубачов, у більшості слов'янських мов збереглася лише форма *клещи* [Пиц 2006(а), с. 370–371].

На позначення окремого виду кліщів, уживаних для відривання підков, фіксуємо термін *обценги* (І. Макс., с. 467). Це слово є запозиченням з польської мови і походить від нвн. *Hebzange* (ЕСУМ IV, с. 146). Подано і його український фонетичний відповідник *обтяги* (І. Макс., с. 470). Наявність цієї форми — важливе свідчення адаптації запозиченої лексеми до звукової системи української мови. «Лексикон латинський» цього терміна не подає, як і словники української мови Б. Грінченка та Є. Тимченка. Відсутність у пізніших лексикографічних працях указує на периферійний або суто професійний характер цього слова, яке так і не було інтегроване до загальнолітературного лексичного фонду.

Із назв металів, що їх використовували як матеріали для слюсарської та ковальської роботи, у словнику І. Максимовича знаходимо: *жельзо магнитное* (І. Макс., с. 451), запозичене через польське посередництво з німецької мови слово *сталь* (с. 450), спільнослов'янську назву на позначення білого металу *олово* (с. 1239), запозичений з німецької мови термін *цинъ* (с. 1239) / *цына* (с. 970), а також успадковане з давньоукраїнської мови

слово *свинець* (с. 970). У староукраїнських пам'ятках назви *цѣнь* або *цина* означали метал, який сьогодні ми називаємо *цинком* [ГУМ 1983, с. 435]. На позначення сплаву міді з цинком у пам'ятці зафіксовано запозичену через польське посередництво з німецької мови назву *мосянжъ* (І. Макс., с. 836).

У «Лексиконі» представлено й інші групи лексики, що також належать до ковальської та слюсарської термінології, — здебільшого назви різних виробів ковалів і слюсарів. Зокрема, давнє спільнослов'янське слово *зво(з)дь* (І. Макс., с. 193), назва *грата* 'грати' (с. 143), *кграта* (с. 192).

У пам'ятці подано також лексику, пов'язану з ткацькою термінологією, що демонструє як сталість базових термінів, так і їх семантичну еволюцію. Серед назв знарядь, необхідних для виготовлення ткацьких виробів, фіксуємо *веретено* (І. Макс., с. 564) та *кросна* (с. 342). Загально-вживане сьогодні слово *веретено* поширене не лише в ткацькій лексиці, а й у гончарстві та млинарстві. Для позначення дерев'яного стрижня, на який навивають нитки для утоку, І. Максимович наводить терміносполуку *цѣвка ткацкая* (І. Макс., с. 882). У «Лексиконі» П. Беринди слово *цѣвница* (Бер. Лекс., с. 155) витлумачено як *свистѣлка, флетня, шаламан*. Цей контраст свідчить про семантичну еволюцію кореня *цѣв-* / *цѣвв-*: у XVII ст. лексему *цѣвница* пов'язували з порожнистою трубкою і використовували для позначення духових інструментів, а у XVIII ст. слово *цѣвка* почали вживали у сфері ремесла і, завдяки уточненню, стали називати ним функціональну деталь ткацького верстата.

Лексикограф подає також лексему *веретено*. Цей термін увійшов до номенклатури прядіння із загальнотехнічної термінології (поширений у різних шарах виробничої лексики, зокрема в лексиці гончарства, млинарства) і нині зберігається в українських говорах як технічний термін.

Серед назв ткацьких виробів у словнику І. Максимовича засвідчено: *полотно, ко(л)дра* (І. Макс., с. 614), *хустка, обрусъ*. Назву *скатерть* не зафіксовано, однак подано регіонально поширений відповідник *обрусъ* (І. Макс., с. 454), уживаний і сьогодні на Київщині (АУМ I, карта 294). Також засвідчено лексему *коць* 'килим' (І. Макс., с. 1322), що й нині функціонує в західноукраїнських говорах (АУМ II).

До загальних назв, пов'язаних із ткацтвом, можна віднести слово *пряжа* (І. Макс., с. 910), яке у словнику Б. Грінченка витлумачено як 'прядені, але не сукані нитки' (Гр. IV, с. 494). До ткацької термінології належить також демінутив жіночого роду *мотузка* (І. Макс., с. 1346), утворений від іменника *мотуз*. На позначення 'дуже міцного грубого мотузка' у словнику

зафіксовано запозичену з німецької мови назву *лина* (І. Макс., с. 483), синонімічну до *конатъ* (с. 483). Лексема *личакъ* (І. Макс., с. 483) у словнику Є. Славинецького відсутня, натомість у словнику української мови Б. Грінченка подана зі значенням ‘веревка изъ лыкъ’ (Гр. II, с. 365), а у СУМі — ‘плетене з лика або іншого матеріалу селянське взуття’ (СУМ V, с. 501).

Гончарну лексику в пам’ятці представлено здебільшого назвами різних видів глиняного посуду: *чаша глиняная* (І. Макс., с. 1196), *кружка* (с. 744), *горщикъ* (с. 846), *глиняны(й) сосудъ* (с. 658). На позначення печі, у якій випалюють посуд, фіксуємо назву *горникъ* (І. Макс., с. 745), що й нині функціонує в живих українських говорах [Верхратський 1912, с. 218].

У пам’ятці засвідчено також лексику, пов’язану з виготовленням книг. Зокрема, на позначення друкарського закладу І. Максимович подає дві форми: похідну від іменника *тип* назву *типографіа* (І. Макс., с. 843) і похідну від іменника *друк* — *друкарня* (І. Макс., с. 843).

Велику групу становлять слова, що означають дії чи процеси, пов’язані з ремісничою діяльністю: *строю, будую* (І. Макс., с. 432), *кую, крешу, и(з)даю книги* (с. 347), *оловомъ спаяю, побѣляю* (с. 970), *прошиваю* (с. 1284), *буравлю* (с. 410). У пам’ятці зафіксовано також префіксальні утворення від інфінітивної основи *ков-*, зокрема: *оковую* (І. Макс., с. 450), *желѣзо(м)ъ окованъ* (с. 450). Фіксація таких форм у словнику свідчить про те, що лексикограф прагнув охопити динамічну частину професійної лексики, деталізуючи сам процес праці в різних ремеслах.

На підставі ґрунтовного аналізу лексики ремісництва, зафіксованої у рукописному «Лексиконі словено-латинському» Івана Максимовича (XVIII ст.), можна зробити висновок, що термінологія цього періоду є динамічною, багатшаровою і семантично нестабільною системою, значно багатше представлена, порівняно з попередніми словниками. Лексикон відображає синтез давньослов’янської спадщини (*коваль, тесля, полотно*) та запозиченої лексики (*слюсар, сталь, тонтар, мосянжъ*), а також діалектно зумовлену варіантність (*обрусъ*). У ньому задокументовано лексичну варіантність, зокрема синонімічні ряди (*желѣзникъ / кузнецъ / коваль*) і демінутиви (*буравчикъ, секірка*). Особливо важливою є фіксація семантичних зсувів і кодифікація раніше периферійних термінів. Отже, глибока деталізація термінології ремісництва у словнику І. Максимовича є неоціненним джерелом для реконструкції історії української виробничої лексики доби Гетьманщини.

ДЖЕРЕЛА

АУМ I — Атлас української мови: у 3 т. Т. 1: Полісся, Середня Наддніпрянщина і суміжні землі / ред. тому І.Г. Матвіяс. Київ: Наукова думка, 1984. 91, [2] с., [350] арк. карт.

АУМ II — Атлас української мови: у 3 т. Т. 2: Волинь, Наддністрянщина, Закарпаття і суміжні землі / ред. тому Я.В. Закревська. Київ: Наукова думка, 1988. 520 с.: карти.

Бер. Лекс. — Лексикон словенороський Памви Беринди / підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука; відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ: вид-во АН УРСР, 1961. 272 с.

Гр. — Словник української мови: у 4 т. / упор., з додатком власного матеріалу Б. Грінченко; за ред. С. Єфремова та А. Ніковського. Київ: Горно, 1927. Т. 1.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / редкол.: О.С. Мельничук та ін. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.

Жел. — Малоруско-німецький словар: у 2 т. / уложили Є. Желеховский, С. Недільский. Львів, 1885–1886.

І. Макс. — Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський. *Dictionarium latino-slavonum. 1718–1724* / фотопередрук О. Горбача. Рим: Український Католицький університет св. Климента Папи, 1991. Ч. 1–2.

СУМ — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.

Слав.-Кор. — Славинецький Є., Корецький-Сатановський А. Лексикон словено-латинській. «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підгот. В.В. Німчука; від. ред. К.К. Цілуйко. Київ: Наукова думка, 1973. С. 423–541.

Тим. — Історичний словник українського язика / уложили проф. Е. Тимченко, Е. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко; зредагував проф. Е. Тимченко. Т. 1: А–Ж. Харків; Київ: Держ. вид-во України, 1930.

Сп — *Thesauri polono-latino-graeci Gregorii Snapii. Tomus secundus, latino-polonicus. Ed. quarta. Cracoviae, 1648.* — НБУ ім. В.І. Вернадського, III. In. 1283.

LEGEND

АУМ I — Matviias, I.H. (Ed.). (1984). *Atlas of the Ukrainian language: in 3 vols.* (Vol. 1: Polissya, the Middle Dnieper Region and adjacent lands). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

АУМ II — Zakrevska, Ya.V. (Ed.). (1988). *Atlas of the Ukrainian language: in 3 vols.* (Vol. 2: Volyn, Transnistria, Transcarpathia and adjacent lands). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Бер. Лекс. — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1961). *Leksykon slavenoroskyi Pamvy Beryndy.* Kyiv: vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).

Гр. — Hrinchenko, B. (1927). *Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.* (Vol. 1). Kyiv: Horno (in Ukrainian).

ЕСУМ — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Жел. — Zhelekhivskyi, Ye., Nedilskyi, S. (1885–1886). *Ukrainian-German dictionary* (Vols. 1–2). Lviv (in Ukrainian and German).

І. Макс. — Maksymovych, I. (1991). *Latin-Slavic Lexicon. Dictionarium latino-slavonum. 1718–1724.* (Vols. 1–2) [photo reprint by O. Horbach]. Rome: Ukrainyskyi Katolytskyi universytet sv. Klymenta Papу.

Максимович І. Лексикон латинсько-слов'янський. *Dictionarium latino-slavonum. 1718–1724* / фотопередрук О. Горбача. Рим: Український Католицький університет св. Климента Папи, 1991. Ч. 1–2.

СУМ — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Слав.-Кор. — Slavynetskyi, Ye., Koretskyi-Satanovskyi, A. Slavic-Latin Lexicon. *Nimchuk, V.V. (Ed.). (1973), Latin Lexicon by Ye. Slavynetskyi. Slavic-Latin Lexicon by Ye. Slavynetskyi and A. Koretskyi-Satanovskyi* (pp. 423–541). Kyiv: Naukova dumka.

Тим. — Tymchenko, Ye. (Ed.). (1930). *Historical Dictionary of the Ukrainian Language* (Vol. 1: А–Ж). Kharkiv; Kyiv: Derzh. vyd-vo Ukrainy (in Ukrainian).

Сп — Thesauri polono-latino-graeci Gregorii Snapii. Tomus secundus, latino-polonicus. Ed. quarta. Cracoviae, 1648. — NLU named after V.I. Vernadskyi, III. In. 1283.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верхратський І. Говір Батюків. Львів, 1912. 307 с.
2. Гнатюк В.М. Ткацтво в східній Галичині. *Матеріали до українсько-руської етнології* / за ред. Хв. Вовка. Львів: з друкарні НТШ, 1900. Т. 3. С. 12–26.
3. Історія української мови. Лексика і фразеологія / В.О. Винник, В.Й. Горобець, В.Л. Карпова та ін. Київ: Наукова думка, 1983. 742, [1] с.
4. Котков С.И. Очерк по лексике южно-великорусской письменности XVI–XVIII веков. Москва: Наука, 1970. 317 с.
5. Пиц Т. Походження ремісничих назв *боднар*, *бондар* та *bednarz* у слов'янських мовах. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. 2006(a). Bd. 52. S. 135–146.
6. Пиц Т. Походження української назви виробника возу *стельмах*. *Українська мова*. 2006(6). № 1. С. 57–70.
7. Худаш М.Л. Лексика українських ділових документів кінця XVI – початку XVII ст. (на матеріалах Львівського Ставропігійського братства). Київ: вид-во АН УРСР, 1961. 164 с.
8. Rudnyc'kyj J. An etymological dictionary of the Ukrainian language: in 2 vols. Vol. 1: А–Г = А–І. Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences, 1972. LXXXV, 968 p.

REFERENCES

1. Verkhratskyi, I. (1912). *The Batyuks' Speech*. Lviv (In Ukrainian).
2. Hnatiuk, V.M. (1900). Weaving in Eastern Galicia. *Vovk, Khv. (Ed.), Materials for Ukrainian-Ruthenian ethnology* (Vol. 3, pp. 12–26). Lviv: z drukarni NTSh (in Ukrainian).
3. Vynnyk, V.O., Horobets, V.I., Karpova, V.L. et al. (1983). *History of the Ukrainian language. Lexicon and phraseology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
4. Kotkov, S.I. (1970). *Essay on the vocabulary of the southern Great Russian literature of the 16th–18th centuries*. Moscow: Nauka (in Russian).
5. Pyts, T. (2006a). The origin of the craft names *bodnar*, *bondar*, and *bednarz* in Slavic languages. *Wiener Slavistisches Jahrbuch*, 52, 135–146 (in Ukrainian).

6. Pyts, T. (2006). The origin of the Ukrainian name for the manufacturer of the cart *stel'makh*. *Ukrainian language*, 1, 57–70 (in Ukrainian).
7. Khudash, M.L. (1961). *Vocabulary of Ukrainian business documents of the late 16th – early 17th centuries (based on materials from the Lviv Stavropigian Brotherhood)*. Kyiv: vyd-vo AN URSS (in Ukrainian).
8. Rudnyc'kyj, J. (1972). *An etymological dictionary of the Ukrainian language: in 2 vols.* (Vol. 1: A–G = A–I). Winnipeg: Ukrainian Free Academy of Sciences (in English).

Maryna Demianiuk, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-6398-9974>

e-mail: demyanyuk1@ukr.net

THE CRAFTS AND PROFESSIONAL TERMINOLOGY IN IVAN MAKSYMOVICH'S "LEXICON LATINO-SLAVONIC"

The article examines the corpus of production-related and professional vocabulary attested in Ivan Maksymovych's "Latin-Slavonic Lexicon" (18th century). Production terminology represents one of the oldest lexical strata of the Ukrainian language and is characterized by a highly ramified semantic structure that reflects the complexity of professional domains of the period. The study highlights how this lexicographic monument documents an important stage in the formation of the Old Ukrainian lexical system and the development of specialized terminology.

The translated part of the lexicon contains valuable material for tracing the history of the Ukrainian vocabulary, allowing researchers to follow the influence of Latin and Slavic linguistic traditions on professional terminology. The main sources used in the compilation of the lexicon were Ye. Slavynetskyi's "Latin Lexicon" and G. Knapski's "Thesaurus", which demonstrates the continuity of the translation-lexicographic tradition of the time.

The article analyzes the structure of the terms, their classification, and the semantic relations within the sphere of professional and production activities. It underscores the importance of Maksymovych's dictionary for historical linguistic research and for the reconstruction of early modern Ukrainian professional vocabulary. The study also provides a basis for comparative analysis of similar lexical groups in later dictionaries of the 18th–19th centuries.

Keywords: production terminology, Ivan Maksymovych, 18th-century Ukrainian language.

Отримано редакцією журналу / Received: 10.11.2025

Прорецензовано / Revised: 21.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

УДК 811.161.2:81-112.2

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.41-63>

Коца Р.О.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>
e-mail: rgomonai@ukr.net

ФОРМУВАННЯ КАТЕГОРІЇ ПРИСВІЙНИХ ЗАЙМЕННИКІВ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті здійснено комплексний історико-дериватологічний аналіз присвійних займенників української мови, простежено еволюцію їхніх форм від праслов'янського періоду до нової української мови. На основі широкого кола писемних пам'яток проаналізовано структурно-семантичні особливості та функційно-стилістичне використання присвійних займенників *мій, твій, свій*, форм третьої особи *його, її, їхній*, а також займенників множини *наш, ваш* та їхніх похідних на різних етапах розвитку мови. Визначено формальні моделі утворення всіх зафіксованих форм, схарактеризовано їхні семантичні відтінки, граматичні ознаки та сферу вживання. Особливу увагу зосереджено на формах присвійних займенників третьої особи, зокрема етимології, морфологічній будові та синтаксичних функціях, а також на виявленні архаїчних та інноваційних рис, визначенні ступеня їхньої відповідності або відмінності порівняно з іншими слов'янськими мовами.

Ключові слова: присвійні займенники, словотвір, українська мова, діяхронія.

У давньоукраїнській мові існувала чітко сформована система присвійних займенників, які, поєднуючи в собі особове значення зі значенням посесивним [Вихованець, Городенська 2004, с. 203], указували на належність предмета особі. До них відносимо *мої, моє, моя; твої, твоє, твоя; свої, своє, своя; наш, наше, наша; ваш, ваше, ваша*. Усі вони мають корені, спільні для слов'янських і неслов'янських індоєвропейських мов [Самійленко 1970, с. 16].

Займенник *мої* є продовженням псл. **тојь*, який має точний відповідник у ст.-пруськ. *mais* (< **majas*) і сягає і.-є. **tojos*, що є похідним від основи з *-o-* від займенникової форми давального чи місцевого відмінків **toi* (слов'янське **mi*) (ЭССЯ 19, с. 126–127; Brückner I, s. 342; БЕР IV, с. 208; Skok II, s. 449; Rejzek, s. 413). Пор. лат. *meus*, гот. *meins*. Отже, псл. **тојь* — сполучення займенникової основи **mo-* з формантом присвійності *-jo-*

(ЭССЯ 19, с. 127). Інше трактування подано в О.М. Трубачова, який порівняв **то̑ъ* з **на̑ъ* < **nas-jo-* і **ва̑ъ* < **vas-jo-* та запропонував пояснення структури **то̑ъ* < **то̑̑-jo-* (ЭССЯ 19, с. 127).

Займенник *мои* вказував на те, що належить особі оповідача або має відношення до нього, і саме в такій формі вживався впродовж XI–XVIII ст. Наприклад: *къ рабѣ мои агару* (1037–1050 / XV Іл. Сл., 170 б), *и молваше тако Андрѣви и горожаномъ то есть градъ мои* (1123 / 1425 ПСРЛ II, с. 107), *печална љси дїѣ моя* (1117 / 1377 ПМ, с. 78), *оца моего нб(с)наго* (1264–1301 ГЄ, с. 27), *мое село коростно* (1388 Молдован, с. 264), *а на то ест вѣра моя* (1393 Cost. I, с. 14), *и ро(д)тель мой(х)* (1401 Дарча С. Винца), *штобы проустилъ мои послы черезъ свою землю* (1481 ВД II, с. 364), *жонѣ мои* (1577 ВГ, с. 223), *дарова(ти) матери мою(и)* (1578 АО, с. 59), *ма(л)жо(н)це мое(и) мило(и)* (1578 КЗК, с. 44), *мой ла(с)кави(й) прїятелю* (1716 ПЛ, с. 21), *дочерь моя* (1717–1767 Дн. Марк., с. 22), *всеч.[естный] ѿ.[че] няню мой соло(д)кій* (1756 Удварі, с. 133), *ѡнъкъ мо(й), Иванъ, тогда был на токѣ* (АППС 2, с. 2) та ін.

Подекуди в пам'ятках XVII–XVIII ст. фіксуємо форму *муй*, зокрема: *му(й) мужъ, небожьчи(к)* (1652 ЛРК, 1 зв.), *муи марадик вылтуйи собѣ* (у записі 1710 р. — *мои*; 1657 Панькевич, с. 169), *по моемъ исходѣ зостаючи муи снѣ на имя Иванъ* (1712 Панькевич, с. 172). У такій формі цей займенник до сьогодні збережено в говорах української мови (АУМ I, к. 57; АУМ II, к. 51).

Форму *мій* засвідчено у словниках від XIX ст.: *мій* (1843 Б.-Н., с. 226; 1861 Закревський III, с. 396; 1885–1886 Жел. I, с. 442; 1907–1909 Грінченко II, с. 430; 1924–1933 РУАС, с. 1104; 1924 Огієнко, с. 229). Нині така форма є літературною нормою (СУМ IV, с. 732).

Праслов'янський займенник **tvȏъ* [ст.-сл. і д.-р. *твои*, укр. *твій*, рос. і блр. *твои*, болг. і макед. *твои*, с.-х. *твôj*, слвн. *tvoj*, чеськ. *tvůj*, слвц. *tvoj*, польськ. *tvój*] споріднений зі ст.-пруськ. *twȃis*. Пов'язаний він з особовим займенником **tȗ* й утворився від і.-є. основи **two-* (**tuo-*) за допомогою словотворчого форманта *-jo-*: **tuoios* → *tvȏъ* (ЕСУМ V, с. 532; Rejzek, s. 724; БЕР VII, с. 866). Щодо лит. *tãvas*, д.-інд. *tvaḥ* та ін., то праслов'янські форми є новотворами. У праслов'янській мові мало би бути **tuȏos* чи **teuȏos* але, імовірно, за зразком **tȏios* стало **tuȏios* [Гуйєр 1953, с. 91]. Кореня *tew-* у слов'ян немає, натомість вони зберегли корінь *two-* (Brückner II, s. 605).

Займенник *твои* вказував на належність особі, до якої звертаються або на відношення до неї: *врази твои* (1037–1050 / XV Іл. Сл., 179 а), *где оузримъ стагъ твои тоу и мы с тобою готови есмь* (1146 / 1425 ПСРЛ II,

119 зв.), в заповѣде(х) **твои(х)** (XIV Уж. П., 87 а), пречѣтноє и велелѣпноє има **твоє** (XIV Уж. П., 87 а), проиш' вельми **твою** милость (1481 ВД П, с. 364), сын **твой** молодий (1567 АрхЮЗР 8/III, с. 145), где єсть ска(р)бѣ **твои** тамъ будє(т) и серце **твоє** (1581 Є. Нег., 6 зв.), глаголаніє и молитва **твоя** въ нѣдра **твоя** возвратится (1638 АЮЗР III, с. 11), ε(д)но слово **твоє** гї̄ (к. XVI УЄ № 31, с. 120), и в прочіихъ дѣис(т)вия(х) **твоихъ** зостає(ш) злочи(н)нихъ (1723 ПЛ, с. 37).

Форму *твій* фіксуємо в художніх творах від XIX ст.: *Грицько, кислиці в пельку пхав, Та твій Рябко од їх оскоми не чував* (П. Гулак-Артемівський)¹, *І щоб твій дух і не пах!* (І. Котляревський), *тим голосок твій глибше та глибше пройшов мені в серце* (М. Старицький), *А хто ж твій рід? чи ти його зовсім не маєш?* (Леся Українка), *Ой козаче, небоже! І яктань твій не поможе!* (1827 Максимович, с. 128) та ін. Лексикографовано її і в словниках новоукраїнського періоду: *твій* (1843 Б.-Н., с. 350; 1861 Закревський, с. 544; 1885–1886 Жел. П, с. 953; 1907–1909 Грінченко IV, с. 251). Нині така форма є літературною нормою (СУМ X, с. 50).

Праслов'янський займенник **svojb* [ст.-сл. і д.-р. *свои*, укр. *свій*, рос. і блр. *свои*, болг. і макед. *свои*, с.-х. *свѣј*, слвн. *svoj*, чеськ. *svůj*, слвц. *svoj*, польськ. *swój*] споріднений зі ст.-пруськ. *swais* і утворений від і.-є. займенникової основи **svo-* (**sue-* / **suo-*) за допомогою дериваційного форманта -*jo-*: **suojos* → **svojb* (ЕСУМ V, с. 194; Rejzek, s. 653; БЕР VI, с. 562). Праслов'янські форми цього займенника, як і **tuojos* → **tvojb*, є новотворами, посталими, очевидно, за аналогією до **tojos*, оскільки повинно було би бути **suos* чи **sejos*, збережене, зокрема, у лит. *sãvas*, д.-інд. *svaḥ* та ін. [Гуйєр 1953, с. 91].

Займенник *свій*, *своє*, *своя*, як і зворотний займенник *себе*, у слов'янських мовах може стосуватися кожної особи однини і множини, яка виступає в реченні логічним суб'єктом. Ця особливість використання займенника *свои* досить чітко виявляється в пам'ятках давньоукраїнського письменства [Самійленко 1970, с. 16]: *сътвори избавленіє людємъ своимъ* (1037–1050 / XV Іл. Сл., 168 а), *Имаху бо обычаи свои и законъ ѿць свои и преданья каждо свои нравъ* (1116 / 1377 ПВЛ, с. 5), *а приметь є в ср(д)це своє* (1117 / 1377 ПМ, с. 78). За висновками Л.Л. Гумецької, в українській актовій мові XIV–XV ст. вживання зворотного присвійного займенника навіть пе-

¹ Приклади без детальної паспортизації взято з Генерального регіонально анотованого корпусу української мови (ГРАК).

реважає над використанням присвійного займенника 1-ї особи однини [Гу-мецька 1958, с. 160], тобто частішими є конструкції типу *а на то есм(ь) приложилъ свою печать* (1366 Гр. XIV, с. 38), *свѣдчю то своѣмъ листомъ* (1421 УГр. XV, с. 64), *и печать есмо свою звѣсили* (1468 УГр. XV, с. 30), аніж конструкції типу *а на то есмо к сеи грамо(т) нашии пѣчати привесили* (1388 Розов, с. 42), *а про лепшое сведомье и тве(р)дость и печа(т) мою привѣси(л)* (1478 УГр. XV, с. 68).

Багатий ілюстративний матеріал, сформований на основі пам'яток, указує на високу частотність уживання займенника *свои* впродовж багатьох століть, до того ж його використання не залежало від жанрово-стильової різноманітності: *при своємъ животѣ и по своємъ животѣ* (1385 Гр. XIV, с. 64), *по своєюу дѣвцѣ* (1393 Молдован, с. 267), *блг(д)тью своєю бѣ да простить и помилоуетъ всѣ(х) васъ* (XIV Уж. П., с. 9 б), *съ силож своєж, и стѣми агѣлы своими* (1401 Дарча С. Винца), *и прѣ(д) нами дадоше ѿ своєго оурика* (Гр. 1404), *та(к) за живота своєго, яко и по животе своємъ* (1567 ВГ, с. 10 зв.), *Ѹ сво(и) ставокъ* (1568 Волинь, с. 137), *брата своє(г) фѣдора* (1574 АО, с. 51), *дѣкрето(м) свои(м) наказа(л)* (1598 ККПС, 38 зв.), *и (в) мешокъ сво(и), которо(г)[о] при собѣ мѣлъ* (1652 ЛРК, с. 2), *тамже видѣлемъ воли свои* (1717-1767 Дн. Марк., с. 29), *и послали своихъ посланцовъ* (XVII ЛС, с. 9) тощо.

Форма *свій* (як і *мій*, *твій*) починає функціонувати в новій українській мові. Наприклад: *покинув свій промисел і мало-помалу розточив своє добро* (І. Котляревський), *вона рада б усе їй противне загарбати у свій круговорот і приглушити* (О. Кобилянська), *У всякого свій шлях!* (Леся Українка), *Пріѣзжає козакъ да у свѣй у двѣрь* (1827 Максимович, с. 41) та ін. Саме так її лексикографовано у словниках XIX – п. XX ст.: *свій* (1843 Б.-Н., с. 323; 1885–1886 Жел. II, с. 855; 1907–1909 Грінченко IV, с. 108), *всему своє вре́мя — на все свій час* (1924–1933 РУАС, с. 158) та ін. Нині така форма є літературною нормою (СУМ ІХ, с. 82).

Отже, праслов'янські присвійні займенники **тојь*, **твојь*, **својь* утворилися від основ відповідних особових займенників (**mo-*, **tvo-*, **svo-*) за допомогою і.-є. детермінатива *-iо-* > *-jō-* (чол. і середн. р.) або *-jā-* (жін. р.) [Мейє 1951, с. 354; Самійленко 1970, с. 16; Жовтобрюх 1980, с. 154; Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, s. 234]. На місці етимологічного [o] у новозакритих складах (після занепаду кінцевих зредукованих) в українській мові закономірно виник [i]: *мій*, *твій*, *свій* [Самійленко 1970, с. 16; Жовтобрюх 1980, 154].

У деяких наддністрянських говірках присвійні займенники чоловічого роду однини втрачають кінцевий [й] — *мі, твої, сві* (Шило, с. 139).

Присвійні займенники 1-ої і 2-ої осіб множини (*нашъ, наше, наша; вашъ, ваше, ваша*) утворилися ще в праслов'янську добу від форми родового відмінка множини особових займенників (**nasъ, *vasъ*) за допомогою детермінативів *-jǫ-* (чол. і середн. р.) і *-jā-* (жін. р.) із закономірною зміною [s] + [j] на [š]: *nōs-jǫ* → *nas-jъ* → *našъ, nōs-jǫ* → *nas-je* → *naše, nōs-jā* → *nas-jā* → *naša; vōs-jǫ* → *vas-jъ* → *vašъ, vōs-jǫ* → *vas-je* → *vaše, vōs-jā* → *vas-ja* → *vaša* [Самійленко 1970, с. 16; Жовтобрюх 1980, с. 154]. Отже, **našъ* є продовженням і.-є. **nōs-*, поширене за допомогою *-jos*, інакше — це похідне з *-jъ* від тієї ж основи (**nas-*), яка представлена у формі родового відмінка множини займенника **my* (ЭССЯ 23, с. 128–129; ЕСУМ IV, с. 54; Skok II, s. 504; БЕР IV, с. 576; Rejzek, s. 421). Аналогічно — **vašъ* (ЕСУМ I, с. 341; БЕР I, с. 124; Rejzek, s. 739).

У всіх сучасних східнослов'янських мовах кінцевий **ь** у формі чоловічого роду відпав, а шиплячий приголосний ствердів. Так витворилися і сучасні українські присвійні займенники *наш, наше, наша; ваш, ваше, ваша* [Самійленко 1970, с. 16].

Займенник *нашъ* указував на те, що належить багатьом або стосується багатьох, між якими є особа, яка висловлюється: *и до нашего языка роускаго* (1037–1050 / XV Іл. Сл., с. 168 а), *ω гѣ спси княза нашего* (1095–1117 МЄ, с. 213), *придоша Печенѣзи. почаша звати нѣ ли мужа. се нашъ dospѣлъ* (1116 / 1377 ПВЛ, с. 42 зв.), *возворотиса домовъ. тако не наше есть верема* (1185 / 1425 ПСРЛ II, с. 223 зв.), *пѣна нѣшо(г)[о] млтиво(г)[о]* (1595 ККПС, с. 31), *а прето вола наша и розоуменьє наше в насъ в продъ лѣкарства потребуєтъ тожъ самый грѣхъ* (1607 Лѣк., с. 4 зв.); *нѣчого з тыхъ поменєныхъ на зємный нашъ скарбъ, Братіє не припадало, то єсть, нѣ ржа, нѣ моль, нѣ злодѣй* (1637 УЄ Кал., с. 71), *в(ь) нашихъ краяхъ литовски(хъ)* (1730 ПЛ, с. 53).

У XIII ст. у зв'язку з розвитком ділової документації починає формуватися нова семантика займенника 1-ої особи множини — 'вказує на те, що належить або має відношення до особи оповідача — представника верхівки феодального суспільства': *братъ нѣкто. могомъ преже сего посланъ бы(с) нашимъ недостоинствомъ къ стѣни вашеи. въпросити нѣкихъ* (1284 КР, с. 342 а), яка особливого розвитку набуває від XIV ст. Наприклад: *а на то дали єсмы свои листъ и нашу печать привѣсили* (1398 Розов, с. 57), *а тига села дадоше прѣ(д) нами и на наше вѣданіє* (Гр. 1404), *а на то вѣра нашего*

г(с)н̄(д)ства више писанного александра воєводи (1411 УГр. XV, с. 74), дали єсми служи **н̄ше(му)** (1465 УГр. XV, с. 29), наказує(м) **декретомъ наши(м)** (1655 ЛРК, с. 19 зв.).

Займенник *вашь* указував на те, що належить багатьом або стосується багатьох: *оцѣь **вашь** нб̄ныи* (1117 / 1377 ПМ, с. 83), *и єсть ми любо вѣра **ваш(а)** и служеньє* (1116 / 1377 ПВЛ, с. 75), *продайте жь имѣнїа **ваша** а роздайте в мл(с)тыню* (1556-1561 ПЄ, с. 276). Однак уже в давніх пам'ятках фіксуємо використання цього займенника в шанобливому значенні — 'вказує на те, що належить або стосується однієї особи': *перє(д) **вашею** мл̄(с)тью* (1578 КЗК, с. 43 зв.), ***ваше** желанїє и намирєнїє* (1711 ПЛ, с. 17) та ін.

Активно вживають займенники *наш*, *ваш* і в новій українській мові: *Да вже **нашихь** козаченькѡвъ на линїю гонять* (1827 Максимович, с. 26), *Ой пошла **наша** мати да улугъ по теляты* (1827 Максимович, с. 135), *Ой не плачте кары очї, така **ваша** доля* (1827 Максимович, с. 58), *Я вас зову так, як все село **наше** величає, шануючи **ваше** письменство і розум* (І. Котляревський), *Коли ви мені кажете про **ваші** почуття, я хвилююся, але в мені немає страху* (Ю. Яновський) та ін.

Від ХІХ ст. у словниках зафіксовано по 2 форми присвійних займенників для 1-ої і 2-ої осіб множини: *наш* (1893–1898 СРУ ІІ, с. 176; 1907–1909 Грінченко ІІ, с. 534; 1924–1933 РУАС, с. 1472), *ваш* (1893–1898 СРУ І, с. 65; 1907–1909 Грінченко І, с. 129; 1924–1933 РУАС, с. 76) і утворені від них за допомогою суфікса **-ськ-** — *наський* (1843 Б.-Н., с. 239; 1861 Закревський, с. 410; 1893–1898 СРУ ІІ, с. 176; 1924–1933 РУАС, с. 1472; 1929 Прав. сл., с. 325), *васький* (1893–1898 СРУ І, с. 65; 1907–1909 Грінченко І, с. 128; 1924–1933 РУАС, с. 76).

Займенник *васький* не набув поширення в новій українській мові. У словнику за редакцією Б.Д. Грінченка зафіксовано тільки один приклад: ***Ваські** звичаї не такі, як **наські*** (1907–1909 Грінченко І, с. 128). У РУАС його позначено як рідковживаний, а у СУМі взагалі не подано.

Натомість займенник *наський* уживали значно частіше. Наприклад: ***Наських** пирогів ляхи не печуть* (1864 Номис, № 862), *По **наському** звичаю треба пить горїлку до чаю* (1864 Номис, № 11540), *Юдун ляп себе по другій кишені та й виїняв ковбасу та тільки не **наську**, а німецьку* (Г. Квітка-Основ'яненко), *Бачимо, на шевському стільчику стоїть собі чоловік, з **наських**, видать, агітатором назвали його* (М. Стельмах), *Українофільство, небоже, се така хороба, що заражені нею люди забувають говорити по-людськи, а починають «базікати», се значить ніби говорити по-хлопськи,*

але м'ягенько, і се називають «**наським** українським язиком» (І. Франко), Дак от уже таке їм покволе, доморосле московське, а не **наське** степне, що й водою нікому не замутишь (П. Куліш).

У всіх словниках до займенника *наський* подано уточнення семантики: 'свій; отечественный; природный' (1843 Б.-Н., с. 239), 'наш, тутешній' (1861 Закревський, с. 410), 'Свóйскій', 'Чужестра́нный' (1893–1898 СРУ II, с. 176), 'нашь, намъ принадлежащій, а не иностранный' (1907–1909 Грінченко II, с. 526), нам свойственный, у нас принятый, обычный: обычное русского «нашинский» (1924–1933 РУАС, с. 1472). Однак у СУМі різниці в семантиці між *наш* і *наський* немає — 'Те саме, що наш' (СУМ V, с. 210), хоча суфіксальну форму подано з поміткою *розм.*

Суфіксальні форми присвійних займенників на **-ськ-**, очевидно, були запозичені зі старопольської мови, де їх використання зафіксовано з XV ст. (Brückner I, s. 205): *mojski, twojski, jegojski, naski, waski, swojski* [Rospond 1979, s. 223]. Хоча цілком можливим є і спільне походження [Добрушина, Сичинава 2015, с. 51].

Про функціонування в українській мові займенників *своїскій, твоїскій, мойскій, наскій* написано в спеціальній примітці до граматики І. Ужевича 1645 р. (Уж. 1645, с. 21 б). Однак, імовірно, у XVII і навіть XVIII ст. вони не були поширені, бо навіть СУМ 16-17 до словникової статті *мойскій* (СУМ 16-17, 18, с. 26) подає єдиний приклад фіксації: *мойскій quasi teanus* (Уж. 1645, 37 зв.).

Займенник *наський* збережено до сьогодні в бойківських говорах (СБГ I, с. 477).

Нині застаріле і діалектне білоруське слово *наскі* використовують у художній літературі [Лукашанец 2007, с. 294], а в діалектах російської мови функціують займенники *нашевский* (СРНГ 20, с. 295), *нашин, нашій* (с. 298), *нашний, нашенский* (с. 301), *нашский / наский* (с. 302).

Присвійні займенники 3-ої особи у східнослов'янських мовах мають пізніше походження, ніж займенники 1-ої та 2-ої осіб. Як наслідок, у цих мовах не було сформовано окремі спеціальні форми присвійних займенників 3-ої особи, тоді як для інших осіб існують змінювані за родами, відмінками і числом окремі форми (пор. *мій, мого,...*; *наш, наша, наші,...*). Для вираження присвійності займенників 3-ої особи використовували незмінні форми, утворені від родового відмінка означально-вказівного займенника *и, њ, ѿ*, що, очевидно, було властивим ще праслов'янській мові [Бевзенко 1960, с. 182–183; Самійленко 1970, с. 17]. Це явище засвідчено вже у найдавніших

пам'ятках, зокрема, в Остромировому Євангелії, Ізборнику Святослава 1076 та інших: *хс же и ап(с̄)ли єго* (1037–1050 / XV Іл. Сл., с. 169 б), *оружьє ихъ внидеть въ ср(д)ца ихъ* (1117 / 1377 ПМ, с. 78 зв.), *оплакаль мужа єа* (1117 / 1377 ПМ, с. 84) тощо. Як бачимо, за синтаксичними властивостями ці форми поводити себе не як генетивні залежні, а як інші присвійні займенники [Волк 2014].

Форми родового відмінка займенника *и, ю, я* у присвійній функції досить широко фіксуємо в пам'ятках староукраїнської мови: *даємь єго посломь добровольное проеханье черезъ нашу зємлю* (1496 ВД II, с. 405), *и господар Єго Милост з обѣ сторон рѣчи ихъ выслѣхавши* (1519 АС III, с. 188), *людѣ(и) которыхъ з ы(з)бами и зо (в)сею маетьностью ихъ побралъ и за собою ѡсадилъ* (1552 ОЛЗ, с. 188), *по дело(х) ихъ познаєтє и(х)* (1556–1561 ПЄ, с. 40), *з бояры и (з) и(х) имє(н)ями* (1571 ВГ, с. 150), *на кгру(н)тє єго вла(ст)но(мь)* (1595 ККПС, с. 29), *ѡ(т) єго ру(к) мало и не (в)мє(р)* (1717 ПЛ, с. 22), *А наклади правниє жебы з хѣдоби и(х) нагорожєни били* (АППС 2, 144 зв.), *и о(т) жони єго, Хвє(н)ни* (АППС 2, с. 52) та ін.

Саме у формі *його, її* аналізовані присвійні займенники збережено в новій українській мові: *Єго жбнка Катеринка гуляє зь Москалями* (1827 Максимович, с. 135), *хоч рід його й походив з русинів, та давно уже тут все панство руське на католиків пошилось* (М. Старицький), *а гучний усміх промайнув по його обличчю* (О. Кобилянська), *Дай боже, щоб її природна доброта взяла верх над приманою багатого зятя* (І. Котляревський), *личенько її стоїть перед моїми очима, ні об чім думать не хочу* (І. Карпенко-Карий), *Яснії очі були, і погляд їх був, наче промінь* (Леся Українка) та ін.

Нині присвійні займенники *його, її* — літературна норма. Однак у СУМі їх не подано як окремі лексеми, оскільки такі слова розглядають як граматичні форми особових займенників 3-ої особи однини, які виконують присвійну функцію.

Стару форму присвійних займенників 3-ої особи збережено також у західнослов'янських мовах: польськ. *jego, jej, ich* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 2006, s. 234], чеськ. *jeho, její, jejich* (Rejzek, s. 254). Натомість південнослов'янські мови утворили нові присвійні займенники: хорв. *njegov, njezin*, множ. *njihov*; словн. *njegov*, болг. *негов; неин, техен, тяхна*, макед. *негов, нејзин, нивни* [Stieber 1989, s. 153]. Ці займенники сформувалися на основі родового відмінка однини анафоричного чи вказівного займенника, поєднаного з посесивними суфіксами **-овъ, *-инъ, *-ьнъ* [Matasović 2008,

s. 240; Видоески 1999, III, с. 162; БЕР IV, с. 594]. Форма жіночого роду хорватського займенника *njézin* походить від давального відмінка однини і містить частку *-zi* [Matasović 2008, s. 240], засвідчену також у макед. *nejzin* “її” [Видоески 1999, III, с. 162] та в болг. вказівних займенниках *тоузи*, *онзи* [Matasović 2008, s. 240]. Подібні новотвори засвідчено від XIII ст. [Мирчев 1978, с. 188; Matasović 2008, s. 240].

Отже, внаслідок функціональної транспозиції родового відмінка однини й множини особового займенника 3-ої особи форми *його* (*її*, *їх*) набули присвійної функції. На відміну від них, займенники 1-ої і 2-ої особи та зворотний не можуть виражати належність (пор. *книжка моя, твоя, своя, наша, ваша, її, брата*, а не *книжка мене, тебе, себе, нас, вас*) [Самійленко 1970, с. 17]. Водночас у давньоукраїнських і староукраїнських пам'ятках у присвійній функції іноді могли виступати форми давального відмінка особових займенників: *стрыи ми* (у Хлуд. і Погод. списках *мой*) *волости не дасть* (XI / 1425 ПСРЛ II, с. 281), *и за здравіє г(с)ва ми* (1448 Угр. XV, с. 101), *та єсть вѣра г(д)ва ми* (1456 Угр. XV, с. 105), *ніскоє поклонєніє бїровоу о(т) брашова, о(т) мєншаго прїятелѣ г(с)ва ти шолтоуза хърлѣ о(т) бръла(д)* (1434 Cost. II, с. 675).

Це явище і до сьогодні поширене в південно-західних говорах української мови: *Коровки ми не доєны, телята не ссали* (1885 Де-Воллан, с. 54), *Пелехата вульха, корень юй у водѣ* (1885 Де-Воллан, с. 56), *му* (СБГ I, с. 455).

У сучасній болгарській мові присвійні клітики активно функціують. Використання коротких форм давального відмінка особових займенників як присвійних засвідчено ще у староболгарській мові [Мирчев 1978, с. 188–190]. Як системне явище воно сформувалося під впливом балканського мовного союзу й тісно пов'язане із синкретизмом родового та давального відмінків, що є одним із найхарактерніших морфосинтаксичних балканізмів [Асєнова 2002, с. 84–85].

Український присвійний займенник 3-ої особи множини *їхній* — новоутворення, що постало внаслідок ускладнення форми *їх* прикметниковим суфіксом *-н-* та флексією *-ій* [Бєвзенко 1960, с. 183; Жовтобрюх 1980, с. 154]. Спершу він був притаманний уснорозмовному вжитку [Бєвзенко 1960, с. 183].

Поширення форм *його*, *її*, *їх* різними формантами властиве й іншим слов'янським мовам. Пор. блр. розм. *ягонь* (ТСБМ 5, 2, с. 490), *ейны* (ТСБМ 2, с. 241), блр. *іхні* (ЭСБМ 3, с. 406–407), рос. просторічне *ихний*, пн. сер.

рос. діал. *евонный, еговый, евоновый* [Stieber 1989, s. 153], сер.-болг. *еговь / неговь*, болг. *негови, неие*, болг. діал. *нихен* [Мирчев 1978, с. 188–189], чеськ. *její, jejích* (Rejzek, s. 254). Дуже різноманітні займенники прикметникового типу засвідчено в російських говорах: *их, иха, ихо* (де форма *их* осмислюється як форма чол. р. одн.) (СРНГ 12, с. 273), *ихна, ихны* (ПОС 13, с. 358), *ихий* (СРНГ 12, с. 273), *ихинский, иховый, ихонный* (СРНГ 12, с. 273). Географія цих похідних досить широка: це північні, і південні говори, і території пізнього заселення (Поволжя, Урал, Сибір) [Добрушина, Сичинава 2015, с. 43]. Пізнішими є утворення форми 3-ої особи однини: *евой, евоинский, евойный, евон(н)ный, евонов(ый), евошный; ее(н)ный, ейный, ейнин* (СРНГ 8, с. 321–314, 325, 333), які поширені в багатьох діалектах російської мови, особливо псковських [Добрушина 2013, с. 182], де літературні форми майже не використовують [Сидоренская 1960].

У сучасній українській мові лексема *їхній* є нормативною формою присвійного займенника 3-ої особи множини, однак її стандартизація — явище відносно недавнє, пов'язане з мовотворчою діяльністю ХХ ст.

У творах І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка, А. Свидницького, І. Нечуя-Левицького та ін. займенник *їхній* не засвідчено — уживано тільки *їх* (за матеріалами ГРАК, mova.info). Зауважимо, що в ілюстрацію з повісті «Бурлачка» І. Нечуя-Левицького, наведену в СУМ (IV, с. 61): *По їхніх очах неначе було знать, що вони все знають* (1956 Нечуй-Левицький II, с. 98), було внесено редакторські правки. У першовиданні 1880 р. зафіксовано займенник *їх*: *у їхніх очих неначе було знать, що вони все знають* (1880 Левицький, с. 116).

За спостереженнями К.Р. Добрушиної, на основі паралельного українсько-російського корпусу НКРЯ, слово *їхній* уперше засвідчено в українській художній прозі 1872 р. — у творі М. Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка»: *Бери оцю сокиру, рубай їхні санки!* [Добрушина, Сичинава 2015, с. 46]. У 1890–1900-их рр. Леся Українка та М. Коцюбинський починають використовувати займенник *їхній* паралельно з *їх*, зокрема: *У їхній стороні нема такого. У їхній стороні й зимою сонце* (1908 Леся Українка, Одно слово, с. 5), *Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі* (М. Коцюбинський), *Усі вони, наче живі, вставали поволі в моїй уяві — хазяїн, хазяйка і їхні діти* (М. Коцюбинський). Водночас західноукраїнські письменники к. ХІХ – п. ХХ ст. (І. Франко, О. Кобилянська, Марко Черемшина, В. Стефаник)

не сприйняли цю інновацію [Добрушина, Сичинава 2015, с. 46], хоча у словнику за редакцією Є.І. Желехівського чітко розмежовано дві форми: *их* — род. відм. *вони* / *ихній* — присвійний займенник (1885–1886 Жел. I, с. 326).

У «Словнику української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка займенник *їхній* подано як синонім до основного варіанта *їх*: *їхній* ‘= *їх*’ (1907–1909 Грінченко II, с. 200). Однак уже в академічному РУАС за ред. А.Ю. Кримського як основну форму зафіксовано *їхній*, тоді як *їх* подано як рідковживаний варіант: *их, мест. притяж.* — *їхній*, (реже) *їх* (1924–1933 РУАС, с. 669). Таку норму підтримав, зокрема, й І. Огієнко, наголошуючи, що «*їх* вживається як предмет в реченні; коли ж це додаток прислівниковий, то частіше вживається *їхній*, а не *їх*» (1924 Огієнко, с. 175).

Протилежну позицію займав О. Синявський, який рішуче виступив проти форми *їхній*. На його переконання, «подекуди вживаний прикметник *їхній*» — це недавній новотвір, якого «ми не бачимо ні в старіших записках народньої мови, ні в давніших письменників, напр., у Шевченка слова *їхній* зовсім нема, а є тільки конструкції з родовим: *їх слава, їх лютії очі* і т. ін.» [Синявський 1941, § 161]. Мовознавець обстоював думку, що для вираження присвійності в займенників 3-ої особи «вживається конструкція з родовим відмінком займенника **він**: *його книга, її справа, їх звичаї* (тут і місце такого родового відмінка приналежності зберігається старе — перед керівним словом)» [Синявський 1941, § 161].

У «Курсі сучасної української літературної мови» (1969) перевагу також віддано формі *їх*, хоч і зазначено, що форма *їхній* можлива: «Для вираження належності третій особі, коли вона не є підметом у реченні, вживається форма родового відмінка анафоричного займенника *його, її, їх* (також *їхній*), що робить ще тіснішим зв'язок між групою особових і присвійних займенників» [СУЛМ 1969, с. 270]. Водночас у праці Б.Д. Антоненка-Давидовича «Як ми говоримо», що вийшла друком усього на рік пізніше (1970), чітко розмежовано дві лексеми: «Займенник *їх* звичайно є родовим або знахідним відмінком множини від займенника *вони*», хоча «трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника *їхній*» [Антоненко-Давидович 1970, с. 128]. У спеціально присвяченому цій проблемі параграфі (§ 2. *Їх* і *їхній*) мовознавець обґрунтував необхідність використання форми *їхній*, зазначивши: «Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника *їхній*» [Антоненко-Давидович 1970, с. 128].

У СУМі лексикографовано лише форму *їхній* ‘належний їм’ (СУМ IV, с. 61), хоча українські письменники ХХ ст. використовували паралельно обидві форми. Наприклад: *хоч недалеко до їх хуторця, так забарилась я і заночувала там* (В. Барка) — *Там їхній хліб, що здобули в кривавиці чола* (В. Барка); *Сама твердиня Бога лежала перед їх похололими душами* (І. Багрянний) — *щоби їхні мрії утопити у їхній власній крові* (І. Багрянний); *часом їх назви складаються в непристойну аббревіатуру* (Л. Костенко) — *Хай настає їхній час, їхня ера, їхній Золотий Вік!* (Л. Костенко)¹ та ін.

Отже, тривалий час між займенниками *їх* і *їхній* існувала конкуренція. Форма *їх* мала ширшу історичну традицію, тоді як *їхній* поступово зміцнювала позиції в літературній нормі ХХ ст. Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. перевага закріпилася за формою *їхній*, що відображено в академічних граматиках, довідниках і словниках. У сучасній лінгвістичній практиці та стилістичних рекомендаціях для вираження належності норми вимагають уживання лише присвійного прикметника *їхній* [О. Скопненко Мовний блог].

У російській мові слово *ихний* уперше засвідчено в жалуваній грамоті царя Федора Івановича Строгановим 1591–1599 рр.: *Что они нам были челом, а сказали, что в прошлом в 94-м году взято у них на нас для Сибирские дороги отцов ихних вотчина городок и остроги* [Добрушина, Сичинава 2015, с. 42]. Його ускладнений суфіксом *-н-* варіант (*ихниный*) з’явився ще раніше, 1574 р. (СРЯ 6, с. 358). Отже, поява і входження присвійного прикметникового займенника *ихний* у діалекти як альтернатива форми родового відмінка *их* проходили в XVII–XVIII ст. [Добрушина 2013, с. 183]. У XIX ст. займенник *ихний* набув широкого розповсюдження в мовленні носіїв російської літературної мови, а з II пол. XIX ст. через художню літературу потрапив у писемні тексти, активно використовувався й, очевидно, був на межі входження у нормативну мову [Добрушина, Сичинава 2015, с. 52]. У 2-й чверті ХХ ст. форму *ихний* було визнано ненормативною і внаслідок нормативістських зусиль радянських лінгвістів до кінця 3-ї чверті ХХ ст. її остаточно стали сприймати як просторічну [Добрушина, Сичинава 2015, с. 52].

У сучасній білоруській мові форми *їх* та *їхні* є рівноправними, до того ж *їхні* має рідковживаний варіант *їхны*, який кваліфікують як «областний» (ТСБМ 2, с. 565). Форма *їхні* починає вживатися з II пол. XIX ст., зокрема її зафіксовано в «Мужицкой правде» К. Калиновского (1863) [Добрушина,

¹ Приклади взято з лінгвістичного порталу mova.info.

Сичинава 2015, с. 49]. Цей варіант не мав стилістичного обмеження («простонародності») й уживався як нейтральний присвійний займенник.

У польській мові форму *ichni* збережено, однак її вживають рідко, вона має пізнє походження і просторічний ненормативний характер [Doroszewski 1952, s. 35; WSJP].

Очевидно, прагнення уникнути неоднозначності невідмінюваних форм і узгодити морфологічні та синтаксичні структури стало поштовхом до кодифікації прикметникових присвійних займенників у літературних українській та білоруській мовах. В українській мові форма *їхній* з'явилася пізніше, ніж у російській, однак поступово витіснила форму *їх*, ставши єдиним нормативним варіантом. У сучасній білоруській мові займенник *їхні*, який у лінгвістичній науці часто кваліфікують як розмовний, фактично функціонує без стилістичних обмежень.

Зіставлення й аналіз мовних фактів, відображених у писемних пам'ятках української мови різних історичних епох, дають підстави для таких узагальнень:

1. Присвійні займенники першої та другої особи однини, а також зворотного займенника (*мій, твій, свій*) сформувалися ще в праслов'янській період від основ особових займенників (**mo-*, **tvo-*, **svo-*) за допомогою і.-є. детермінатива *-jō-* / *-jā-* із подальшим закономірним переходом [o] в [i] в українській мові.

2. Присвійні займенники першої та другої особи множини (*наш, ваш*) утворилися ще в праслов'янську добу від форми родового відмінка множини особових займенників (**nasъ*, **vasъ*) за допомогою детермінативів *-jō-* / *-jā-* із закономірною зміною [s] + [j] на [š] та наступним ствердінням кінцевого шиплячого приголосного.

3. У східнослов'янських мовах присвійні форми третьої особи з'явилися пізніше: замість них уживали незмінювані родові форми від вказівних займенників *и, ю, ја*.

4. Український присвійний займенник третьої особи множини *їхній* — пізніше новоутворення, що постало внаслідок ускладнення форми *їх* прикметниковим суфіксом *-н-* та флексією *-ій*. Початково цей варіант мав розмовний характер, однак у ХХ ст. його було закріплено як нормативну форму літературної мови.

5. Еволюція присвійних займенників в українській мові відбивала загальні закономірності розвитку слов'янської дериваційної системи та прагнення до морфологічного розмежування форм особовості й присвійності.

ДЖЕРЕЛА

- АО** — Акти села Одрехови / упоряд. І.М. Керницький, О.А. Купчинський; відп. ред. Л.Л. Гумецька. Київ: Наукова думка, 1970. 260 с.
- АППС 2** — Акти Полтавського полкового суду 1683–1750. Збірник актових документів. Кн. 2 / підгот. до вид. Л.А. Москаленко; відп. ред. Г.В. Воронич. Київ: КММ, 2017. 568 с.
- АрхЮЗР** — Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ. Кіевъ, 1859–1914. Ч. 1–8.
- АУМ** — Атлас української мови: у 3 т. / редкол.: І.Г. Матвіяс (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 1984–2001. Т. 1–3.
- АЮЗР** — Акты, относящіеся къ исторіи Южной и Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. СПб., 1863–1892. Т. 1–15.
- БЕР** — Български етимологичен речник / ред. В.И. Георгиев, И. Дуриданов София: Академично издателство «Проф. Марин Дринов», 1971–. Т. 1–.
- Б.-Н.** — Білецький-Носенко П. Словник української мови / підгот. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.
- ВГ** — Волинські грамоти XVI ст. / упоряд.: В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
- Волинь** — Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. Київ: Фенікс, 2014. 776 с.
- ГЄ 1264–1301** — Георгієве (Галицько-Волинське) Євангеліє 1264–1301 років. *Німчук В. Хрестоматія з історії української мови X–XIII ст.* Київ–Житомир, 2015. С. 276–289.
- Гр. 1404** — Закарпатська грамота 1404 р. – Національний архів Угорщини (Magyar Nemzeti Levéltár), Q 10, DL 42811.
- Гр. XIV** — Грамоти XIV ст. / упоряд., вст. ст., комент., словопокажч. М.М. Пещак; відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1974. 256 с.
- ГРАК** — Генеральний регіонально анотований корпус української мови. URL: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#concordance.
- Грінченко** — Словарь української мови: у 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909. Т. 1–4.
- Дарча С. Винца** — Микитась В.Л., Чучка П.П. Дві закарпатські оригінальні пам'ятки початку XV ст. *Мовознавство*. 1968. № 1. С. 62–68.
- Де-Воллан** — Угро-русскія народныя пѣсни. Собраны д. чл. Г.А. Де-Волланомъ. С.-Петербургъ: Типографія Министерства внутреннихъ дѣлъ, 1885. 261 с.
- Дн. Марк.** — Дневникъ генеральнаго подскарбія Якова Марковича (1717–1767 гг.) / под ред. Ал. Лазаревскаго. Кіевъ. Ч. 1: 1717–1725. 1893; Ч. 2: 1726–1729. 1895; Ч. 3: 1730–1734. 1897.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: у 7 т. / гол. ред. О.С. Мельничук. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6.
- Є. Нег.** — Новий Завіт в перекладі В. Негалевського. 1581. – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Ф. 307, од. зб. 421.
- Жел.** — Малорусско-німецкий словарь: у 2 т. / уложили Є. Желеховский, С. Недільский. Львів, 1885–1886. Т. 1–2.
- Закревський** — Старосвѣтскій бандуриста. Кн. 3: Словарь малороссійскихъ идіомовъ / сост. Н. Закревскій. Москва, 1861. С. 245–628.

- Лл. Сл.** — Розов Н.Н. Синодальный список сочинений Иллариона – русского писателя XI в. *Slavia*. Praha, 1963. Roč. XXXII, seš. 2. S. 141–175.
- КЗК** — Кременецька земська книга 1578 року / підгот. до вид. Л.В. Яшук; відп. ред. В.М. Мойсієнко, В.Д. Собчук. Кременець, 2018. 300 с.
- ККПС** — Книга Київського підкоморського суду (1584–1644) / підгот. Г.В. Борзяк [та ін.]; відп. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1991. 344 с.
- КР** — Кормча Рязанська 1284 р. – ГПБ, Ф. П. I, 1, 402 л.
- Левицький** — Бурлачка. Повість І. Левицького. Київ: Тип. С.В. Кульженко, 1880. 223 с.
- Леся Українка, Одно слово** — Леся Українка. Одно слово: оповідання тубільця з півночі. Київ: Час, 1908. 12 с.
- Лѣк.** — Лѣкарство на ѿспалый оумысль чоловѣчій / підгот. до вид. В.М. Мойсієнко [та ін.]. Житомир, 2017. Т. 2: Метаграфований текст. 179 с.
- ЛРК** — Лохвицька ратушна книга другої половини XVII ст.: зб. актових док. / підгот. до вид. О.М. Маштабей, В.Г. Самійленко, Б.А. Шарпило; відп. ред. І.П. Чепіга. Київ: Наукова думка, 1986. 221 с.
- ЛС** — Літопис Самовидця / підгот. Я.І. Дзира. Київ: Наукова думка, 1971. 207 с.
- Максимович** — Малороссійскія пѣсни, изданныя М. Максимовичемъ. Москва: въ Типографіи Августа Семена, при Императорской Медико-Хирург. Академіи, 1827. XXXVI, 9, 234 с.
- МС** — Апракос Мстислава Великого / изд. подгот. Л.П. Жуковская, Л.А. Владимирова, Н.П. Панкратова; под ред. Л.П. Жуковской. Москва: Наука, 1983. 527 с.
- Молдован** — Молдован А.М. Пять новонайденных украинских грамот конца XIV – начала XV в. *Лингвистическое источниковедение и история русского языка. 2000* / под ред. А. Молдована, В. Калугина. Москва, 2000. С. 261–276.
- Нечуй-Левицький 1956** — Нечуй-Левицький Іван. Твори в чотирьох томах. Київ: Державне вид-во художньої літератури, 1956.
- НКРЯ** — Национальный корпус русского языка. URL: <http://www.ruscorpora.ru>.
- Номис** — Українські приказки, прислів'я и таке инше: збірники О.В. Марковича и других / спорудив М. Номис. С.-Петербург: В друкарнях Тиблена и комп. И. Куліша, 1864. VII, 304, XVII с.
- Огієнко** — Огієнко І. Український стилістичний словник: підручна книжка для вивчення української літературної мови. Львів: Друкарня НТШ, 1924. 496 с.
- ОЛЗ** — Опис Луцького замку. Луцьк, 1552. – РГАДА, ф. 389 (Литовська метрика), од. зб. 563, арк. 157 зв.–192.
- Панькевич** — Панькевич І. Матеріали до історії мови південнокарпатських українців. *Науковий збірник Музею української культури в Свиднику*. Пряшів: Братиславське словацьке педагогічне видавництво, 1970. Т. 4. Кн. 2.
- ПВЛ 1116** — Повѣсть времяньныхъ лѣтъ. *Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись*. 2-е изд. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. Стлб. 1–29.
- ПС** — Пересопницьке Євангеліє, 1556–1561: Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. 2-ге вид., допов. / до вид. підгот. І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко; наук. ред. В.В. Німчук. Київ, 2011. 700 с.

- ПЛ** — Приватні листи XVIII ст. / підгот. В.А. Передрієнко; відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Київ: Наукова думка, 1987. 173 с.
- ПМ** — «Поученьє» В. Мономаха. *Полное собрание русских летописей. Т. 1: Лаврентьевская летопись*. 2-е изд. Ленинград: Изд-во АН СССР, 1926–1928. Стлб. 240–256.
- ПОС 13** — Псковский областной словарь с историческими данными. Вып. 13 / под ред. Л.Я. Костючок, И.С. Лутовиновой, Д.М. Поцепни, М.А. Тарасовой. Санкт-Петербург: Издательство С.-Петербургского университета, 2003. 505 с.
- Прав. сл.** — Голоскевич Г. Правописный словник (за нормами Українського правопису Всеукраїнської Академії Наук). Харків, 1929. 628 с.
- ПСРЛ П** — Ипатьевская лѣтопись. *Полное собрание русских лѣтописей. Т. 2: Ипатьевская лѣтопись*. 2-е изд. Санкт-Петербург: Типографія М.А. Александрова, 1908. XVI с. 938 стлб. 87 с.
- Розов** — Розов В. Українські грамоти. Т. 1: XIV в. і перша половина XV в. Київ: УАН, 1928. 75 с.
- РУАС** — Російсько-український словник / за ред. А. Кримського, С. Єфремова; підгот. О. Телемко. Київ, 2007. (Електронна версія).
- СБГ** — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984. Ч. 1–2.
- СРНГ** — Словарь русских народных говоров. Ленинград, 1965–. Вып. 1–.
- СРУ** — Словарь російсько-український: у 4 т. / збір. і впор. М. Уманець і А. Спілка. Львів, 1893–1898.
- СРЯ** — Словарь русского языка XI–XVII вв. Москва: Наука, 1975–2008. Вып. 1–28.
- СУМ** — Словник української мови: в 11 т. / за ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
- СУМ 16–17** — Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: у 28 вип. / редкол.: Д. Гринчишин (відп. ред.) [та ін.]. Львів, 1994–. Вип. 1–.
- ТСБМ** — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: у 5 т. / пад агул. рэд. акад. АН БССР К.К. Атраховича (Кандрата Крапівы). Мінск: Беларуская Савецкая Энцыклапедыя, 1977–1984. Т. 1–5.
- УГр. XV** — Українські грамоти XV ст. / підгот. тексту, вст. ст. і комент. В.М. Русанівського; відп. ред. М.М. Пешак. Київ: Наукова думка, 1965. 162, [1] с.
- Удварі** — Удвари И. Собрание источников для изучения русинской письменности. П. Епископы Гавриил Блажовский, Мануил Ольшавский, Иоанн Брадач и их время. Ниредьхаза, 2005. 227 с.
- Уж. 1645** — Граматика слов'янська І. Ужевича / відп. ред. М.А. Жовтобрюх; уклад. І.К. Білодід, Є.М. Кудрицький. Київ: Наукова думка, 1970. XXVI, 72, 86, 114 с.
- Уж. П.** — Колесса О. Ужгородський «Полѣставъ» у пергамінівій рукописі XIV в. *Записки НТШ*. Львів, 1925. Т. 141–143. С. 1–59.
- УЄ №31** — Учительне Євангеліє. З території Бойківщини, к. XVI ст. – Рукописний відділ ЛННБ України ім. В. Стефаника, ф. 1, № 31.
- УЄ Кал.** — Єв(г)ліє ѳчителное албо Казана на кождѣю Н(д)лю и Свата оурочистыѣ. Пре(з) С(т). ѿ(т)ца нѣшего Калліста ... по грецкѣ написано,.. на рѣскій переложеное ... повеленіє(м) Петра Могилы. Київ, 1637.

- ЭСБМ** — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В.У. Мартынаў, Г.А. Цыхун, Р.М. Малько. Мінск: Навука і тэхніка, 1978–. Т. 1–.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–. Вып. 1–.
- AS** — Radzimiński Z., Skobielski P., Gorczak B. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego, 1887–1910. Т. 1–7.
- BD** — Documentele lui Ștefan cel Mare / publicate de I. Bogdan. București, 1913. Vol. 1–2.
- Brückner** — Brückner A. Słownik etymologiczny języka polskiego. Kraków, 1927. Т. 1–2.
- Cost.** — Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare / publicate de Mihai Costăchescu. Iași, 1931–1932. Vol. 1–2.
- Rejzek** — Rejzek J. Český etymologický slovník. Praha: Leda, 2012. 752 s.
- Skok** — Skok P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti, 1971–1973. Kn. 1–3.
- WSJP** — Wielki słownik języka polskiego. URL: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/94603/ichni>.

LEGEND

- AO** — Kernytskyi, I.M., Kupchynskyi, O.A. (Eds.). (1970). *Acts of the village of Odrekhov*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- АППС 2** — Moskalenko, L.A. (Ed.). (2017). *Acts of the Poltava Regimental Court 1683–1750. Collection of official documents*. (Vol. 2). Kyiv: KMM (in Ukrainian).
- АрхЮЗР** — *Archive of the South-Western Russia, published by the Temporary Commission for the Analysis of Ancient Acts (1859–1914)*. (Parts 1–8). Kyiv (in Ukrainian).
- АУМ** — Matviias, I.H. et all (Ed.). (1984–2001). *Atlas of the Ukrainian Language: in 3 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- АЮЗР** — *Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission (1863–1892)*. (Vols. 1–15). St. Petersburg (in Ukrainian).
- БЕР** — Georgiev, V.I., Duridanov, I. (Eds.). (1971–). *Bulgarian Etymological Dictionary*. (Vols. 1–). Sofia: BAS (in Bulgarian).
- Б.-Н.** — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1966). *Biletskyi-Nosenko P. Dictionary of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ВГ** — Zadorozhnyi, V.B., Matviienko, A.M. (Eds.). (1995). *Volyn charters of the 16th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Волинь** — *Ukrainian everyday life in the early modern period: A collection of documents. Vol. 1: Volyn in the 16th century* (2014). Kyiv: Feniks (in Ukrainian).
- ГЄ 1264–1301** — St. George's (Galician-Volyn) Gospel of 1264–1301. Nimchuk, V. (2015). *A textbook on the history of the Ukrainian language of the 10th–13th centuries* (pp. 276–289). Kyiv–Zhytomyr (in Ukrainian).
- Гр. 1404** — *Transcarpathian charter of 1404*. – National Archives of Hungary, Q 10, DL 42811 (in Ukrainian).
- Гр. XIV** — Peshchak, M. (Ed.). (1974). *Charters of the 14th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ГРАК** — General Regionally Annotated Corpus of the Ukrainian Language. URL: https://parasol.vmguest.uni-jena.de/grac_crystal/#concordance.

- Грінченко** — Hrinchenko, B. (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian language: in 4 vols.* Kyiv (in Ukrainian).
- Дарча С. Винца** — Mykytas, V., Chuchka, P. (1968). Two Transcarpathian original monuments of the beginning of the 15th century. *Movoznavstvo, 1*, 62–68 (in Ukrainian).
- Де-Воллан** — *Ugro-Russian folk songs collected by G.A. De-Vollan.* (1885). St. Petersburg (in Ukrainian).
- Дн. Марк.** — Lazarevskiy, Al. (Ed.). (1893–1897). *Diary of General Sub-treasurer Yakov Markovych (1717–1767).* (Vols. 1–3). Kyiv (in Ukrainian).
- ЕСУМ** — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Є. Нег.** — *New Testament translated by V. Negalevskiy.* 1581. – Institute of Manuscripts of the V.I. Vernadskiy National Library of Ukraine, F. 307, item collection 421 (in Ukrainian).
- Жел.** — Zhelekhovskiy, Ye., Nedilskiy, S. (Eds.). (1885–1886). *Ukrainian-Germmany Dictionary: in 2 vols.* Lviv (in Ukrainian).
- Закревський** — Zakrevskiy, N. (Ed.). (1861). *Old World Bandurist. Book 3: Dictionary of Ukrainian idioms* (pp. 245–628). Moscow (in Ukrainian).
- Лл. Сл.** — Rozov, N.N. (1963). Synodal list of works of Illarion – Russian writer of 11th century. *Slavia, XXXII, 2*, 141–175 (in Church Slavonic).
- КЗК** — Yashchuk, L.V. (Ed.). (2018). *Kremenets land register of 1578.* Kremenets (in Ukrainian).
- ККПС** — Boriak, H.V. (Ed.). (1991). *Book of the Kyiv Subcommunity Court (1584–1644).* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- КР** — *Ryazan helm 1284 – GPB, F. P. I, 1, 402 l* (in Ukrainian).
- Левицький** – *Burlachka. A story by I. Levytskyi* (1880). Kyiv: Тип. S.V. Kulzhenko (in Ukrainian).
- Леся Українка, Одно слово** — Lesia Ukrainka. (1908). *One word: the story of a native from the north.* Kyiv: Chas (in Ukrainian).
- Льк.** — Moisiienko, V.M. (Ed.). (2017). *Likarstvo na ospalyi umysl cholovychyi.* Vol. 2: Metagraphed text. Zhytomyr (in Ukrainian).
- ЛРК** — Mashtabei, O.M., Samiilenko, V.H., Sharpylo, B.A. (Eds.). (1986). *Lokhvitsa town hall book of the second half of the 17th century.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ЛС** — Dzyra, Ya.I. (Ed.). (1971). *The Chronicle of Samovydet.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Максимович** — *Ukrainian songs, published by M. Maksimovich* (1827). Moscow (in Ukrainian).
- МЄ** — Zhukovskaya, L.P., Vladimirova, L.A., Pankratova, N.P. (Eds.). (1983). *Aprakos of Mstislav the Great.* Moscow: Nauka (in Church Slavonic).
- Молдован** — Moldovan, A.M. (2000). Five newly discovered Ukrainian charters from the end of the 14th – beginning of the 15th century. Moldovan, A., Kalugin, V. (Eds.), *Linguistic source studies and history of the Russian language. 2000* (pp. 261–276). Moscow (in Ukrainian, Russian).
- Нечуй-Левицький 1956** — Nechui-Levytskyi Ivan. (1956). *Works in four volumes.* Kyiv: Derzhavne vyd-vo khudozhnoi literatury (in Ukrainian).
- НКРЯ** — *National Corpus of the Russian Language.* URL: <http://www.ruscorpora.ru>.

- Номис** — Nomys, M. (Ed.). (1864). *Ukrainian sayings, proverbs and such: collections of O.V. Markovich and others*. St. Petersburg (in Ukrainian).
- Огієнко** — Ohienko, I. (1924). *Ukrainian stylistic dictionary: a handy book for studying the Ukrainian literary language*. Lviv: Drukarnia NTSh (in Ukrainian).
- ОЛЗ** — *Description of Lutsk Castle*. Lutsk, 1552. – Central Archives of the Russian Federation, f. 389 (Lithuanian metrics), unit of collection 563, sheets 157 vol.–192 (in Ukrainian).
- Панькевич** — Pankevych, I. (1970). Materials on the history of the language of South Carpathian Ukrainians. *Scientific collection of the Museum of Ukrainian Culture in Svydnyk* (vol. 4, book 2). Prešov: Bratislavske slovatske pedahohichne vydavnytstvo (in Ukrainian).
- ПВЛ 1116** — The Tale of Bygone Years (1926–1928). *Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 1: Laurentian Chronicle*. 2nd ed. (columns 1–29). Leningrad (in Old Ukrainian).
- ПС** — Chepiga, I.P., Hnatenko, L.A. (Eds.). (2011). *Peresopnytske Evangelie, 1556–1561: Research. Transliterated text. Word index*. 2nd ed. Kyiv (in Old Ukrainian).
- ПЛ** — Peredriienko, V.A. (Ed.). (1987). *Private letters of the 18th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ПМ** — “Teaching” by V. Monomakh (1926–1928). *Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 1: Laurentian Chronicle*. 2nd ed. (columns 240–256). Leningrad (in Old Ukrainian).
- ПОС 13** — Kostyuchok, L.Ya., Lutovinova, I.S., Potsepny, D.M., Tarasova, M.A. (Eds.). (2003). *Pskov regional dictionary with historical data* (Issue 13). St. Petersburg (in Russian).
- Прав. сл.** — Holoskevych, H. (1929). *Spelling dictionary (according to the norms of Ukrainian spelling of the All-Ukrainian Academy of Sciences)*. Kharkiv (in Ukrainian).
- ПСРЛ II** — The Ipatiev Chronicle (1908). *Complete Collection of Russian Chronicles. Vol. 2: The Ipatiev Chronicle*. 2nd ed. St. Petersburg (in Old Ukrainian).
- Розов** — Rozov, V. (1928). *Ukrainian charters. Vol. 1: 14th and the first part of the 15th centuries*. Kyiv: UAN (in Ukrainian).
- РУАС** — Krymskyi, A., Yefremov, S. (Eds.). (2007). *Russian-Ukrainian dictionary* (electronic version by O. Telemko). Kyiv (in Ukrainian, Russian).
- СБГ** — Onyshkevych, M.Y. (1984). *Dictionary of Boyki dialects: in 2 parts*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СРНГ** — *Dictionary of Russian folk dialects* (1965–). (Issue 1–). Leningrad (in Russian).
- СРУ** — Umanets, M., Spilka, A. (Eds.). (1893–1898). *Russian-Ukrainian dictionary: in 4 vols*. Lviv (in Ukrainian, Russian).
- СРЯ** — *Dictionary of the Russian language of the 11th–17th centuries* (1975–2008). (Issues 1–28). Moscow: Nauka (in Russian).
- СУМ** — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ 16–17** — Hrynchyshyn, D. et al. (Eds.). (1994–). *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century: in 28 issues* (Issue 1–). Lviv (in Ukrainian, Old Ukrainian).
- ТСБМ** — Atrahovich, K.K. (Ed.). (1977–1984). *Explanatory dictionary of the Belarusian language: in 5 vols*. (Vols. 1–5). Minsk: Bielaruskaja Savieckaja Encyklopedyja (in Belarusian).

- УГр. XV** — Rusanivskiy, V. (Ed.). (1965). *Ukrainian charters of the 15th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Удвари** — Udvari, I. (2005). *Collection of sources for the study of Rusyn writing. II. Bishops Gabriel Blazhovsky, Manuel Olshavsky, John Bradach and their time*. Niredyhaza (in Ukrainian, Russian).
- Уж. 1645** — Bilodid, I.K., Kudrytskyi, Ye.M. (Eds.). (1970). *Slavic Grammar by I. Uzhevych*. Kyiv: Naukova dumka (in Latin).
- Уж. II.** — Kolessa, O. (1925). Uzhhorod “Polustav” in a parchment manuscript of the 14th century. *Zapysky NTSh*. Lviv. Vols. 141–143. P. 1–59 (in Old Ukrainian).
- УЄ №31** — *The Teaching Gospel. From the territory of Boykivshchyna, end of 16th century.* – Manuscript Department of the LNB of the NAS of Ukraine, f. 1, No. 31 (in Old Ukrainian).
- УЄ Кал.** — *The Teaching Gospel or Sermon for Every Sunday and Holy Solemnity. Written in Greek by the Holy Father Callistos, translated into Ukrainian by order of Petro Mohyla (1637)*. Kyiv (in Ukrainian).
- ЭСБМ** — Martynov, V.U., Tsykhun, G.A., Malko, R.M. (Eds.). (1978–). *Etymological dictionary of the Belarusian language* (Vol. 1–). Minsk: Navuka i technika (in Belarusian).
- ЭССЯ** — Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F., Varbot, Zh.Zh. (Eds.). (1974–). *Etymological dictionary of Slavic languages: Proto-Slavic lexical fund* (Vol. 1–). Moscow: Nauka (in Russian).
- AS** — Radzimiński, Z., Skobielski, P., Gorczak, B. (1887–1910). *Archive of the Princes Lubartowicz-Sanguszko in Slavuta* (Vols. 1–7). Lviv: Z drukarni Instytutu Stauropigiańskiego (in Old Ukrainian, Polish).
- BD** — Bogdan, I. (1913). *The documents of Stephen the Great* (Vols. 1–2). Bucharest (in Old Ukrainian, Romanian).
- Brückner** — Brückner, A. (1927). *Etymological dictionary of the Polish language* (Vols. 1–2). Cracow (in Polish).
- Cost.** — Costăchescu, M. (Ed.). (1931–1932). *Moldavian documents before Stephen the Great* (Vols. 1–2). Iasi (in Old Ukrainian, Romanian).
- Rejzek** — Rejzek, J. (2012). *Czech etymological dictionary*. Praha: Leda (in Czech).
- Skok** — Skok, P. (1971–1973). *Etymological dictionary of the Croatian or Serbian language* (Vols. 1–3). Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti (in Croatian).
- WSJP** — The Great Dictionary of the Polish language. URL: <https://wsjp.pl/haslo/podglad/94603/ichni>.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антоненко-Давидович Б.Д. Як ми говоримо. Київ: Радянський письменник, 1970. 182 с.
2. Асенова П. Балканско езикознание: основни проблеми на балканския езиков съюз. Велико Търново: Faber, 2002. 375 с.
3. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
4. Видоески Б. Формите на заменките (историја и географија). *Видоески Б. Дијалектите на македонскиот јазик*. Скопје, 1999. Т. 3. С. 127–174.

5. Вихованець І.Р., Городенська К.Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І.Р. Вихованця. Київ: Пульсари, 2004. 398 с.
6. Волк В.С. Синтаксис притяжательных местоимений и адъективная деривация. *Acta Linguistica Petropolitana: Труды Института лингвистических исследований*. Т. X. Ч. 2. СПб.: Наука, 2014. С. 510–533.
7. Гуйер О. Введение в историю чешского языка / пер. с 3-го чешского изд. А.Г. Широкова; ред., предисл. П.С. Кузнецов. Москва: Издательство иностранной литературы, 1953. 130 с.
8. Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. 298 с.
9. Добрушина Е.Р. Норма-кодифікація проти норми-інтуїції, или двести лет вместе с «ихний». *Русский язык в научном освещении*. 2013. № 2 (26). С. 181–204.
10. Добрушина Е.Р., Сичинава Д.В. Кочующая норма, или микродиахронические происхождения слова *ихний* в русском, украинском и белорусском языках. *Вопросы языкознания*. 2015. № 2. С. 41–54.
11. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови. Київ: Вища школа, 1980. 318 с.
12. Кароткая граматыка беларускай мовы: у 2 ч. Ч. 1. Фаналогія. Марфаналогія. Марфалогія / навук. рэд. А.А. Лукашанец. Мінск: Беларуская навука, 2007. 351 с.
13. Мейе А. Общеславянский язык / пер. с франц. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1951. 492 с.
14. Мирчев К. Историческа граматики на българския език. 3-то изд. София: Наука и изкуство, 1978. 304 с.
15. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Ч. 2: посібник. Київ: Вища школа, 1970. 190 с.
16. Сидоренская И.Д. Некоторые наблюдения над словообразованием неличных местоимений в псковских говорах. *Доклады на конференции по региональной лексикографии, 29–31 марта 1960 г. в г. Псков*. С. 9–16.
17. Синявський О. Норми української літературної мови. Львів: Українське видавництво, 1941. 363 с.
18. Скопненко О. Мовний блог. URL: <https://lnk.ua/J4PRyY7Vz>.
19. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / відп. ред. В.М. Русанівський. Київ: Наукова думка, 1969. 584 с. (у тексті – СУЛМ 1969).
20. Długosz-Kurczabowa K., Dubisz S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2006. 580 s.
21. Doroszewski W. Objasnienia wyrazów i zwrotów. *Poradnik Językowy*. 1952. № 3. S. 35.
22. Matasović R. Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika. Zagreb: Matica hrvatska, 2008. 362 s.
23. Rospond S. Gramatyka historyczna języka polskiego. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1979. 392 s.
24. Stieber Z. Zarys gramatyki porównawczej języków słowiańskich. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1989. 264 s.

REFERENCES

1. Antonenko-Davydovych, B.D. (1970). *How We Speak*. Kyiv: Radianskyi pysmennyk (in Ukrainian).
2. Asenova, P. (2002). *Balkan linguistics: basic problems of the Balkan language union*. Veliko Tarnovo: Faber (in Bulgarian).
3. Bevzenko, S.P. (1960). *Historical morphology of the Ukrainian language*. Uzhhorod: Zakarpats'ke oblasne vydavnytstvo (in Ukrainian).
4. Vidoeski, B. (1999). Forms of pronouns (history and geography). Vidoeski, B., *The dialects of the Macedonian language* (vol. 3, pp. 127–174). Skopje (in Macedonian).
5. Vykhoanets, I.R., Horodenska, K.H. (2004). *Theoretical morphology of the Ukrainian language*. Kyiv: Pulsary (in Ukrainian).
6. Volk, V.S. (2014). Syntax of possessive pronouns and adjectival derivation. *Acta Linguistica Petropolitana*, X, 2, 510–533 (in Russian).
7. Guyer, O. (1953). *Introduction to the History of the Czech language* (transl. from the 3rd Czech edition by A.G. Shirokov). Moscow: Izdatel'stvo inostrannoy literatury (in Russian).
8. Humetska, L.L. (1958). *Essay on the word-forming system of the Ukrainian act language of the 14th–15th centuries*. Kyiv: Vyd-vo AN URSS (in Ukrainian).
9. Dobrushina, E.R. (2013). Norm-codification versus norm-intuition, or two hundred years together with “theirs”. *Russian language in scientific coverage*, 2 (26), 181–204 (in Russian).
10. Dobrushina, E.R., Sichinava, D.V. (2015). The migrating norm, or microdiachronic adventures of the word *ухний* in Russian, Ukrainian and Belarusian languages. *Voprosy yazykoznavaniya*, 2, 41–54 (in Russian).
11. Zhovtobriukh, M.A., Volokh, O.T., Samiilenko, S.P., Slynko, I.I. (1980). *Historical grammar of the Ukrainian language*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
12. Lukashanets, A.A. (Ed.). (2007). *Brief grammar of the Belarusian language: in 2 parts*. Part 1. Phonology. Morphology. Minsk: Bielaruskaja navuka (in Belarusian).
13. Meje, A. (1951). *All-Slavic language* (transl. from French). Moscow: Izd-vo inostr. literatury (in Russian).
14. Mirchev, K. (1978). *Historical grammar of the Bulgarian language* (3rd ed.). Sofia: Nauka i izkustvo (in Bulgarian).
15. Samiilenko, S.P. (1970). *Essays on the historical morphology of the Ukrainian language*. Part 2: manual. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
16. Sidorenskaya, I.D. (1960). Some observations on the word formation of impersonal pronouns in Pskov dialects. *Reports at the conference on regional lexicography, March 29–31, 1960 in Pskov* (pp. 9–16). Pskov (in Russian).
17. Syniavskiy, O. (1941). *Norms of the Ukrainian literary language*. Lviv: Ukrainske vydavnytstvo (in Ukrainian).
18. Skopnenko, O. *Language blog*. URL: <https://lnk.ua/J4PRyY7Vz>.
19. Rusanivskiy, V.M. (Ed.). (1969). *Modern Ukrainian literary language: Morphology*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian) (in the text – **СУЖИМ 1969**).
20. Długosz-Kurczabowa, K., Dubisz, S. (2006). *Historical grammar of the Polish language*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).

21. Doroszewski, W. (1952). Explanations of words and phrases. *Poradnik Językowy*, 3, 35.
22. Matasović, R. (2008). *Comparative-historical grammar of the Croatian language*. Zagreb: Matica hrvatska (in Croatian).
23. Rospond, S. (1979). *Historical grammar of the Polish language*. Warsaw: Państwowe wydawnictwo naukowe (in Polish).
24. Stieber, Z. (1989). *An outline of comparative grammar of Slavic languages*. Warsaw: Państwowe wydawnictwo naukowe (in Polish).

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

e-mail: rgomonai@ukr.net

FORMATION OF THE CATEGORY OF POSSESSIVE PRONOUNS IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The article presents a comprehensive historical and derivational analysis of the possessive pronouns of the Ukrainian language, tracing the evolution of their forms from the Proto-Slavic period to Modern Ukrainian. Drawing on a wide corpus of written sources, the study examines the structural and semantic features as well as the functional and stylistic uses of the possessive pronouns *мій, твій, свій*, the third-person forms *його, її, їхній*, and the plural pronouns *наш, ваш* together with their derivatives across different stages of language development. The formal models underlying all attested forms are identified, and their semantic nuances, grammatical properties, and domains of usage are characterized. Special attention is devoted to the possessive pronouns of the third person — particularly their etymology, morphological structure, and syntactic functions — as well as to the identification of archaic and innovative features and the degree of their correspondence to or divergence from cognate forms in other Slavic languages.

Keywords: pronouns, word formation, Ukrainian language, diachrony.

Отримано редакцією журналу / Received: 05.09.2025

Прорецензовано / Revised: 15.09.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

УДК 811.161.2.04'373.23

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.64-74>

Сивокозова Т.В.

кандидат філологічних наук,
молодший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту Української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-6583-9590>
tsyvokozova@gmail.com

ПРОПОВІДЬ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНО-РЕЛІГІЙНОГО ПИСЬМЕНСТВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.

У статті простежено розвиток жанру церковної проповіді впродовж другої половини XVII–XVIII ст., що дозволяє окреслити еволюцію релігійного мовлення та його вплив на духовне життя українського суспільства ранньомодерної доби. Проаналізовано роль першого теоретичного трактату з гомілетики у староукраїнському церковно-релігійному письменстві, підкреслено його значення для формування методології проповідництва та навчання священнослужителів. Виконано огляд особливостей побудови проповідей, їхньої структури, композиційних прийомів та тематичних спрямувань, що характеризують жанр відповідного періоду. Простежено взаємозв'язок між проповіддю й утвердженням релігійного стилю, зокрема його синтаксичних, лексичних та стилістичних особливостей. Досліджено жанрові різновиди проповідей, включно з повчаннями, морально-етичними настановами та літургійними роз'ясненнями, які відображають специфіку духовної комунікації XVII–XVIII ст. Звернуто увагу на взаємодію рукописних пам'яток і стародруків у формуванні канонів гомілетики та розвитку української релігійної писемності. Підкреслено, що жанр проповіді сприяв консолідації релігійних уявлень і норм поведінки, закріпленню мовних традицій та розвитку стилістичних засобів староукраїнської мови. Стаття є важливим внеском у дослідження староукраїнської мови, релігійного стилю та історії церковної гомілетики, забезпечуючи наукову основу для подальших порівняльних і жанрових аналізів.

Ключові слова: староукраїнська мова, релігійний стиль, рукописні пам'ятки, стародрук, проповідь, повчання, гомілетика.

Ще з часу встановлення в християнській церкві єдиного чину літургії з читанням у певному порядку книг Нового Завіту були поширені проповіді священників у вигляді бесід-повчань із поясненням прочитаних уривків Євангелій. Такі бесіди-тлумачення називалися гоміліями [Чепіга 1995, с. 39]. Із часів Київської Русі й до XVI–XVII ст. розповсюджувалися друковані й рукописні збірники ораторсько-проповідницьких творів, які популяризували традиції двох середньовічних збірників, — «Златоуста» і «Торже-

стенника», призначених для читання й використання під час богослужінь. Поширеними були й інші збірники оригінальних і перекладних ораторських творів, що вміщували переклади «класиків візантійської учительної літератури IV–IX ст.» (Василія Великого, Григорія Богослова, Йоана Золотоустого, Єфрема Сиріна, Андрія Критського, Йоана Дамаскина й інших), а також твори таких проповідників часів Київської Русі, як Феодосій Печерський, митрополит Іларіон, Кирило Туровський, Климент Смолятич та ін. Такі збірники І.П. Чепіга назвала антологіями ораторсько-проповідницької літератури [Чепіга 1995, с. 39–40].

Усвідомлення нових викликів і орієнтирів на шляху до відстоювання релігійної ідентичності спричинили зміни в мовній свідомості книжників XVII ст., а відповідно й появу полемічних текстів і проповіді нового зразка [Ніка 2012 а, с. 169].

Проповідь — це промова релігійно-повчального змісту, яку виголошує священнослужитель вірянам під час богослужіння. Визначальними ознаками проповіді є відсутність прихованих намірів промовця, а також спрямований переконувальний вплив на розум, почуття та волю адресата, щоб змінити й утвердити морально-ціннісні орієнтири людини відповідно до релігійних норм. Такий вплив має пролонгований, а не ситуативний чи одноразовий характер, оскільки покликаний визначати поведінку людини протягом усього життя [Зелінська 2013, с. 28].

На розвиток і усталення жанрових особливостей проповідей мали значний вплив ідеї бароко, а також теорія й практика викладання в Києво-Могилянській колегії. Поширення оновлених повчань пов'язують із початком XVII ст., передусім із Петром Могилою і його твором «Кр(с̄)т Хр(с̄)та Сп(с̄)тела и кожного ч̄лка на казаню публичномъ» (1632 р.) та казаннями Кирила Транквіліона-Ставровецького, уміщеними в «Учительному Євангелії» (1619 р.) [Ніка 2012 а, с. 166; Зелінська 2013, с. 29]. Кирило Транквіліон-Ставровецький був першим реформатором жанру церковної проповіді, а його «Учительне Євангеліє», яке поєднало східну й західну традиції проповідування, демонструє відхід від канонічного тлумачення Святого Письма. Цей церковний діяч формував новий щабель культурної традиції, однак зіштовхнувся з несприйняттям і несхваленням Церквою новітніх на той час принципів [Бомко 2022, с. 3–4].

Значний вплив на розвиток проповідництва на початку XVII ст. мали Тарасій Земка, Захарія Копистенський, Стефан Зизаній, Лаврентій Зизаній. Староукраїнську проповідь відносили до художньої творчості, «це був один

з найважливіших та найулюбленіших літературних гатунків» того часу [Чижевський 2003, с. 307].

Проповіді набули особливого поширення, поступово стали невід'ємною частиною богослужінь і зазнали певної структурної й стильової модифікації. «Нова модель» повчань була орієнтована на простих вірян, «автор не мусив дбати про мистецьку красу твору, а лише розуміти біблійний текст, знати потреби вірних і словами Святого Письма відповісти на потреби сучасності» [Дидик-Меуш 2008, с. 131].

З кінця XVI ст. і особливо в середині XVII ст. особливого поширення набули оригінальні церковні повчання, які священники складали самостійно відповідно до свята, що припадало на окремих день богослужіння. Такі проповіді називали казаннями. У великих храмах усіх українських міст і в церковних братствах було введено посаду проповідника, або «казнодія». Часто церковними казнодіями були талановиті священники, як наприклад, Дмитро Туптало, котрий згодом став митрополитом, Варлаам Ясинський — проповідник Києво-Печерської лаври. На посаду братського казнодія запрошували найкращих проповідників, зокрема, Кирила Транквіліона-Ставровецького у Львівське братство, Мелетія Смотрицького у Віленське братство [Огієнко 1921, с. 5–6].

Відомими проповідниками другої половини XVII – початку XVIII ст. були Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Інокентій Гізель, Антоній Радивилівський, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Дмитро Туптало, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський та ін.

У другій половині XVII ст. твори писали або українською літературною мовою, тобто «простою», або слов'яноруською мовою. За словами І. Огієнка, «багато духовних осіб вславились тоді як проповідники»: Лазар Баранович, який «вславив себе двома збірками казань: “Труби словесь” 1674 р. та “Мечь духовний” 1666 р.; Іоаникій Галятовський, найславніший український проповідник XVII-го віку, його збірка казань, “Ключь Разумѣнія” 1659-го року, писана тодішньою літературною українською мовою, мала три видані (1659–1660, 1663 і 1665 р.р.) і широко розійшлася не тільки по Україні, але й по всім слов'янським світі; Антоній Радивилівський (†1688 р.), славний казнодій український, випустив дві великих збірки українською мовою: “Огородокъ Маріи” 1676 р. та “Вѣнецъ Христовъ” 1688 р.», а також Кирило Ставровецький, Інокентій Гізель, св. Дмитрій Туптало, Семен Полоцький, Степан Яворський і багато інших [Огієнко 1921, с. 6].

Ближче за всіх до Лазаря Барановича був Іоаникій Галятовський, виходець із Волині, випускник Києво-Могилянської колегії. У 1659 р. І. Галятовського призначили ректором Києво-Могилянської колегії та ігуменом Братського монастиря. Головна заслуга І. Галятовського полягала у відродженні колегії як вищого навчального закладу європейського зразка, особливо увагу він зосереджував на навчальному процесі, зокрема вивченні філософії, риторики, богослов'я, що забезпечувало ґрунтовну підготовку священників. Але до цього часу «ніхто не навчив їх, як і про що виголошувати проповіді», часто вони орієнтувалися на католицькі настанови проповідництва [Самойленко 2023, с. 136–137]. Саме тому «це важливе завдання — підготовку проповідників православ'я — і взяв на себе І. Галятовський. За службовим станом ректор мав проголошувати проповіді, і він, наслідуючи приклад Л. Барановича, який видав свої проповіді, створив їх тематику на весь рік для своїх студентів» [Самойленко 2023, с. 137].

Основні постулати й вимоги до проповіді І. Галятовський сформулював у першому курсі гомілетики — теоретичному трактаті «НАЎКА, Албо спóсобъ зложѣна казана» (1659 р.). Цей трактат уміщено в збірнику казань «Ключь разѹмѣнїа», який був укладений 1659 р. староукраїнською книжною мовою та надрукований тричі (1659–1660, 1663 і 1665 рр.). Книга поширилася не лише по українських теренах, а й по всіх слов'янських землях [Огієнко 1921, с. 6]. «Ключь разѹмѣнїа» став першим православним підручником з гомілетики, що містив теоретичні та практичні рекомендації до створення повчань, а головне — зразки проповідей.

Повчання ширилися нашими теренами не лише друковані: не всі мали змогу придбати книгу, а можливо, і тираж був обмеженим, тому ті, хто не міг купити книгу, замовляв в окремих переписувачів її рукописні копії. На сьогодні у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського зберігається друкований примірник «Ключа разѹмѣнїа» (КлР-1665), а також збережено принаймні два рукописних учительних Євангелія з копіями «Ключа разѹмѣнїа» (УЄ-1662; УЄ-1664).

У 1985 році І.П. Чепіга підготувала до видання і опублікувала «Ключь разѹмѣнїа», текст книги метаграфовано за виданням 1665 р., проте в ньому зведено також відмінності попередніх публікацій — подано різночитання за першим, другим виданням і з урахуванням доповнень до другого видання «Казана приданыи до книги “Ключа разѹмѣнїа”» (КлР-1665/1985).

У трактаті «НАЎКА, Албо спóсобъ зложѣна казана» І. Галятовський визначив основні принципи побудови проповіді, її структурні елементи,

закцентував на важливості вибору теми повчання: *Ктѡ хѡчеть Казаньѣ бѡучинити, найперше маєть положити з' писма стѡго Тѡмѡ, котораѡ єсть фѡндаментѡмъ всегѡ Казанѡ, бо вѣдлугъ Тѡмѡ, мѡситсѡ повѣдати все Казаньѣ* (КлР-1665, 513). Автор орієнтував проповідників брати за зразок його повчання, подані у збірнику. Він виклав практичні настанови та вказівки, як написані ним і надруковані у збірнику казання використовувати проповідникам для укладання власних проповідей. Зокрема, автор графічно виокремлював структурні частини гомілій. Кожне повчання має назву, накреслену великими літерами із зазначенням дня чи свята, коли вона має бути виголошена. Після назви зазвичай подано епіграф, вибраний із книг Святого Письма. Така цитата-епіграф і визначає тему всієї проповіді, наприклад:

КАЗАНЬЄ

на Рождѣство Прѣстои Бѡци.

Премѡрость созда себѣ Храмъ и бѡтверди
столпъ седмъ. Притча, ѿ (КлР-1665, 262).

За настановами І. Галятовського, казання повинно структурно поділятися на три частини, кожна з яких у тексті «почынаѣтсѡ ѡт краю и ѡт бѡлшой рѣзанѡи лѣтѣры» для кращої візуалізації тексту, призначеного для виголошення в церкві:

1) **ЄЅОРДІУМЪ** (*поча́токъ ... ѡзнаймѡетсѡ люде́мъ про / позы́цію свою́, постановле́н'є бѡмы́слѡ своѡгѡ, що постанови́ль и бѡмы́слил' на Каза́н'ю, мѡвити и показáти, ѡ чѡмъ хѡчеть Каза́н'є мѡти*);

2) **НАРРАЦІА** (*Повѣсть*);

3) **КОНЛЮЗІА** (*Коне́ць Каза́н'ѡ, в' той ча́сти казнодѣѡ припомина́етъ тѡю рѣчь, которѡю повѣда́ль в' Нарра́цыи и напомина́етъ люде́й, жебы́ шни в' тако́йсѡ рѣчы коха́лы... жебы́сѡ тако́и рѣчи хроні́ли*) (КлР-1665, 513–513 зв.).

У трактаті подано рекомендації щодо виголошення й укладання проповідей на свято і в недільний день (КлР-1665, 515 зв.–516, 537), відповідно до глави Євангелія, прочитаного на службі (КлР-1665, 517), на погребіння (КлР-1665, 520), на свята Господні, Богородичні або на свята інші (КлР-1665, 525) тощо. Як і трактат загалом, розділи з рекомендаціями для священників автор також називав, наприклад, «Наѡка дрѡгаѡ албо спѡсобъ зложѣнѡ Каза́н'ѡ» (КлР-1665, 515). Нарікав І. Галятовський на відсутність

уваги в прихожан під час виголошення проповідниками традиційних схоластичних промов, тому закликав священнослужителів звертатися до вірян мовою зрозумілою.

Твори А. Радивиловського репрезентують схоластичну проповідь, позначену польським впливом, такий різновид проповіді дослідники визначали як «латино-польське казання». Друкований збірник цього лаврського проповідника «Огородок Марїи Богородицы» (Радивил ОМБ-1676) був заборонений патріархом Іоакимом, а книга «Вѣнецъ Хвѣ» (Радив ВХ-1688) надрукована без патріаршого дозволу [Ніка 2012, с. 223].

Зазвичай проповіді не відображали актуальних суспільних подій, проте казання А. Радивиловського тематично поділяються на три групи: переважна більшість проповідей святкові, шість погребових й три воєнні. Воєнні й погребові казання, дійшли до нашого часу в рукописних збірниках, вони не були надруковані протягом XVII ст., окрім одного воєнного казання в «Огородку Марїи Бѣы» [Ніка 2019, с. IV].

На сьогодні сучасними цифровими засобами підготовлено та опубліковано лише окремі його проповіді в книзі «Анатолій Радивиловський. Барокові проповіді століття». У книзі зі збереженням особливостей оригіналу метаграфовано 23 проповіді А. Радивиловського, вибрані зі стародруків «Огородокъ Марїи Бѣы» (1676), «Вѣнецъ Хвѣ» (1688) та їх рукописних варіантів 1671 і 1676—1683 рр., які зберігаються у відділі стародруків і рідкісних видань та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. У новому виданні подано дослідження ролі А. Радивиловського в розвитку барокової проповіді XVII ст., метаграфовані тексти, покажчик слів і словоформ, ілюстрації з рукописів і стародруків (Радив. XVII/2019).

Поступово прагматична настанова проповіді — тлумачення Євангелія та пояснення основ віровчення простою мовою — проникла в інші жанри церковно-релігійного письменства другої половини XVII – XVIII ст. Зокрема, учительні Євангелія як окремий жанровий різновид ораторсько-повідницького письменства староукраїнської мови, поява якого мотивована актуалізацією викладу євангельського вчення в доступній формі, є збірниками недільних і святкових бесід-тлумачень (або проповідей, повчань, казань, гомілій), складених староукраїнською мовою і розташованих у певній послідовності безпосередньо після уривків зі Святого Письма [Ніка 2012 а, с. 166; Огієнко 1921, с. 14; Чепіга 1995, с. 39; Чуба 2011, с. 5]. Автори більшості учительних Євангелій називають повчання переважно казаннями.

Проте проповіді-тлумачення, зібрані в рукописному Решетилівському учительному Євангелії (УЄ Реш, 1670 — поч. XVIII ст.), мають чітку структуру, а укладач Симеон Тимофійович Могила називає їх «науками». Припускаємо, що священник був ознайомлений із книгами І. Галятовського, який у трактаті «Наука, Альбо способъ зложена казана» проповіді назвав науками (КЛР, арк. 513, 520, 525), а ця теоретична праця була надрукована майже на десять років раніше від початку укладання Решетилівського учительного Євангелія.

З повчань, присвячених поясненню окремих понять і догматів, проте побудованих у формі відповідей на запитання, складається катехитичний твір «Народовіщаніє...». У тексті пояснено основи греко-католицького віровчення, подано рекомендації та поради вірянам, навіть окремі розділи мають відповідну назву, наприклад: «ПОУЧЕНІЄ, д. в грѣсѣ», «ПОУЧЕНІЄ, ѿ, в покѣтѣ», «ПОУЧЕНІЄ, гї, в девѣтой части, складѣ Апѣлскагѣ» тощо (Народовіщаніє-1756–1778, 9, 12, 48 зв.).

Повчання стали невід'ємним атрибутом творів, у яких прославлено святих, Божу Матір. Зокрема, «Скарбниця потребная...» І. Галятовського та «Чѣда Прѣстои и Прѣбсвѣнной Дѣвы Мрїи» і «Руно врошенноє...» Дмитра Туптала репрезентують розвиток нового барокового жанрового різновиду оповідей про чудеса від образу Божої Матері. Такі книги структурно поділяються на оповіді, що мають розповідний характер і документують незвичайні, чудесні випадки, пов'язані з іконою Богородиці в Єлецькому монастирі Чернігова (Галят. Скарбн., 1676) та від ікони Божої Матері в Іллінському монастирі Чернігова (Чуда-1677; Руно-1683). Елементи нової барокової проповіді простежуємо у структурних елементах цих книг, принципі викладу матеріалу, доборі аргументів і фактів. Наприклад, у кожному розділі книги «Чѣда Прѣстои и Прѣбсвѣнной Дѣвы Мрїи» після опису чуда, дарованого певній людині, обов'язково подано повчання («ПРАВОУЧЕНІЄ»).

Отже, релігійний стиль української мови має складний шлях становлення, а друга половина XVII – XVIII ст. — це період полеміки та проповідництва, позначений виникненням нових жанрів, утвердженням барокових елементів і староукраїнської мови в окремих з них. Елементи повчання з їхньою чіткою структурованістю, прагненням пояснити Святе Письмо й основні церковні постулати зрозумілою мовою якомога ширшому колу вірян поступово проникли в інші жанрові типи церковно-релігійного письменства й утвердженню староукраїнської мови в ньому.

ДЖЕРЕЛА

Гаят. Скарбн. — Гаятовский Иоанникий. Скарбница потребная и пожитечная всему свету. — Новгород-Северский, 1676. [8], 28 л. [eScriptorium: Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Видання кириличного друку].

КЛР-1665 — Гаятовський Іоанікій. Ключь разѹмѣніа. Львів: Друкарня М. Сльозки, 1665. [6], 532 арк.; 2°. [Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, ЗІ № 420; ПБЗ № 231; БК № 205].

КЛР-1665/1985 — Іоанікій Гаятовський. Ключ розуміння / підгот. до вид. І.П. Чепіга, відповід. ред. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1985. 445 с. (Серія «Пам'ятки української мови»).

Народовіщаніє-1756–1778 — Народовещание, или слово к народу кафолическому чрез монахов чина святого Василия Великаго в провенции Полской знанию катихистическому прилежащих в повете Кременецком 1756 года проповеданное. Почаев, 1778. [8], 301, [1] с. [Національна історична бібліотека України, ID 2525; 2; H302. Колекції: Видання кириличного друку. Релігія. Теологія (Богослов'я)].

Радив ВХ-1688 — Радивилівський А. Вѣнецъ хвѣ. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1688. [20], 544 арк.; 2°. [Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, ЗІ № 645; ПБЗ № 302; БК № 111].

Радив. XVII/2019 — Анатолій Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття / підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків О. Ніка, Ю. Олешко. Київ: Освіта України, 2019. XIV+381 с.

Радивил ОМБ-1676 — Радивилівський А. Огородокъ Маріи Бѣы. Київ: Друкарня Києво-Печерської лаври, 1676. [28], 1128, [3] арк.; 2°. [Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, ЗІ № 531; ПБЗ № 256; БК № 100].

Руно-1683 — Туптало Димитрій (Ростовский). Руно орошенное, пречистая и преблагословенная дева Мария, или чудеса образа пресвятыя Богородицы, бывшия в монастыре Ильинском Черниговском... Чернигов: Тип. Свято-Троицкого монастыря, 11.XI.1683. [7], 88 л. [eScriptorium: Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Видання кириличного друку].

УЄ Реш — Решетилівське учительне Євангеліє 1670 року, або Наука християнскаа зъ Евѣліа въкоротцѣ зложонаа. 414 арк. — Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Ф. 312 (Соф.), од. зб. 180 П.

УЄ-1662 — Євангеліє учительне, Іоанікій Гаятовський. Ключ разѹмѣніа, 1662 р., переписувач Роман Величанський. 269 арк. — Biblioteka Narodowa w Warszawie, 12224 III (Рукопис).

УЄ-1664 — Євангеліє учительне, Іоанікій Гаятовський. Ключ разѹмѣніа, 1664 р., переписувач Роман Величанський. 207 арк. — Національний музей Львова, Ркк 265 (Рукопис).

Чуда-1677 — Димитрій Ростовський (Туптало Д.С.). Чуда пресвятой и преблагословенной Дѣви Маріи. Новгород-Сіверський: Друкарня Лазаря Барановича, 1677. [3], 48 арк.; 4°. [Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, ЗІ № 550; ПБЗ немає; БК № 435].

LEGEND

Гаят. Скарбн. — Haliatovskyi, Ioanykii. (1676). *Skarbnytsa potrebnaiia y pozhytechnaia vsemu svetu*. Novhorod-Severskyi. [eScriptorium: Central Scientific Library of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Cyrillic printing edition].

КлР-1665 — Haliatovskyi, Ioanykii. (1665). *The Key to Understanding*. Lviv: Drukarnia M. Sliozky. [Institute of Manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 3I № 420; ПБЗ № 231; БК № 205].

КлР-1665/1985 — Chepiha, I.P. (Ed). (1985). *Ioanykii Haliatovskyi. The Key to Understanding*. Kyiv: Naukova dumka.

Народовіщаніє-1756–1778 — *Narodoveshchanye, ili slovo k narodu kafolycheskomu chrez monakhov chyna sviatoho Vasyliia Velykaho v proventsyii Polskoi znaniiu katykhystycheskomu prylezhashchychkh v povete Kremenetskom 1756 hoda propovedannoe*. (1778). Pochaev. [National Historical Library of Ukraine, ID 2525; 2; H302. Collections: Cyrillic Printing Edition. Religion. Theology (Theology)].

Радив ВХ-1688 — Radyvilovskyi, A. (1688). *Vinets Khrystov*. Kyiv: Drukarnia Kyievo-Pecherskoi lavry. [V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 3I № 645; ПБЗ № 302; БК № 111].

Радив. XVII/2019 — Nika, O., Oleshko, Yu. (Ed). (2019). *Anatolii Radyvilovskyi. Baroque sermons of the 17th century*. Kyiv: Osvita Ukrainy.

Радивил ОМБ-1676 — Radyvilovsky, A. (1676). *Ohorodok Mariy Bogoroditsy*. Kyiv. [V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 3I № 531; ПБЗ № 256; БК № 100].

Руно-1683 — Tuptalo, Dimitriy (Rostovsky). (1683). *Runo Oroshennoe*. Chernigov. [eScriptorium: Central Scientific Library of Kharkiv National University named after V.N. Karazin. Cyrillic printing edition].

УЄ Реш — *Didactic Gospel of Reshetylivka* (1670). (Manuscript). — Institute of Manuscripts of V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, F. 312 (Sof.). Ob. zb. 180 P.

УЄ-1662 — *Didactic Gospel*. (1662). (Manuscript). — Biblioteka Narodowa w Warszawie, 12224 II.

УЄ-1664 — *Didactic Gospel, Ioanykii Haliatovskyi*. (1664). *The key to understanding* (Manuscript). — National Museum of Lviv, 12224 Rkk 265.

Чуда-1677 — Dimitrii, Rostovskyi (Tuptalo D.S.). (1677). *Miracles of the Holy and Blessed Virgin Mary*. Novgorod-Siverskyi: Drukarnia Lazaria Baranovycha. [V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine, 3I № 550; ПБЗ немає; БК № 435].

ЛІТЕРАТУРА

1. Бомко Л.О. «Ключ розуміння» Йоанікія Гаятовського в контексті українського барокового проповідництва: дис. ... докт. філософ.: 035 Філологія. Львів, 2022. 225 с.
2. Дидик-Меуш Г. Закарпатські говіркові риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI ст. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства*. 2008. Вип. 12. С. 131–133.
3. Зелінська О.Ю. Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки: монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2013. 421 с.

4. Ніка О. Казання XVII століття та Антоній Радивилівський. *Анатолій Радивилівський. Барокові проповіді XVII століття* / підгот. наук. дослідження, тексту, покажчиків О. Ніка, Ю. Олешко. Київ: Освіта України, 2019. С. III–XIV.
5. Ніка О.І. Антоній Радивилівський і розвиток українських казань XVII ст. *Rozprawy Komisji Językowej*. 2012. Vol. 58. S. 223–234.
6. Ніка О.І. Барокова проповідь XVII ст. і розвиток староукраїнської літературної мови. *Studia Linguistica*. 2012 а. Vol. 6. P. 165–170.
7. Огієнко І. Мова українська була вже мовою Церкви. *Нариси з історії культурного життя Церкви Української* / під ред. проф. І. Огієнка. Тарнів: Благодійне видавництво «Українська автокефальна церква», 1921. 32 с.
8. Самойленко Г.В. Іоанікій Галятовський — соратник Лазаря Барановича і видатний церковний та культурний діяч України XVII ст. *Література та культура Полісся*. 2023. Вип. 108. С. 135–156. (Серія «Філологічні науки» № 22).
9. Чепіга І.П. Учительні Євангелія як жанр ораторсько-проповідницького письменства. *Мовознавство*. 1995. № 6. С. 39–46.
10. Чижевський Д.І. Українське літературне бароко: вибр. праці з давньої літератури. Київ: Обереги, 2003. 576 с. (Київська бібліотека давнього українського письменства. Студії; Т. 4).

REFERENCES

1. Bomko, L.O. (2022). "The Key to Understanding" by Joanikii Galyatovskyi in the context of Ukrainian baroque preaching: Dis. ... Doctor of Philosophy: 035 — Philology. Lviv (in Ukrainian).
2. Dydyk-Meush, H. (2008). Carpathian dialect features in the language of uncanonical Bible text of the 16th century. *Modern problems of linguistics and literary studies*, 12, 131–133 (in Ukrainian).
3. Zelinska, O. (2013). *Ukrainian Baroque Sermon: Language World and Cultural Origins: Monograph*. Kyiv: Vydavnychy Dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
4. Nika, O. (2019). Kazannia of the 17th century and Antonii Radyvylovskiy. Nika, O., Oleshko, Yu. (Eds.), *Anatolii Radyvylovskiy. Baroque sermons of the 17th century* (pp. III–XIV). Kyiv: Osvita Ukrainy (in Ukrainian).
5. Nika, O.I. (2012). Antonii Radyvylovskiy and the development of Ukrainian Kazannia of the 17th century. *Rozprawy Komisji Językowej*, 58, 223–234 (in Ukrainian).
6. Nika, O.I. (2012). Baroque sermon of the 17th century and the development of the Old Ukrainian standard language. *Studia Linguistica*, 6, 165–170 (in Ukrainian).
7. Ohienko, I. (1921). The Ukrainian language was already the language of the Church. Ohienko, I. (Ed.), *Essays on the history of the cultural life of the Ukrainian Church*. Tarniv (in Ukrainian).
8. Samoilenko, G.V. (2023). Ioanikii Galyatovskyi — associate of Lazar Baranovych and prominent church and cultural figure of Ukraine of the 17th century. *Literature and culture of Polissia*, 108, 135–156 (in Ukrainian).
9. Chepiha, I.P. (1995). Didactic Gospels as the rhetoric and homiletic genre. *Movoznavstvo*, 6, 39–46 (in Ukrainian).

10. Chyzhevskiy, D.I. (2003). *Ukrainian literary Baroque: Selected Works from Ancient Literature*. Kyiv: Oberehy (in Ukrainian).

Tetiana Syvokozova, Candidate of Sciences in Philology, Junior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-6583-9590>
tsyvokozova@gmail.com

THE SERMON IN THE CONTEXT OF CHURCH AND RELIGIOUS LITERATURE OF THE SECOND HALF OF THE 17TH – 18TH CENTURIES

The article is devoted to analyzing a sermon as a religious genre in the Old Ukrainian language of the second half of the 17th – 18th centuries. This period is marked by active becoming the Ukrainian language into the sphere of religion. The Church realized the powerful influence of the word on the common man, so there was a need to explain people the Bible texts and the main church postulates in their native language. It was the impulse for developing of church oratory, because the priest's homily sounded in the simple language — the Old Ukrainian language. The new kind of sermons were very widespread and became indispensable part of every church service. They had certain structural and some modification in style. The main recommendations for making sermon were formulated by I. Galyatovskyi in the first course of homiletics — the theoretical treatise “НА́́КА, Albo sposob zlozhenia kazania”. This treatise is a part of the collection of sermons “Ключь разѹмѣнїа”, which was compiled in 1659 in the Old Ukrainian literary language and printed three times. The homilist oriented preachers to take his homiles as a model. He provided practical guidelines and instructions for preachers of using the printed sermons for composing their own sermons.

The religious style of the Ukrainian language has a complicated way of forming, and the second half of the 17th – 18th centuries is a period marked by the emergence of new genres and establishment of baroque elements and the Old Ukrainian language in some of them. The pragmatic aims, structural peculiarities of homily influenced to other genre types of religious stile.

Keywords: the Old Ukrainian language, religious stile, written records, old printed books, sermon, didactic instruction, homiletics.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.12.2025

Прорецензовано / Revised: 11.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

УДК 81'373.6

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.75-91>**Шульгач В.П.**доктор філологічних наук,
зав. відділу історії української мови та ономастики

Інституту української мови НАН України

<https://orcid.org/0000-0003-1930-3485>

e-mail: victor.shulgach@ukr.net

ЕТИМОЛОГІЧНІ НОТАТКИ. 8–18*¹

Статтю присвячено етимологічному аналізу одинадцяти лексем староукраїнської мови: *жѹймо*, *повеликий*, *людці*, *огнивий*, *жегало*, *умертъе*, *свесть*, *споломъ*, **безада*, *заутриє*, *братья*. Для етимологічної процедури автор залучає доступну споріднену лексику слов'янських мов. Реконструйовано потенційні праслов'янські архетипи **žičьto*, **povelikъ(jь)*, **l'udьci*, **žegadlo*, **umьrtьje*, **zajutrьje*. Доповнено словникові статті під гаслами **ognivъ(jь)*, **besěda*, **bratьja*, реконструйовані в «Этимологическом словаре славянских языков», а також *свесть*.

Ключові слова: *староукраїнська мова*, *лексика*, *етимологія*, *етимологічний аналіз*, *реконструкція*, *архетип*.

8. **жѹймо**. Лексема зафіксована (20 жовтня 1580 р.) у скарзі Дем'янової Мокренської возної Василиси Ружинської на Станіслава Молинського, який побив її, відібрав майно та образив: «*выдел есми еє в постели лежачю и велми стогнѹла, выдел, деи, тежъ есми в нее раны синевые, рѹка права, почавши от самог[о] плеча до палцовъ вса сина збита и спѹхла, и владнѹти ею не можетъ, а рѹка лвая, почавши от локта аж до запястья збита сина, и палцы спѹхли, хрыбет, плечи, поперек все сине збито и спѹхло, а в голове надъ окомъ левым рана синевая бита спѹхла, а на голове волосе оборвано и немалое, деи, жѹймо волоса, з головы своєї оборваного, показывала, бо, деи, ма за лобъ и рвалъ и то волосе оборвал*» [Старченко 2020, с. 187].

Ст.-укр. *жѹймо* < первісного **жѹжмо*, як і споріднене укр. *жѹжмом* *присл.* 'зібгавши, безладно' (ЕСУМ 2, с. 208) — суфіксальні деривати від дієслова **жѹжити* < **žičiti*, і.-є. **geug-*. Пор. ще (ЕСУМ 2, с. 208; поіншому див. Фасмер II, с. 64). Стосовно словотвірної моделі пор., напр., псл.

¹ Продовження. Початок див. *Українська лінгвістична медієвістика*. Київ. 2024. Вип. 1. С. 154–163.

**běľto* (ЭССЯ 2, с. 86–87), **kirъto* (ЭССЯ 13, с. 134), а також **кисьта*, **кърсьта*, **вѣдьта* (SP II, s. 16), **казьта* > укр. діал. *казьма* ‘кирка’ ~ *казіти* ‘ламати, псувати’ (СБук.Г, с. 182), **кърсьта* < псл. **kъrĭiti* (ЭССЯ 13, с. 209–212) та ін. Див. [Шульгач 2019, с. 277–278].

Реконструйоване **џиџьто* співвідносне з **џиџьта* > укр. *Жужма* — сучасне прізвище (Донецьк. обл.), рос. діал. *жужма* ‘велика кількість чогонебудь’ (СРНГ 9, с. 222), а також блр. *Жужма* — гідронім у бас. Німану (Гродненськ. обл.), *Жужома* — антропонім < *Жужэма* < *Жужьма* [Козлова 2013, с. 135]. На основі аблаутних зв’язків псл. **џиџьта* пов’язане з **џиџьта*, пор., напр., ст.-укр. Сапронъ *Жижма*, 1662 р. — антропонім (ХП, с. 37) та ін. Детальніше див. [Козлова 2013, с. 127–128].

9. Ст.-укр. **повеликий** ‘більший, ніж звичайно’: *повеликая ... вода*, 1686 р. зафіксоване в (АІН, с. 98). Його можна зіставляти з укр. *пóвеликий* ‘завеликий’ (Грінченко 3, с. 209), діал. *пóвеликий* ‘т. с.’ (Матіїв, с. 358), ‘великуватий’ (Голянич 2, с. 355), *пóвеликий* ‘більший, ніж звичайно або потрібно; великуватий’ (Сабадош, с. 236), ‘великуватий, трохи завеликий’ (Аркушин, с. 411), ст.-рос. *повеликъ: верхняя губа повелика*, 1646 р. (Оболенский, с. 63), рос. діал. *пóвеликий* ‘великий, дуже великий’ (СРНГ 27, с. 225), ‘більшого розміру, ніж потрібно, просторий, великий’ (СВГ 7, с. 77), *повелікий* ‘великий, завеликий’ (ССГ 8, с. 92), схв. *pòvelik* ‘занадто великий’ (Rječnik XI, s. 251), серб. *повелик* ‘т. с.’ (Лавровский, с. 476). На основі цих фактів можна реконструювати апроксиматив псл. **rovelikъ(jь)*.

10. Ст.-укр. **людиці** зафіксоване у контекстах: «*бідние людиці; войт з тими бідними людьми ходил жаловатися за збытки...*» — із листа лубенського полковника Леонтія Свічки про селян, несправедливо обібраних козаками. Лист датовано приблизно 1688–1699 рр. (АІН, с. 27, 28).

Ст.-укр. *людиці*, а також укр. *людиці* ‘живі істоти, особи’ (СМКО 2, с. 92), діал. *лю́диці* мн. ‘люди’ (Аркушин, с. 293) — мн. від *людець* < *люд*, *людь*. Пор., напр., укр. діал. *люд заст.* ‘чоловік, мужчина’ (СБук.Г, с. 268), рос. діал. *людь* ‘чоловік’ (СРНГ 17, с. 244), болг. діал. *люд* ‘т. с.’ та ін. Див. (ЭССЯ 15, с. 194–195). В ЭССЯ (вип. 15) реконструкція **l’идьсь*, мн. **l’идьсі* пропущена.

11. Рідкісне ст.-укр. **огнивий** ‘вогняний’: *К[г]валть огнивий*, 1656 р., зафіксоване в Миргородській міській книзі (ММК, с. 206), можна зіставляти з укр. *Угнивий* (РІ Рв. 9, с. 175), *Угнівий* (РІ Жит. 7/2, с. 397) — прізвища, *Огніва* — назва поля (с. Будки-Камінські Рокитнівськ. р-ну Рв.; ДАРО ф. Р-479, оп. 2, спр. 258, арк. 22), *Огнивель* — назва урочища (Коростенськ.

р-н Житомирськ. обл.; Тутковський 1925, с. 51) < **Огнивьль* — *j*-ове похідне від антропоніма *Огнивь* (**Огниво*). Наведені факти — цінні доповнення до псл. **ognivъ(jь)*, реконструйованого в (ЭССЯ 32, с. 27–28 — без матеріалу укр. мови).

12. Ст.-укр. *жегало* зафіксоване в (Славинецький, с. 116): *cauterēs*, *жегало*, знаменіє жгущеє. У «Словникові української мови XVI – першої половини XVII ст.» лексему пропущено.

Заголовне слово можна зіставляти зі ст.-рос. *жегало* ‘знаряддя тортур’, ‘знаряддя для пропалювання отворів’, ‘кадильниця’, ‘різновид кропиви’ (Сл.РЯ XI–XVII вв. 5, с. 79), рос. діал. *жегáла* ‘кропива’, *жегáло* ‘розпечене залізо’, ‘залізний стержень або прут для пропалювання отворів у дереві’, ‘жало’: *у пчелы* — *жегáло* (СРНГ 9, с. 97–98), серб. діал. *жéгало* зоол. ‘мала, тонка оса, Cicada’ (Динић, с. 182), пол. *żegadło*, діал. *żehadło* ‘т. с.’ (SJP VIII, s. 702), кашуб. *ż¹egadło* (Boryś, Popowska-Taborska V, s. 318–319 — з відповідниками в старопольській, старочеській і лужицьких мовах) < псл. **žegadło* < **žegati* ‘палити’. Див. ще (ЭСБМ 3, с. 268; Schuster-Šewc 23, s. 1778; Козлова 2013, с. 115).

Про поширеність апелятива свідчить також пропріальна лексика. Пор., напр., антропоніми: ст.-укр. *Iusko Zegalo*, 1615 р. (ОО, с. 105), Кузьма *Жегало*, 1649 р. (Реєстр, с. 453), Івашко *Жегало*, 1666 р. (ПК 1666 р., с. 266), укр. *Жегало* (Зайцева, Ковальчук, с. 57), *Джегала* (СП, с. 118) — сучасні прізвища, ст.-рос. Шарап Тимофеевич *Жегалов*, 1534 р. (Веселовский, с. 111), *Жегало* Івлев, 1540 р. (Тороп. Книга, с. 284), Смирка *Жегало*, 1599 р. (Маштафаров, с. 81), рос. *Жегалов* (ЖПТ), блр. *Джэгайла* (Бірыла, с. 119), ст.-пол. *Nicolaus Zegadlo*, 1400 р. (SSNO VI, s. 354), *Żegadło*, 1603 р. (Rymut II, s. 758), пол. *Dżegało* (SN II, s. 671), *Żegadło*, *Żegało*, *Zegadło* (SN X, s. 576), а також відантропонімні топоніми: ст.-укр. *Жогалово*, 1585 р., варіант *Жогаловъ*, 1589 р. — назва селища (маєтку) в колишньому Брацлавському пов. (ДБВ, с. 432, 469), ст.-рос. *Жегалово*, 1539/40 р. — назва займища в колишньому Тверському пов. (ПМТ, с. 108), рос. *Жегалово*, XVIII ст. — назви поселень у Богородицькому і Воскресенському пов. колишньої Московської губ. (Кусов III, с. 108), *Жегалова*, *Жегаловка* (3), *Жегалово* (8 фіксацій), *Жегаловской* — назви населених пунктів у різних регіонах (RGN III, s. 270), блр. *Жегалы* — ойконім у колишній Гродненській губ. (RGN III, s. 270), *Žegalovac* — ойконім у Боснії (Rječnik XXIII, s. 280) та ін. На основі цих фактів можна реконструювати праантропонім **Žegadlo* відапелятивного походження.

13. Ст.-укр. *умертъе* ‘нагла смерть’ відоме з контексту: «не были свѣдоми ѿ вороби его и, не надѣваючися так прудкого умертъя его, в него живого листу своего записного не выискали», 1590 р. (УП 1, с. 447). Пор. також *умерте* ‘кончина, смерть’, 1621 р. (Тимченко 2, с. 427), ст.-блр. *умерте, умертъе* ‘кончина, смерть’ (ГСБМ 34, с. 409), рос. діал. *умѣртие: до умѣртія* ‘до смерті’ (СРНГ 47, с. 180), які можна звести до першопочаткового **умьртъје* — похідного із суфіксом *-ьј-* від дієприкметника на *-t-* від дієслова **умьрѣ*, **umerti*, а також ст.-укр. *вымеръте* ‘смертність, вимирання’: *за вымерътемъ подданных убыло халупъ чотыры*, 1652 р. (НВВ, с. 658) < **умьртъје*. Стосовно аналогічного способу словотворення пор., напр., псл. **отьмьртъје*, реконструйоване в (ЭССЯ 37, с. 211).

Пор. ще варіант із кореневим вокалізмом основи інфінитива — ст.-слвц. *umretie* ‘кончина, смерть’, 1697 р. (HSSJ VI, s. 197), а без суфіксального (*-ьј-*) розширення — схв. *umrt* ‘смерть, смертельний випадок’ (Rječnik XIX, s. 618).

14. Ст.-укр. *свесть* ‘золовка’ засвідчене в кількох документах XVI ст.: *и третей девки — свести моеє*, 1562 р. (Тимченко 2, с. 310); *свести моеи первое жоны ... десет коп грошей дати*, 1563 р. (Білоус 2011, с. 101–102); *свести его, а сестре свое(и) па(н)не Га(н)не тую четве(р)тую ча(ст) ѿ(т)да(в)ши ...*, 1577 р. (ВГ, с. 202). Пор. ще укр. *свисть* ‘жінчина сестра; чоловікова родичка’, XVIII ст. (Білецький-Носенко, с. 323), *свість* ‘своячка’ (СУМ¹¹ IX, с. 84), діал. *свість* ‘своячка, сестра дружини’, *свізь* ‘т. с.’ (ЕСУМ 5, с. 195), *свѣсць* ‘сестра жінки’ (Онишкевич 2, с. 271), *свисть, свістя* ‘т. с.’ (Аркушин, с. 494), ст.-рос. *свѣсть, свесть, свѣсть* ‘т. с.’ (Сл.РЯ XI–XVII вв. 23, с. 133), ст.-блр. *свесть* ‘сестра дружини’, 1517 р. (ГСБМ 31, с. 95), блр. діал. *свесць, свесць* ‘т. с.’ (ТС 5, с. 17), *свесць* (*свевесць*) ‘сестра дружини’: *жывѣм утрох: я, жонка і свесць* (Шаталава, с. 158), ст.-пол. *świeść* ‘сестра дружини, soros uxoris’, 1410 р. (Sł. strof. IX (1), s. 65), *Świeść* — прізвище (SN IX, s. 460) та ін. Див. (Фасмер III, с. 575; Трубачев 2006, с. 140; ЕСУМ 5, с. 195; БЕР 6, с. 541 — з відповідниками в більшості слов’янських мов і діалектів).

Ст.-укр. *свесть* — цінне доповнення до списку спорідненої слов’янської лексики, тому що, як свідчать спостереження І.О. Ворончук, ця лексема в актовій документації XVI–XVII ст. рідковживана, її витісняє слово *швакgroва*, похідне від *швагер* < пол. *szwagier* < нім. Див. [Ворончук 2009, с. 71, 72]. У значенні ‘сестра дружини’ дослідниця наводить ще три випадки вживання цієї лексеми: «*поняль есми за себѣ в малжонство з дому пана Богдана Занковича Смыковского свесть его милости а дочьку пана Шлехна*

Белостоцького, панну Өедору»; «Иван Өлехнович Борзобогатыи Красенский повелит самъ от себе и малжонки своей Ганны и свєсти своеє Мари Василевєи Семашковича Рыканских»; «по смерти брата вишого свєст свою а невєстку твою хворую в домъ свои взял».

В етимологічній літературі реконструюють псл. термін свояцтва **svьstь*, **svěstь* (ЭСБМ 12, с. 19; ЕСУМ 5, с. 195; Bezlaј III, s. 345 та ін.). Для хорв. *svâst* А. Глухак пропонує первісне **svьstь* (Gluhak, s. 597). Пор. ще схв. прізвища *Svâst*, *Svâsta* чол. (Rječnik XVII, s. 148).

15. Ст.-укр. *споломъ* присл. ‘разом’, XVI ст. (Тимченко 2, с. 348) споріднене з діал. *спóлом* у виразі *спóлом з ва́ми* ‘спільно, разом із вами’ (Піпащ, Галас, с. 181), блр. діал. *спóлом* ‘спільно пополам’, пол. *społem* ‘т. с.’ (цит. за: ЕСУМ 5, с. 374), а також ст.-блр. *споломъ* ‘разом, спільно’ (ГСБМ 32, с. 185), хорв. діал. *spóлом* ‘цілком, до кінця’, слвн. діал. *spolom* ‘сúспіль’, ст.-пол. *społem* ‘разом з іншими, спільно’, XV ст. (цит. за: Boryś, s. 569).

На основі цих і под. фактів можна відновити псл. **сь рольтъ* — поєднання прийменника **сь* та іменника **роль* ‘половина’ в оруд. відм. Реконструкцію див. у (Boryś, s. 569).

16. В одному з документів 1566 р. зафіксоване рідкісне ст.-укр. **безсада*: *А пан Прушинский остал и заразом до мєста, до оного ж дому, и до оных безсад заехал и тамъ час немалый мешкал* (УП, с. 122–123).

Наведена лексема опосередковано свідчить про потенційність псл. **bezšěda* (Berneker I, s. 52), а не **besěda* (огляд л-ри див.: ЭССЯ 1, с. 211–212).

Зауважимо, що архетип **bezšěda* підтримав останнім часом А. Лома. Див. (Лома 2008, с. 208–213; ПЕРСІ 1, с. 40).

17. Ст.-укр. *заутриє*, *завтрєє*, *заутріє*, *заутріє* ‘наступний день (після сьогоднішнього)’ (СУМ XVI–XVII ст. 9, с. 239), як і д.-руськ. *заоутриє* присл. ‘до ранку’ (СДРЯ 10, с. 294), укр. діал. *завтрє* ‘завтра’ (ЕСУМ 2, с. 219), ст.-рос. *завтрєє*, *заутриє*, *заутрьє* ‘наступний день’ (Сл.РЯ XI–XVII вв. 5, с. 161, 330), рос. діал. *заўтрия* присл. ‘завтра вранці’, *заўтре* присл. ‘вранці’ (СРНГ 11, с. 138), ст.-блр. *завтрєє*, *завтриє*, *завтрыє*, *заутрєє*, *заутриє* ‘наступний (другий) день’, ‘ранок’ (ГСБМ 10, с. 145), — потенційні рефлекси псл. **zajutryje*.

Стосовно словотвірної моделі пор., напр., псл. **najutryje* / **na-jutryje* > ст.-рос. *наутриє*, *наутрьє* ‘наступного дня’ (Сл.РЯ XI–XVII вв. 10, с. 294), ст.-блр. *наутре*, *наутрєє*, *наутреи*, *наутриє*, *наутрии* присл. ‘на другий день, наступного ранку’ (ГСБМ 19, с. 343) та ін. Див. (ЭССЯ 21, с. 191: «Скорее, сложение **jutro* с соответствующим префиксом и суффиксом, чем

словосочетание. В качестве лексико-семантического коррелята можно назвать **navešer'je*»).

18. Сучасне укр. *брáття* в (СУМ¹¹ 1, с. 231) подане як збірн., заст. ‘товариство, братія’, у (СУМ²⁰ 1, с. 636) — як *брáття*, *брáттів*, *мн. і невідм.*, збірн., с., заст. ‘брати’, у (Грінченко 1, с. 95) — *брáття*, -*тя*, с., *соб.*, тобто як збірний іменник середнього роду. Історично ж (за пам’ятками XVI–XVII ст.) це був іменник жіночого роду, як свідчить парадигма відмінкових форм:

Наз. відм.: *братя* наша, 1560 р. (ЛЗК, с. 161), *братья* наша, 1577 р. [Старченко 2020, с. 130], *братя* рожона, 1578 р. (КЗК, с. 124), (цсл.) *братия* мона(с)тира И(р)дѣнско(г)[о], 1668 р. (АППС 1, с. 29), *братія*, XVII ст. (ІСУЯ 1, с. 138), *братя* шевская, 1715 р. (ДНРМ, с. 79), а також укр. діал. *брáття* збірн., *жарт.* ‘гурт людей’: *Пішла брáття по горах* (Грицак 1, с. 305).

Наз. відм. мн.: радцы ... и *братя* ѿног[о] Савы, 1568 р. (УП 1, с. 143), *братя* кровныи, 1568 р. (КЧ, с. 141), *братя* мои, 1579 р. [Старченко 2020, с. 146], п(а)нове *братя* н(а)ши, 1598 р. [Старченко 2008, с. 136], Аврам ... Петръ Пушкаровъци, *братіа* роджоные, 1640 р., *браця* рожоные, *братя* рожыные, 1641 р. (АВВ, с. 117, 126, 127), *братя* роженые, 1678 р. (КОЗУ, с. 109), Левъченки *братя* рудные Василя, 1694 р. (АІН, с. 112), *братія* вси, 1760 р. [Лазорак 2013, с. 212], а також укр. діал. *братя*, -*ів* *мн.* ‘брати’ (Гавука, с. 57), *брáті* ‘браття, брати’ (Шкрумеляк, с. 17).

Род. відм.: отъ *брати* моее рожоное Грицка и Аврама Грицковичовъ Янчинскихъ, 1550 р. (Акты ЮЗР I, с. 128), (цсл.) *братіи*, 1556–1561 рр. (ПЄ, с. 188), ѿт иншоє *брати* их, 1560 р.; *без брати* своеє, 1561 р. (ЛЗК, с. 154, 179), *братьи* своеє, 1562 р. (АВВ, с. 114), *от брати* моеє, 1568 р. (КЧ, с. 140), ниhto з ... *бра(т)и* и пото(м)ковъ мои(х); *ѿ(т) бра(т)и* моеє, 1570 р. (ВГ, с. 33–34, 92), побите ... *брати* своеє Петра а Михаила кн[я]зеи Четвертенских; ѿ забитьє *братьи* моеє, 1577 р. [Старченко 2020, с. 122–123, 131], *брати* своєи рожонои, 1578 р. (КЗК, с. 104), *от дєтєи*, *братьи*, 1582 р. (УП 1, с. 370), *брати* н(а)шое, 1598 р. [Старченко 2008, с. 136], *от всеє брати* своеє, 1646 р. (КЧ, с. 169), *ѿ(т) все(и) брати(и)*, 1674 р. (АППС 1, с. 31).

Дав. відм.: (цсл.) *братіи*, 1556–1561 рр. (ПЄ, с. 196), прода(л) *братьи* своє(и), 1567 р. (ВГ, с. 38), им, *брати* моеи милой, 1571 р. [Горін 2012, с. 446], Дєнису и *брати* ег[о], 1586 р. (УП 1, с. 412).

Зн. відм.: *братю* ку згоди привели, 1533 р. (АВВ, с. 75), (цсл.) *братію*, 1556–1561 рр. (ПЄ, с. 141), нехай ... *братю* мою позывает; спало на нас и *на*

братю нашу, 1560 р. (УП 1, с. 121, 161), маючи *братю* мою милую, 1571 р. [Горін 2012, с. 446], татарє ... *братю* и сестры побрали, 1597 р. (УП 1, с. 599), маючи ... *на братью* ... немалую вазнь, 1584 р. (УП 1, с. 388), маючи матку свою, и *братю* ... при собѣ и в опець своєи, 1619 р. (АВВ, с. 57), (цсл.) всю *братію* тоє(и) обители, 1674 р. (АППС 1, с. 31), скаржилася ... на всю *братю* его, 1681 р. (ІСУЯ 1, с. 138).

Ор. відм.: з *братъею* своєю, 1508 р. (АВВ, с. 124), з *братею* н̄шею, 1560 р. (ЛЗК, с. 160), онъ з *братъею* своєю, 1581 р. (ДБВ, с. 285), з *братисю* своєю, 1674 р. (АППС 1, с. 31).

Кл. відм.: (цсл.) *братіє*, 1556–1561 рр. (ПЄ, с. 393), пнвє *бра(т)я* моя, 1570 р. (ВГ, с. 91).

Зауважу також, що наведені відмінкові форми лексеми *брат(ь)я* ідентичні із зафіксованими в пам'ятках староукраїнської мови XIV–XV ст., див. (ССУМ I, с. 120–121). Про первинність морфологічної функції жін. роду свідчить також історичний матеріал старобілоруської мови, див. (ГСБМ 2, с. 210–212).

ДЖЕРЕЛА

АВВ — Акти Волинського воеводства кінця XV–XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головних актів давніх у Варшаві) / підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського (латиномовні документи). Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. 154 с.

АН — З архіву останньої третини XVII ст. компанійського полковника Іллі Новицького: зб. док. / упор. Ю.А. Мицик, І.Ю. Тарасенко. Київ: Фоліант, 2022. 180 с.

Акты ЮЗР — Акты, отн. к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографическою комиссиею. Санкт-Петербург, 1863–1892. Т. I–XV.

АППС — Акти Полтавського полкового суду 1668–1740 рр.: зб. актових документів / підг. до вид. І.П. Чепіга, У.М. Штанденко. Київ: Наукова думка, 2017. Кн. 1. 520 с.

Аркушин — Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок. А–Я. 2-ге вид., переробл., випр. і доп. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2016. XXIV+ 648 с.

БЕР — Български етимологичен речник / съст.: В. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев и др. София: БАН, 1971–2017. Т. 1–8. (Видання триває).

Білецький-Носенко — Білецький-Носенко П.П. Словник української мови / підг. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1966. 423 с.

Білоус 2011 — Білоус Н. Тестаменти киян середини XVI – першої половини XVII ст. Київ: Видавничий дім «Простір», 2011. 200 с.

Білоус 2021 — Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі testamentів кінця XVI–XVII століть. Київ: Видавничий дім «Простір», 2021. 536 с.

Бірыла — Бірыла М.В. Беларуская антрапанімія. 2: Прозвішчы, утвораныя ад апелятыўнай лексікі. Мінск: Навука і тэхніка, 1969. 506 с.

- ВГ** — Волинські грамоти XVI ст. / упоряд. В.Б. Задорожний, А.М. Матвієнко. Київ: Наукова думка, 1995. 246 с.
- Веселовский** — Веселовский С.Б. Ономастикон: Древнерусские имена, прозвища и фамилии. Москва: Наука, 1974. 382 с.
- Гавука** — Гавука П.Д. Тлумачний словник гуцульських говірок. Косів: Писаний камінь, 2017. 296 с.
- Голянич** — Голянич М.І. Мовний портрет села Тюдів. Словник. Івано-Франківськ: Лілея, 2018–2022. Т. 1–2.
- Грицак** — Грицак М.А. Матеріали до Словника українських говірок Закарпатської області. Вип. 1: А–Б / за ред. П.Ю. Гриценка. Київ: Вид-во ТОВ «КММ», 2017. 380 с.
- Грінченко** — Словарь української мови / упоряд. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ: Видавництво АН УРСР, 1907–1909. Т. 1–4.
- ГСБМ** — Гістарычны слоўнік беларускай мовы / складальнікі: Т.І. Блізнюк, Р.С. Гамзовіч, А.П. Груца і інш. Рэд. А.М. Булыка. Мінск: Навука і тэхніка (Беларуская навука), 1982–2017. Вып. 1–37.
- ДАВО** — Державний архів Рівненської області. Фонди.
- ДБВ** — Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років / упорядн.: М. Крикун, О. Піддубняк. Львів: «Простір М», 2008. 1219 с.
- Динић** — Динић Ј. Тимочки дијалекатски речник. Београд: Институт за српски језик САНУ, 2008. XXX + 921 с.
- ДНРМ** — Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України) / підг. до вид. В.А. Передрієнко. Київ: Наукова думка, 1976. 416 с.
- ЕСУМ** — Етимологічний словник української мови: в 7 т. / за ред. О.С. Мельничука. Київ: Наукова думка, 1982–2012. Т. 1–6. (Видання триває).
- ЖПТ** — Жертвы политического террора в СССР. Режим доступу: <http://www.lists.mono.ru>.
- Зайцева, Ковальчук – Зайцева Т.А., Ковальчук М.С. Прізвища Бузько-Інгульського межиріччя: словник. Миколаїв: МНУ ім. В.О. Сухомлинського, 2010. 179 с.
- ІСУЯ** — Історичний словник українського язика. Т. І: А–Ж / укладачі: Є. Тимченко (ред.), Є. Волошин, К. Лазаревська, Г. Петренко. Харків; Київ: УРЕ, 1930–1932. 947 с.
- КЗК** — Кременецька земська книга 1578 року / підг. до вид. Л.В. Ящук. Кременець: Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітектур. заповідник, 2018. 300 с.
- КОЗУ** — Книга Овруцького замкового уряду 1678 р. / підг. до вид. О.Ю. Макарова. Житомир: Полісся, 2013. 244 с.
- Кусов** — Кусов В.С. Земли Московской губернии в XVIII веке. Карты уездов. Описание землевладений. Москва: Изд. дом «Московия», 2004. Т. I–II, карты.
- КЧ** — Князі Чорторійські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підг. до друку А. Блануци, Д. Ващука. Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. 228 с.
- Лавровский** — Лавровский П. Сербско-русский словарь. Санкт-Петербург: Типография имп. АН, 1870. 806 стб.
- ЛЗК** — Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підг. до друку В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук. Луцьк: СПД ФО Купровський В.М., 2013. 733 с.

- Матіїв** — Матіїв М.Д. Словник говірок центральної Бойківщини. Київ; Сімферополь: Ната, 2013. 602 с.
- Маштафаров** — Маштафаров А.В. Муромские монастыри и церкви в документах XVI – начала XVII века. *Русский дипломатарий*. Москва: Древлехранилище, 2000. Вып. 6. С. 43–90.
- ММК** — Миргородська міська книга (1656–1742 pp.) / упорядк. В. Ринсевич. Київ: Наукова думка, 2023. 559 с.
- НВВ** — Національно-визвольна війна в Україні. 1648–1657. Зб. за документами актових книг / упор. Л.А. Сухих, В.В. Страшко. Київ: ЗАТ «ВІПОЛ», 2008. 1111 с.
- Оболенский** — Образцы старинных записей вольных людей, в бобыли и во двор в холопы / сообщены М.А. Оболенским. *Журнал землевладельцев*. Москва, 1858. № 3. С. 57–68.
- Онишкевич** — Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок: у 2 ч. Київ: Наукова думка, 1984.
- ОО** — Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.: зб. документів / упор. В. Атаманенко. Ред. Л. Винар. Острог: [б. в.], 2004. 384 с.
- ПЕРСЈ** — Приручни етимолошки речник српског језика. Т. 1: А–Ј / аутори М. Бјелетић и др.; уред. А. Лома. Београд: Планета принт, 2023. XLVI, 494 с.
- ПС** — Пересопницьке євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопоказчик. 2-е вид., доп. / підг. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко. Київ: [б. в.], 2011. 745 с.
- ПК 1666 р.** — Переписні книги 1666 року / ред. В.О. Романовський. Київ: ВУАН, 1933. 448 с.
- ПМТ** — Писцовые материалы Тверского уезда XVI века / сост. А.В. Антонов. Москва: Древлехранилище, 2005. 760 с.
- Реєстр** — Реєстр Війська Запорозького 1649 р.: транслітерація тексту / підгот. до друку: О.В. Тодійчук, В.В. Страшко, Р.І. Осташ та ін. Київ: Наукова думка, 1995. 592 с.
- РІ Жит.** — Реабілітовані історією: Житомирська область. Житомир: Полісся, 2006–2015. Кн. 1–7.
- РІ Рв.** — Реабілітовані історією: Рівненська область. Рівне: ПП ДМ, 2006–2021. Кн. 1–10.
- Сабадош** — Сабадош І.В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району. Ужгород: Ліра, 2008. 480 с.
- СБук. Г** — Словник буковинських говірок / за заг. ред. Н.В. Гуйванюк. Чернівці: Рута, 2005. 688 с.
- СВГ** — Словарь вологодских говоров: учеб. пособие по русской диалектологии / ред. Т.Г. Паникаровская. Вологда: ВГПИ, 1983–2007. Вып. 1–12.
- СДРЯ** — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) / гл. ред. Р.И. Аванесов, И.С. Улуханов, В.Б. Крысько. Москва: Азбуковник, 1988–2019. Т. I–XII. (Видання триває).
- Славинецький** — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / підг. до вид. В.В. Німчук. Київ: Наукова думка, 1973. 542 с.
- Сл.РЯ XI–XVII** — Словарь русского языка XI–XVII вв. / гл. ред.: С.Г. Бархударов (вып. 1–6), Ф.П. Филин (вып. 7–10), Д.Н. Шмелев (вып. 11–14), Г.А. Богатова (вып. 15–26),

- В.Б. Крысько (вып. 27–29), Р.Н. Кривко (вып. 30–31). Москва: Наука, 1975–2023. Вып. 1–32. (Видання триває).
- СМКО** — Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка / відп. ред. М.А. Жовтобрюх. Харків, 1978–1979. Т. 1–3.
- СРНГ** — Словарь русских народных говоров / под ред. Ф.П. Филина, Ф.П. Сороколетова и С.А. Мызникова. Москва; Ленинград / Санкт-Петербург: Наука, 1965–2021. Вып. 1–52. (Видання триває).
- ССГ** — Словарь смоленских говоров / под ред. А.И. Ивановой. Смоленск: СПИ, 1974–2005. Вып. 1–11.
- СУМ¹¹** — Словник української мови / голова редкол. І.К. Білодід. Київ: Наукова думка, 1970–1980. Т. I–XI.
- СУМ²⁰** — Словник української мови у 20 томах / ред. колегія: В.А. Широков (голова) та ін. К., 2014–2025. Т. 1–15. (Видання триває).
- СУМ XVI–XVII ст.** — Словник української мови XVI–першої половини XVII ст. / відп. ред. Д.Г. Гринчишин. Львів, 1994–2022. Вип. 1–18. (Видання триває).
- Тимченко** — Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV–XVIII ст. / підг. до вид. В.В. Німчук, Г.І. Лиса. Київ; Нью-Йорк: Преса України, 2002–2003. Кн. 1–2.
- Тороп. книга** — Торопецкая книга 1540 года / подг. к печати М.Н. Тихомиров и Б.Н. Флоря. *Археографический ежегодник за 1963 год*. Москва: Изд. АН СССР, 1964. С. 277–358.
- ТС** — Тураўскі слоўнік / рэд. А.А. Крывіцкі. Мінск: Навука і тэхніка, 1982–1987. Т. 1–5.
- УП** — Українське повсякдення ранньомодерної доби: зб. док. Вип. 1: Волинь XVI ст. / упоряд.: В.В. Безпалько, М.Б. Висотін, І.О. Ворончук (наук. ред.) та ін. Київ: «Фенікс», 2014. 776 с.
- Фасмер** — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. Москва: Прогресс, 1986–1987. Т. I–IV.
- ХП** — Харківські переписи 1662, 1675, 1677 років / упоряд. А. Парамонов, О. Різніченко. Харків: Вид. А. Парамонов, 2025. 336 с.
- Шаталава** — Шаталава Л.Ф. Беларускае дыялектнае слова. Мінск: Навука і тэхніка, 1975. 208 с.
- Шкрумеляк** — Шкрумеляк М.С. Тлумачний словник-довідник гуцульських говірок. Івано-Франківськ: ІФОЦППК, 2016. 176 с.
- ЭСБМ** — Этымалагічны слоўнік беларускай мовы / рэд. В.У. Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка (Беларуская навука), 1978–2017. Т. 1–14. Видання триває.
- ЭССЯ** — Этимологический словарь славянских языков: праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева, А.Ф. Журавлева, Ж.Ж. Варбот. Москва: Наука, 1974–2021. Вып. 1–42. Видання триває.
- Berneker** — Berneker E. *Slavisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung, 1908. Т. 1. 760 с.
- Bezljaj** — Bezljaj F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2007. Knj. I–V.
- Boryś, Popowska-Taborska** — Boryś W., Popowska-Taborska H. *Słownik etymologiczny Kaszubszczyzny*. Warszawa: PAN, 1994–2010. Т. I–VI.

- Gluhak** — Gluhak A. Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb: August Cesarec, 1993. 832 s.
- HSSJ** — Historický slovník slovenského jazyka / ved. red. M. Majtán. Bratislava: VEDA, 1991–2008. T. I–VII.
- Leksik** — Leksik prezimena Socijalističke Republike Hrvatske. Zagreb: Tipograf, 1976. 773 s.
- RGN** — Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1962–1988. Bd I–XI.
- Rječnik** — Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: JAZU, 1880–1976. D. I–XXIII.
- Rymut** — Rymut K. Nazwiska polaków: Słownik historyczno-etymologiczny. Kraków: PAN, 1999–2001. T. I–II.
- Schuster-Šewc** — Schuster-Šewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. Bautzen: Domowia-Verlag, 1977–1989. H. 1–24.
- SJP** — Słownik języka polskiego / pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego. Warszawa etc.: PAN, 1904–1927. T. I–VIII.
- Sl. stpol.** — Słownik staropolski / red. nac. St. Urbańczyk. Warszawa: PAN, 1953–2001. T. I–XI.
- SN** — Słownik nazwisk współcześnie w Polsce używanych / wydał K. Rymut. Kraków: PAN, 1992–1994. T. I–X.
- SP** — Słownik prasłowiański / pod red. F. Sławskiego. Wrocław etc.: PAN, 1974–. T. 1–.
- SSNO** — Słownik staropolskich nazw osobowych / pod red. W. Taszyckiego. Wrocław etc.: PAN, 1965–1983. T. I–VI; T. VII: Suplement / pod kier. M. Malec. Wrocław: PAN, 1984–1987.

LEGEND

- ABB** — Blanutsa, A., Vashchuk, D., Vyrskyi, D. (Eds.). (2014). *Acts of the Volyn Voivodeship of the late 15th–16th centuries (from the collection of parchment documents of the Archive of the main ancient acts in Warsaw)* (Latin-language documents). Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).
- AИH** — Mytsyk, Yu. A., Tarasenko, I. Yu. (Eds.). (2022). *From the archives of the last third of the 17th century of Company Colonel Ilya Novitskyi: collection of documents*. Kyiv: Foliant (in Ukrainian).
- Акты ЮЗР** — *Acts relating to the history of Southern and Western Russia, collected and published by the Archaeographic Commission* (1863–1892). (Vols. 1–15). St. Petersburg (in Ukrainian).
- АППС** — Chepiha, I.P., Shandenko, U.M. (Eds.). (2017). *Acts of the Poltava Regimental Court 1668–1740: collection of official documents*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Аркушин** — Arkushyn, H.L. (2016). *Dictionary of Western Polissian dialects*. 2nd ed. Lutsk: Volynska oblasna drukarnia (in Ukrainian).
- БЕР** — Georgiev, V., Galabov, Iv., Zaimov, Y., Ilchev, St. etc. (Eds.). (1971–2017–). *Bulgarian etymological dictionary*. (Vols. 1–8–). Sofia: BAS (in Bulgarian).
- Білецький-Носенко** — Biletskyi-Nosenko, P.P. (1966). *Dictionary of the Ukrainian language*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Білоус 2011** — Bilous, N. (2011). *Testaments of Kyivans of the middle of the 16th – the first half of the 17th century*. Kyiv: Vydavnychi dim “Prostir” (in Ukrainian).

- Білоус 2021** — Bilous, N. (2021). *One step away from eternity. Residents of Volyn cities in the light of wills from the late 16th–17th centuries*. Kyiv: Vydavnychi dim “Prostir” (in Ukrainian).
- Бірыла** — Biryła, M. V. (1969). *Belarusian anthroponomy. Vol. 2: Surnames derived from appellative lexemes*. Minsk: Nauka i tekhnika (in Belarusian).
- ВГ** — Zadorozhnyi, V.B., Matviienko, A.M. (Eds.). (1995). *Volyn charters of the 16th century*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Веселовский** — Veselovsky, S.B. (1974). *Onomasticon: Old Russian names, nicknames, and surnames*. Moscow: Nauka (in Russian).
- Гавука** — Havuka, P.D. (2017). *Explanatory dictionary of Hutsul dialects*. Kosiv: Pysanyi kamin (in Ukrainian).
- Голянич** — Holianych, M.I. (2018–2022). *Linguistic portrait of the village of Tyudiv. Dictionary*. (Vols. 1–2). Ivano-Frankivsk: Lileya (in Ukrainian).
- Грицак** — Hrytsenko, P.Iu. (Ed.). (2017). *Hrytsak M.A. Materials for the Dictionary of Ukrainian dialects of Zakarpattia region*. (Issue 1: A–B). Kyiv: Vyd-vo TOV “KMM” (in Ukrainian).
- Грінченко** — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907–1909). *Dictionary of the Ukrainian language*. (Vols. 1–4). Kyiv: Vyd-vo AN URSR (in Ukrainian).
- ГСБМ** — Bulyka, A.M. (Ed.). (1982–2017). *Historical dictionary of the Belarusian language*. (Issues 1–37). Minsk: Nauka i tekhnika (in Belarusian).
- ДАВО** — State archives of Rivne region. Funds.
- ДБВ** — Krykun, M., Piddubniak, O. (Eds.). (2008). *Documents of the Bratslav Voivodeship, 1566–1606*. Lviv: Prostir M (in Ukrainian).
- Динић** — Dinić, J. (2008). *Timokan dialectal dictionary*. Belgrade: Institute for the Serbian Language of the Serbian Academy of Sciences (in Serbian).
- ДНРМ** — Peredriienko, V.A. (Ed.). (1976). *Business and colloquial language of the 18th century (Materials from the offices of the centurions and town halls of Left-Bank Ukraine)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ЕСУМ** — Melnychuk, O.S. (Ed.). (1982–2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 volumes*. (Vols. 1–6). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- ЖПТ** — Victims of political terror in the USSR. URL: <http://www.lists.mono.ru>.
- Зайцева, Ковальчук** — Zaitseva, T.A., Kovalchuk, M.S. (2010). *Surnames of the Buzko-Ingulsky interfluve: dictionary*. Mykolaiv: MNU im. V.O. Sukhomlynskoho (in Ukrainian).
- ІСУЯ** — Tymchenko, Ye. (Red.). (1930–1932). *Historical dictionary of the Ukrainian language*. (Vol. 1: A–Ж). Kharkiv; Kyiv: URE (in Ukrainian).
- КЗК** — Yashchuk, L.V. (Ed.). (2018). *Kremenets land register of 1578*. Kremenets (in Ukrainian).
- КОЗУ** — Makarova, O.Iu. (Ed.). (2013). *Book of the Ovruch Castle Government, 1678*. Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).
- Кусов** — Kusov, V.S. (2004). *Lands of the Moscow province in the 18th century. Maps of districts. Descriptions of land holdings*. (Vols. 1–2, maps). Moscow: Izd. dom “Moskoviya” (in Russian).
- КЧ** — Blanutsa, A, Vashchuk, D. (Eds.). (2016). *The Princes of Chortoryisk: Documents and materials from the 16th–17th centuries (from the collection of “Western Rus Acts” of the Russian*

National Library). Kyiv: Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukrainian).

Лавровский — Lavrovsky, P. (1870). *Serbian-Russian dictionary*. St. Petersburg (in Serbian and Russian).

ЛЗК — Moisiienko, V.M., Polishchuk, V.V. (Eds.). (2013). *Lutsk Castle Book 1560–1561*. Lutsk: SPD FO Kuprovskiy V.M. (in Ukrainian).

Матіїв — Matiiv, M.D. (2013). *Dictionary of dialects of central Boikivshchyna*. Kyiv; Simferopol: Nata (in Ukrainian).

Маштафаров — Mashtafarov, A.V. (2000). Murom Monasteries and churches in documents from the 16th to early 17th centuries. *Russkiy diplomatariy*, 6, 43–90 (in Russian).

ММК — Rynsevych, V. (Ed.). (2023). *Myrhorod City Book (1656–1742)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

НВВ — Sukhykh, L.A., Strashko, V.V. (Eds.). (2008). *National Liberation War in Ukraine 1648–1657: coll. according to the documents of the act books*. Kyiv: ZAT “Vipol” (in Ukrainian).

Оболенский — Obolensky, M.A. (1858). Samples of old records of free people, in serfdom and in the household as servants. *Zhurnal zemlevladel'tsev*, 3, 57–68 (in Russian).

Онишкевич — Onyshkevych, M.Y. (1984). *Dictionary of Boyki dialects: in 2 parts*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ОО — Atamanenko, V. (Ed.). (2004). *Descriptions of Ostroh in the second half of the 16th century – first half of the 17th century: collection of documents*. Ostroh (in Ukrainian).

ПЕРСЈ — Bjeletić, M et al. (2023). *A Handy etymological dictionary of the Serbian language*. (Vol. 1: A–J). Belgrade: Planeta Print (in Serbian).

ПС — Chepiha, I.P. (Ed.). (2011). *Peresopnytsia Gospel 1556–1561. Research. Transliterated text. Word index*. Kyiv (in Ukrainian).

ПК 1666 р. — Romanovskiy, V.O. (Ed.). (1933). *Census books of 1666*. Kyiv: VUAN (in Ukrainian).

ПМТ — Antonov, A.V. (Ed.). (2005). *Scribal materials of the Tver district of the 16th century*. Moscow: Drevlekhranilishchye (in Russian).

Реєстр — Todiihuk, O.V., Strashko, V.V., Ostash R.I. et al. (Eds.). (1995). *Register of the Zaporozhian Army of 1649: transliteration of the text*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

РІ Жит. — *Rehabilitated by History: Zhytomyr Region*. (2006–2015). (Vols. 1–7). Zhytomyr: Polissia (in Ukrainian).

РІ Рв. — *Rehabilitated by History: Rivne Region*. (2006–2021). (Vols. 1–10). Rivne: PP DM (in Ukrainian).

Сабодош — Sabadosh, I.V. (2008). *Dictionary of the Transcarpathian dialect of the village of Sokyrynysia, Khust district*. Uzhhorod: Lira (in Ukrainian).

СБук. Г — Huyvanyuk, N.V. (Ed.). (2005). *Dictionary of Bukovinian dialects*. Chernivtsi: Ruta (in Ukrainian).

СВГ — Panikarovskaya, T.G. (Ed.). (1983–2007). *Dictionary of Vologda dialects: a textbook on Russian dialectology*. (Issues 1–12). Vologda: VGPI (in Russian).

СДРЯ — Avanesov, R.I., Ulukhanov, I.S., Krysko, V.B. (Eds.). (1988–). *Dictionary of the Old Russian language (11th–14th centuries)*. (Vols. 1–). Moscow: Azbukovnik (in Russian).

- Славинецький** — Nimchuk, V.V. (Ed.). (1973). *Latin Lexicon by E. Slavynetskyi. Slovene-Latin lexicon by E. Slavynetskyi and A. Koretskyi-Satanovskiy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- Сл.РЯ XI–XVII** — *Dictionary of the Russian language of the 11th–17th centuries*. (1975–2019). (Issues 1–31). Moscow: Nauka (in Russian).
- СМКО** — Zhovtobriukh, M.A. (Ed.). (1978–1979). *Dictionary of the language of the works of H. Kvitka-Osnov'ianenko*. (Vols. 1–3). Kharkiv (in Ukrainian).
- СРНГ** — Filin, F.P., Sorokoletov, F.P., Myznikov, S.A. (Eds.). (1965–2021). *Dictionary of Russian folk dialects*. (Issues 1–52). Moscow–Leningrad: Science (in Russian).
- ССГ** — Ivanova, A.I. (Ed.). (1974–2005). *Dictionary of Smolensk dialects*. (Issues 1–11). Smolensk: SPI (in Russian).
- СУМ¹¹** — Bilodid, I.K. (Ed.). (1970–1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 volumes*. (Vols. 1–11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ²⁰** — Shyrokov, V.A. et all (Eds.). (2014–2025–). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 volumes*. (Vols. 1–15–). Kyiv (in Ukrainian).
- СУМ XVI–XVII ст.** — Hrynchyshyn, D.H. (Ed.). (1994–2022–). *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th – first half of the 17th century*. (Vols. 1–18–). Lviv (in Ukrainian).
- Тимченко** — Tymchenko, E. (2002–2003). *Materials for the dictionary of the written and book Ukrainian language of the 15th–18th centuries*. (Vols. 1–2). Kyiv–New York: Press of Ukraine (in Ukrainian).
- Тороп. книга** — Tikhomirov, M.N., Florya, B.N. (1964). *The Toropets Book of 1540. Arheografičeskij ežegodnik za 1963 god* (pp. 277–358). Moscow: Izd. AN USSR (in Russian).
- ТС** — Krivitskyi, A.A. (Ed.). (1982–1987). *Turovsky dictionary*. (Vols. 1–5). Minsk: Science and Technology (in Belarusian).
- УП** — Bezpalko, V.V., Vysotin, M.B., Voronchuk, I.O. et all. (Eds.). (2014). *Ukrainian everyday life in the early modern period: A collection of documents. Vol. 1: Volyn in the 16th century*. Kyiv: Feniks (in Ukrainian).
- Фасмер** — Vasmer, M. (1986–1987). *Etymological dictionary of the Russian language* (trans. from German and supplemented by O.N. Trubachev). (Vols. 1–4). Moscow: Progress (in Russian).
- ХП** — Paramonov, A., Riznichenko, O. (Eds.). (2025). *Kharkiv censuses of 1662, 1675, 1677*. Kharkiv: Vyd. A. Paramonov (in Ukrainian).
- Шаталава** — Shatalava, L.F. (1975). *Belarusian dialect word*. Minsk: Science and Technology (in Belarusian).
- Шкрумеляк** — Shkrumelyak, M.S. (2016). *Interpretive dictionary-handbook of Hutsul dialects*. Ivano-Frankivsk: IFOTSPPK (in Ukrainian).
- ЭСБМ** — Martynov, V.U. (Ed.). (1978–2017–). *Etymological dictionary of the Belarusian language*. (Vols. 1–14–). Minsk: Navuka i tehnika (in Belarusian).
- ЭССЯ** — Trubachev, O.N., Zhuravlev, A.F., Warbot, Zh.Zh. (Eds.). (1974–2021). *Etymological Dictionary of Slavic Languages: Proto-Slavic Lexical Fund*. (Issues 1–42–). Moscow: Nauka (in Russian).
- Berneker** — Berneker, E. (1908). *Slavic etymological dictionary*. (Vol. 1). Heidelberg: Carl Winters University Bookstore (in Germany).

- Bezljaj** — Bezljaj, F. (1976–2007). *Etymological dictionary of the Slovenian language*. (Vols. 1–5). Ljubljana: Mladinska knjiga (in Slovenian).
- Boryś, Popowska-Taborska** — Boryś, W., Popowska-Taborska, H. (1994–2010). *Etymological dictionary of Kashubia*. (Vols. 1–6). Warsaw: PAN (in Polish).
- Gluhak** — Gluhak, A. (1993). *Croatian etymological dictionary*. Zagreb: August Cesarec (in Croatian).
- HSSJ** — Majtán, M. (Ed.). (1991–2008). *Historical dictionary of the Slovak language*. (Vols. 1–7). Bratislava: VEDA (in Slovak).
- Leksik** — *Lexicon of surnames of the Socialist Republic of Croatia*. (1976). Zagreb: Tipograf (in Croatian).
- RGN** — Vasmer, M. (Ed.). (1962–1988). *Russian geographical name book*. (Vols. 1–11). Wiesbaden: Otto Harrassowitz (in German).
- Rječnik** — *Dictionary of the Croatian or Serbian language*. (1880–1976). (Vols. 1–23). Zagreb: JAZU (in Croatian).
- Rymut** — Rymut, K. (1999–2001). *Surnames of Poles. Historical and etymological dictionary*. (Vols. 1–2). Krakow (in Polish).
- Schuster-Šewc** — Schuster-Šewc, H. (1977–1989). *Historical-etymological dictionary of the Upper and Lower Sorbian language*. (Vols. 1–24). Bautzen: Domowia-Verlag (in German).
- SJP** — Karłowicz, J., Kryński, A., Niedźwiedzki, W. (Eds.). (1904–1927). *Dictionary of the Polish language*. (Vols. 1–8). Warsaw etc.: PAN (in Polish).
- Sl. stpol.** — Urbanczyk, St. (Ed.). (1953–2001). *Old Polish dictionary*. (Vols. 1–11). Warsaw: PAN (in Polish).
- SN** — Rymut, K. (Ed.). (1992–1994). *Dictionary of surnames currently used in Poland*. (Vols. 1–9). Krakow: PAN (in Polish).
- SP** — Sławski, F. (Ed.). (1974–). *Proto-Slavic Dictionary*. (Vols. 1–). Wrocław etc. (in Polish).
- SSNO** — Taszycki, W. (Ed.). (1965–1983). *Dictionary of Old Polish personal names*. (Vols. 1–6). Wrocław etc.: PAN; Vol. 7: Supplement (1984–1987) / ed. M. Malec. Wrocław: PAN (in Polish).

ЛІТЕРАТУРА

1. Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). Київ: Вища школа, 2009. 511 с.
2. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 560 с.
3. Козлова Р.М. Отражение аблаута в славянской ономастике. *Студії з ономастики та етимології*. 2013 / відп. ред О.П. Карпенко, В.П. Шульгач. Київ: [б. в.], 2013. С. 108–142.
4. Лазорак Б. «Оустановы братскія съ послушаніємъ должнымъ хранити имамъ»: друкований статут братства Воскресіння Христового в Острозі (1760). *Острозька давнина*. 2013. Вип. 2. С. 175–218.
5. Лома А. *Rěčь, *slovo, *besěda – етимологія і семантика праісторія. *Лужнословенски филолог*. 2008. Књ. LXIV. С. 199–216.

6. Старченко Н. Возні на Волині XVI – першої половини XVII ст. *Соціум*. 2008. Вип. 8. С. 134–162.
7. Старченко Н. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 615 с.
8. Трубачев О.Н. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. 2-е изд., испр. и доп. / предисл. Г.А. Богатовой. Москва: КомКнига, 2006. 240 с.
9. Тутковський П.А. Узбережжя р. Уборті. Геологічний та геоморфологічний опис (= Труды фізично-математичного відділу ВУАН. 1925. Т. I. Вип. 4). 222 с.
10. Шульгач В.П. К етимологии гидронима *Вязьма*. *Ономастика Поволжья*: материалы XVII Международной науч. конф. (Великий Новгород, 17–20 сентября 2019 года) / сост., ред. В.Л. Васильев. Великий Новгород: ООО «ТПК “Печатный двор”», 2019. С. 276–280.

REFERENCES

1. Voronchuk, I.O. (2009). *Genealogies of the Volhynian nobility in the 16th and first half of the 17th centuries (Reconstruction of family structures: methodology, methods, sources)*. Kyiv: Vyshcha shkola (in Ukrainian).
2. Horin, S. (2012). *Monasteries of the Lutsk-Ostroh diocese in the late 15th – mid-17th centuries: functioning and place in Volhynian society*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
3. Kozlova, R.M. (2013). Reflection of ablaut in Slavic onomastics. Karpenko, O.P., Shulhach, V.P. (Eds.), *Studies in onomastics and etymology. 2013*, 108–142 (in Russian).
4. Лазорак Б. «Ustavy bratskiia s poslushaniem dolzhnym khranyty ymam»: printed charter of the Brotherhood of the Resurrection of Christ in Ostroh (1760). *Ostrozka davnyina*, 2, 175–218 (in Ukrainian).
5. Loma, A. (2008). **Rěčь, *slovo, *besěda – etymology and semantic prehistory. Juzhnoslovenski filolog, LXIV*, 199–216 (in Serbian).
6. Starchenko, N. (2008). Vozni in Volhynia in the 16th – first half of the 17th centuries. *Socium*, 8, 134–162 (in Ukrainian).
7. Starchenko, N. (2020). *Strategies and rituals of conflict: the noble society of Volhynia at the turn of the 16th and 17th centuries. Sources and interpretations*. Kyiv: Institute of History of Ukraine, NAS of Ukraine (in Ukrainian).
8. Trubachev, O.N. (2006). *History of Slavic terms of kinship and some ancient terms of social system*. 2nd ed., corrected and supplemented. Moscow: KomKniga (in Russian).
9. Tutkovskyi, P.A. (1925). *The coast of the Uborti River. Geological and geomorphological description* (= Proceedings of the Physical and Mathematical Department of the VUAS. Vol. I. Issue 4) (in Ukrainian).
10. Shulhach, V.P. (2019). To the etymology of the hydronym *Vyazma*. Vasiliev, V.L. (Ed.), *Onomastics of the Volga Region: materials of the XVII International Scientific Conference* (Veliky Novgorod, September 17–20, 2019) (pp. 276–280). Velikij Novgorod: ООО «ТПК “Pечатnyj Dvor”» (in Russian).

V.P. Shulhach, Head of the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of philological Science

<https://orcid.org/0000-0003-1930-3485>

e-mail: victor.shulgach@ukr.net

ETYMOLOGICAL NOTES. 8–18

The article is devoted to the etymological analysis of eleven lexemes of the Old Ukrainian language: *жѡимо*, *повеликий*, *людці*, *огнивий*, *жегало*, *умертъе*, *свєсть*, *споломъ*, **безсѡда*, *заутриє*, *братя*. For the etymological procedure, the author draws on the available related vocabulary of Slavic languages. The potential Proto-Slavic archetypes **žũžьто*, **povelikъ(jь)*, **l'udьci*, **žegadlo*, **umьrtьje*, **zajutrьje* have been reconstructed. The dictionary entries under the headings **ognivъ(jь)*, **besěda*, **bratьja*, reconstructed in the Etymological Dictionary of Slavic Languages, as well as *свєсть*, have been supplemented.

Keywords: Old Ukrainian language, vocabulary, etymology, etymological analysis, reconstruction, archetype.

Отримано редакцією журналу / Received: 24.10.2025

Прорецензовано / Revised: 03.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

ІСТОРИКО-ЛЕКСИКОГРАФІЧНА ЛАБОРАТОРІЯ. ДЖЕРЕЛА

УДК 025.3:655.3.066.11:015(477)«16/17»

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.92-101>

Заболотна Н.В.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу стародруків та рідкісних видань
НБУ ім. В.І. Вернадського
<https://orcid.org/0000-0002-2302-959X>
e-mail: zabolotna@nbuv.gov.ua

УНІВСЬКІ Й ПОЧАЇВСЬКІ СТАРОДРУКИ — ДЖЕРЕЛА УКРАЇНСЬКОЇ ТА ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВ

У статті проаналізовано унівські та почаївські стародруки як важливі джерела дослідження української й церковнослов'янської мов крізь призму попримірникових друкованих каталогів НБУВ. Розкрито роль монастирських друкарень XVI–XVIII ст. у формуванні кириличної друкованої спадщини та окреслено тематичний, мовний і жанровий репертуар їхніх видань. Особливу увагу приділено науковим каталогам унівських і почаївських стародруків як інструментам фіксації варіантів видань, художнього оформлення та історії побутування окремих примірників. Показано, що каталоги містять не лише бібліографічні описи, а й значний корпус друкованих текстів і маргінальних записів, більшість з яких публікується вперше. Проаналізовано мовну специфіку цих записів, їхню географію, хронологію та функціональне різноманіття — від провенієнцій до молитов, поезії й нотаток особистого характеру. Доведено, що унівські та почаївські стародруки репрезентують важливий матеріал для вивчення української книжної мови й української редакції церковнослов'янської мови ранньомодерного часу. Зроблено висновок про високий джерелознавчий потенціал каталогів НБУВ для історико-лінгвістичних досліджень і укладання історичних словників української мови.

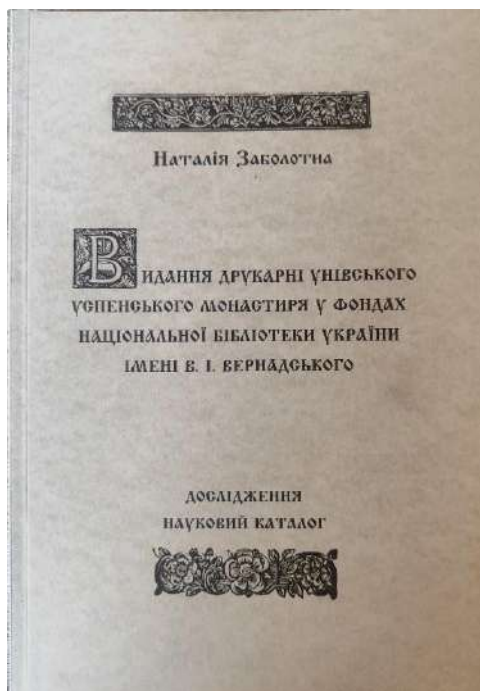
Ключові слова: унівські стародруки; почаївські стародруки; кириличне книгодрукування; українська мова; церковнослов'янська мова; наукові каталоги; маргінальні записи.

Українська кирилична друкована спадщина становить вагому і самобутню складову національної культури. Стародруки, видані українськими друкарнями, були зорієнтовані не тільки на місцевого читача, а й побутували далеко за межами українських етнічних земель, охоплюючи в тому числі країни Балкан і Дунайські князівства, що вводить давнє українське книговидання в загальноєвропейський історико-культурний контекст. Попри те, що стародруковані книги — тиражовані видання, які часто виходили накладами, більшими за нинішні, кожна з них є унікальною, бо несе на собі відбиток історії побутування та ознаки, що виокремлюють конкретний примірник з-поміж накладу — покрайні записи, екслібриси, характерну оправу. Не менш важливим є наявність у видання варіантів набору чи оформлення. Зафіксувати, систематизувати і ввести в науковий обіг цю інформацію дають змогу попримірникові наукові каталоги стародруків. Актуальність таких каталогів зростає саме нині, коли трагічне сьогодення активізує звернення до давньої історії та нагадує про важливість збереження історико-культурної спадщини, у тому числі книжкової.

Українські друкарні XVI–XVIII ст., що випускали книги кириличним шрифтом, діяли переважно при монастирях або релігійних організаціях — братствах, внесок приватних друкарень був кількісно меншим. Серед публікацій монастирських друкарень XVII–XVIII ст. переважали богослужбові видання та книги Святого Письма, поширеними були збірки проповідей, література для духовного навчання мирянам і священникам, посібники для священників, регламентаційна церковна література, також виходили друком букварі, а зовсім мала частка належала всім іншим жанрам — від практичних порадників до творів духовної поезії та оказіональних аркушеви друків. Закономірно, що значна частина цих стародруків опублікована церковно-слов'янською (це стосується не тільки канонічних текстів, а й деяких богословських праць), решта — простою мовою. В історії друкарень Унівського монастиря та Києво-Печерської лаври відомі також видання румунською мовою.

Викладене дає приблизне уявлення про загальний характер кола кириличних видань друкарень Унівського та Почаївського монастирів, які увійшли до відповідних каталогів, укладених на матеріалах фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (НБУВ). Більша частина описаних книг і аркушевих видань зберігається у відділі стародру-

ків та рідкісних видань, окремі — у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій та Інституті рукопису; почаївські стародруки з нотами є також у відділі музичних фондів.

Каталог унівських стародруків¹ включає описи 141 примірника 20 видань — книжкових та аркушевого, серед яких є ті, що вперше виявлені в НБУВ і введені в науковий обіг. Хронологічно унівські стародруки охоплюють 1648–1747 рр.: прийнято вважати, що друкарня діяла з перервами з 1648 по 1770 рік, випустивши за цей період, згідно з нашими даними, 52 видання. Отже, кількісно в НБУВ представлено менше половини унівських видань. Проте важливо, що вони охоплюють всі основні тематичні групи: видання частин Біблії, літургійні книги, літературу для священників, є також аркушеве видання, а для їх оформлення

використано широку палітру гравійованих елементів художнього оздоблення: рамки титулів — форти, ілюстрації, заставки, кінцівки, буквиці-ініціали, в'язь, оздоби колонтитулів (загалом понад тисячу дощок для відбитків) і велику кількість винахідливо застосованих виливних прикрас. Тобто, унівська колекція НБУВ, хоча й не репрезентує всієї унівської спадщини, формує адекватне уявлення про її тематику, мовний репертуар, художнє оформлення.

Найцікавішими для дослідників текстів в унівській спадщині НБУВ є твори Йосифа Шумлянського «Зерцало до преїзреня і латвійшаго зрозуменя віри святой» (1680) і Кирила Транквіліона Ставровецького «Зерцало богословії» (1692), з повчальної літератури — «Собраніє випадков...» (1732) та «Поученіє о святих тайнах...» (1745), з оказіональних видань — донедавна невідомий у бібліографії пастирський лист Варлаама Шептицького 1712 року. Унівські літургійні книги також заслуговують бути джерелами — насамперед, звичайно, церковнослов'янської, а в окремих розділах — української мови XVII–XVIII ст. Адже книжна українська мова (або українські

¹ Заболотна Н.В. Видання друкарні Унівського Успенського монастиря у фондах Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського: Дослідження. Науковий каталог / відп. ред. Н.П. Бондар; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т книгозн. Київ: НБУВ, 2024. 344 с.

мовні елементи в церковнослов'янських текстах) у літургійних книгах могла бути використана в передмовах, коментарях, настановчих текстах для священників. Статистика показує, що з 52 відомих нині унівських видань 40 було надруковано церковнослов'янською мовою й 10 — українською.

Друкарня Почаївського Успенського монастиря розпочала діяльність у 1730-х роках — уже за унії, — і була однією з найпотужніших українських друкарень свого часу, конкуруючи накладми й різноманітністю репертуару, а також рівнем оформлення та поліграфії з такими інституціями, як друкарні Києво-Печерської лаври, Львівського братства, Бердичівського монастиря босих кармелітів. Особливістю Почаївської друкарні, у порівнянні з Унівською, було активне видання літератури латинським шрифтом — насамперед польською та латинською мовами, серед цих публікацій були і праці авторів із Західної Європи. Почаївська друкарня долучилася й до «української латинки», прикладом чого є частина тексту відомої «Книжиці для господарства» 1788 р.

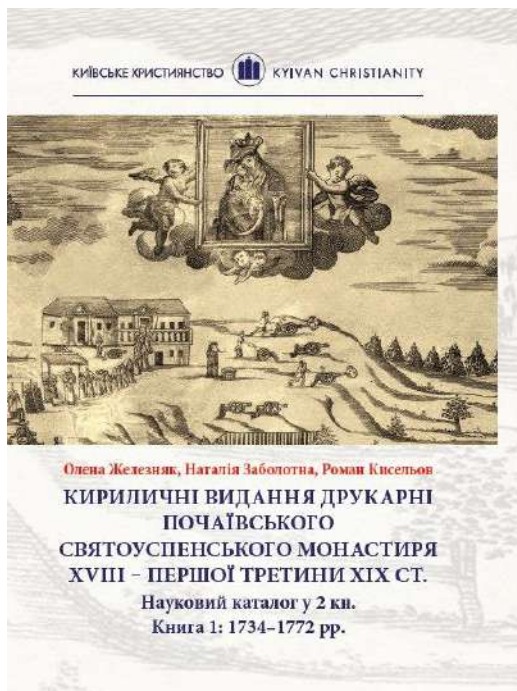
Загалом у Почаївській друкарні вийшло понад 280 кириличних і понад 200 латиношрифтих стародрукованих видань, включно з аркушевидами й виданнями без титулів. Почаївські кириличні видання користувалися популярністю й авторитетом у XVIII ст., розходилися далеко за межі ранньомодерної України — на всі обшири, де в богослужінні використовували церковнослов'янську мову — від Балкан і Дунайських князівств до Росії. Порівняно з унівськими, почаївські стародруки значно краще досліджені, і не тільки книгознавцями та мистецтвознавцями, а й філологами. Особливу увагу привертає українська мова почаївських стародруків, зокрема вона стала предметом не тільки окремих публікацій, а й кількох кандидатських дисертацій¹.

Основна частина **каталогу почаївських кириличних стародруків НБУВ**² охоплює кириличні видання унійного періоду діяльності друкарні (від її заснування до 1831 року), коли Почаївський Успенський монастир

¹ Литвиненко О.О. Мовні особливості почаївського стародруку «Книжиця для господарства» 1788 р. (Фонетика. Морфологія): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Харків, 2002. 212 с.; Федак С.А. Українська літературна мова на Волині у XVIII ст. (фонетика та морфологія почаївських стародруків): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2004. 210 с.; Кисельов Р.Є. Лексика української мови в почаївських виданнях XVIII – першої третини XIX ст.: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2005. 257 с.

² Железняк О., Заболотна Н., Кисельов Р. Кириличні видання друкарні Почаївського Святоуспенського монастиря XVIII – першої третини XIX ст.: Науковий каталог у 2-х книгах. Кн. 1: 1734–1772 рр. Львів: вид-во УКУ, 2025. 504 с. Над другою книгою (1773 – перша третина XIX ст.) ще триває редакційна робота.

належав до Чину Святого Василя Великого. Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського володіє, імовірно, найбільшою у світі кількістю

їх примірників, серед яких є видання, не описані в бібліографії, у тому числі відомі в єдиному примірнику, та варіанти видань. Загалом це 1801 примірник (включно алігати в конволютах та окремі невеликі фрагменти), якими представлені 212 видань кириличних стародруків та 3 видання гражданського друку. Серед них, окрім згаданих «Богогласника» і «Книжиці для господарства», «Богословія нравоучительна», «Слово к народу кафоліческому» («Народовіщаніє»), «Сім'я слова Божого», «Науки парохіяльні» (кожна з цих праць була перевидавана, деякі — неодноразово) та

менш відомі твори української проповідницької, повчальної та катехитичної літератури. На увагу дослідників заслуговують і почаївські стародруки, церковнослов'янською мовою української редакції, адже в друкарні велася систематична робота над текстами, зокрема уточнення перекладів богослужбових книг. Інформація про це часто міститься на титулі: наприклад, у Тріоді пісній 1767 року зазначено: «Тріодіон си єсть Тріпѣснец... По древним екземплярем греческим исправлен». З огляду на це перспективним видається порівняльне дослідження почаївських та церковнослов'янських книг інших українських друкарень.

Обидва каталоги можуть бути використані для філологічних досліджень не тільки як орієнтири щодо наявності в НБУВ українсько- чи церковнослов'янськомовних видань відповідних друкарень — об'єктів досліджень, а й безпосередньо як джерело завдяки двом комплексам текстів. По-перше, це друковані тексти — цитати самих видань: відтворені тексти титулів, назви розділів книги (ця частина детальніше розписана в «універсальному» каталозі, бо в «почаївському» назви деяких типових розділів (переважно літургійних книг) уніфіковано й наведено сучасною українською мовою), початкові рядки з певних аркушів (сторінок), зафіксовані з метою ідентифікації видання. По-друге, це рукописний матеріал — масив усіх виявлених і відчитаних у книгах покрайніх записів різних періодів і тематики,

абсолютна більшість яких публікується вперше. Ці записи були створені в різний час — від виходу друком конкретної книжки у другій половині XVII – XVIII ст. до початку XX ст., переважно на Правобережжі, Поділлі, Волині; на півдні ареал створення цих записів включав власне Південь України, а на заході — українські етнічні землі Холмщину й Підляшшя в сучасних кордонах Польщі. Є записи і в поодиноких книжках, що побутували за межами українських етнічних земель. Маргінальні записи створено різними європейськими мовами, але більшість їх — українською (кирилицею й інколи латинкою) та церковнослов'янською. Записи передано зі збереженням оригінального написання й подекуди графічних варіантів, наскільки дозволяли технічні можливості. Адже досі жоден із відомих комп'ютерних шрифтів не має всіх необхідних давніх кирилических літер, включаючи виносні під титлом, лігатури й діакритики; наявність таких знаків суттєво підвищила б точність відтворення давніх текстів, а отже, піднесла рівень їх публікацій.

Саме задля збереження для історії і впровадження як джерел подальших досліджень було відтворено всі прочитані записи — не тільки ті, що мають стосунок до побутування самої книжки (провенієнції — власницькі, вкладні, дарчі записи), а також дотичні до тексту — глоси, коментарі стосовно змісту, а також «оказіональні» маргіналії — фіксації важливих із погляду їхніх авторів або незвичайних фактів — історичних подій, природних та кліматичних явищ, подій місцевого чи сімейного значення, виявлені записи молитов, художніх творів (віршів та прислів'їв) і навіть проби пера. Багато записів датовано й локалізовано авторами каталогів, решту умовно датовано за почерком та інколи за змістом. Публікація їх важлива не лише з історичних міркувань — для фіксації особливостей примірника на сучасному етапі (адже чорнило з часом згасає, а олівець витирається) та для допомоги дослідникам, яких цікавить той чи інший конкретний примірник, — але і з погляду зведення тисяч цих «мікропам'яток», які розпорошені по різних книгах у фонді й виявити які можна тільки під час фронтального посторінкового опрацювання. Численні покрайні записи у стародруках не завжди читабельні, що пов'язано з низкою чинників: почерком авторів, станом збереження книги — втратою або ушкодженнями сторінок, вигоранням чорнила чи стиранням олівця з плином часу, а також умисними пошкодженнями записів новими власниками.

Розгляньмо приклади покрайніх записів, що увійшли до обох каталогів. «Найбільш виправданими» у книжках є власницькі, вкладні й дарчі записи. Вкладні записи традиційно писали за усталеною схемою, вони могли бути більш або менш деталізованими, але всіх їх об'єднували назва книжки, імена дарувальників та назва храму, куди здійснюється вклад. Часто їх намагалися складати високим стилем, але не завжди, як оцей українськомовний запис Пилявецького братства: «Вонма Ѡца и Ѡна и Ѡтго Дха Амниъ, // Ѡей Ѡлужебникъ заплатило браство Ѡтарши" бра", // [ли]арко верезне"ко второго ба[??]ва Иванко Коваль, Дали за неи // злотихъ тридцать Ишѣсть Ѡцу Лѣстецкому // Намѣсниковѣ Пѣлавецкому Рокѣ Божого *аѣлз // Мѣца Мар"та Днѣ, ѣ, // До цркви Ѡтой вликоМченици Парескевѣи Достаро" Гиннавѣ // Ижеви Нѣхто Неваживса в[за]ти Исцркви Подклатвою Ѡтихъ Ѡцъ,» (Служебник. Унів, 1733; позиція в каталозі 10.2. шифр Кир.491, арк. [8] I рах. – 6 II рах., на лицевих боках арк.).

Вкладний запис Варлаама Півторака за формою і змістом нагадує юридичний документ, бо має умови щодо варіантів подальшого використання книги. Очевидно, вкладник, «не уміючи писанія», доручив складання запису місцевому священнику або дяку (імені якого не зафіксовано), людині з освітою, бо в тексті бачимо такі запозичення, як «претенсія», «реквізиція»: «Во имя Ѡца и Ѡна и Ѡтаго Дха Амниъ // Ѡію книгу рекомѣю Триидъ цвѣтнаа купилъ рабъ Бжій, // Варлаам си" Мойсеа Невожа назвико" Пѣвторакъ, // швивателъ Великой Повѣйной за которѣю далъ злотихъ по"скихъ // сорокъ и ше"т [зл] 46 которѣю шфѣрѣю до хра" Покрови // Пр"той Бци веси Ива"ковецъ в той сенсѣ, гди жъ е"т потреба таа // сіа та"у ажеви хвала Бжаа (!) неоустала, до време"е того // до которого мои власниі синове имене" Па"телеймонъ старшій си" // и Григорій си" молодшій. (старшо" го" з [л], молодшій го" jeden 1,) // дойдѣт належитой Писаніа Ѡтаго навѣки и будѣт в станѣ // іерейско" в то время могу іа любѣ мои синове // ви" вираженіи шдеврати могу" лечѣ на хвалѣ Бжію // а не на свою потребу а ни мои шверстники за"ной // не пови"ни мѣти и не будѣт до сеа книги жа"ной претенсіи, // и реквѣзиціи. (Того Боже не да" в часѣ скоро" шмерти на м"е и на мои сини.) // Тилко вѣчними часи будѣт слѣжити шватинѣ Бжій всеа тѣте"ши // іако іа [іа тѣ] швѣдницю (!) мою та" рѣкою моею // власною по"писѣю не оумѣючи писаніа ти"ко зна" кр"та ста[?] // Варлаамъ си" Мойсеа Нево* Пѣвторакъ швивателъ веси Повѣ"ной (+) Димитрій Балѣцкій Майсте" (+)» (Тріодъ цвітна.

Почаїв, 1768; позиція в каталозі 55.10, шифр Кир.1320п, арк. 457 III рах. – арк. [10] IV рах., на обох боках аркушів; почерк XVIII ст.).

Привертає увагу макаронічний вкладний запис Івана Третельницького: тут переважає латинка, але використано й кирилицю, часом в одному слові, переважають українські й церковнослов'янські мовні риси, але є також полонізми («nazwysko», «wedłuh»): **«Wo ymia Otca y Syna y Swiataho Ducha amyń. // Syia knyha rekomaia welyky Sluzebnyk // Lityrhyu swiatych so unymy sluzbamy rozlycznymy sluzbamy // kuplonaia za zolotyh polsky monety 36: // kotoroiu kupył iei swiaszczeny jepей // Іоань Тр[е]телнѣцкій u swiasczenaho yiereia Nykolaia // Dwornickaho wo hradi Manaczyni kotoariu emu // ligowana za sluzby Bozestwenyi wedłuh tychze [so...] // na ymia Maryia nazwyskom Piwtoraczka // za swoich rodyczow otca y mater y proczyich swoich s[or]odnykow // Aszczeby kto jey malby odalyty ot neho // budu s tym ze sud ymity naftorom przyszestwii Hospodny // roku Bozyia 1771 mcia Aprylia dnia 24»** (Служебник. Почаїв, 1765; позиція в каталозі 48.2, шифр Кир.2380п, арк. 1–13 II рах., на лицевих боках аркушів).

Цікавими є записи, що відбивають рецепцію і ставлення читача до книжки. Наприклад, почаївський нотний Ірмологіон 1775 року (позиція в каталозі 73.21, шифр 1420п) отримав дві протилежні характеристики: **«Добрый Ирмологѡнь почаевской спѣваты на нѣмь осьмый глась»** (арк. 174 зв. II рах.; почерк кін. XVIII ст.) і **«Глась осмий округний тяжкий»** (арк. 210 II рах.; почерк кін. XVIII ст.; запис закреслено).

Інколи можна зустріти записи найрізноманітнішого змісту, недотичного до книжки, серед них трапляються характеристики інших осіб — їх очевидно залишали учні церковних шкіл, або, як у цьому разі, самохарактеристика **«Василь то есть хлопец добрый»** (Мінеї. Почаїв, 1761, позиція в каталозі 33.50, шифр Кир.2272п(1, 2), нижній форзац; почерк поч. XIX ст.).

Часто записували вірші з псалмів, короткі молитви, а інколи — цілісні молитовні тексти. На верхньому форзаці почаївського Служебника 1788 р. (позиція каталогу 124.12, шифр Кир.5321п) є кілька канонічних церковнослов'янських текстів, записаних латинкою і кирилицею. Увагу привертають записи латинкою через те, що через транскрипцію (тогочасним польським написанням) вони чітко передають українську традицію читання церковнослов'янських текстів, наприклад, **«O wsepitaja Mati rozszaia wsich Swiatych swiatijszeje slowo ninszejepryiemszy prynoszenije»**.

Не часто, але трапляються в описаних стародруках записи поетичних творів. Серед них «Піснь Божому Тілу», записана на верхньому форзаці

«Возслідування празникам» (Унів, 1738, позиція каталогу 11.6, шифр Кир.4390п). Книга містить тексти служб на свята, впроваджені Замоїським синодом 1720 р., серед яких свято Пресвятої Євхаристії (Божого Тіла). Прикметно, що наступний читач вніс свої виправлення до тексту вірша.

«Пѣснь Бж̄ому Тѣлу (решта пісні – іншим чорнилом і рукою).

Пѣснь навозна (!)

Твоѧ Чест̄ Хвала нш̄тъ вѣчній Цр̄ѣ.

на вѣки вѣко^м тѧ Бл̄годарѣ.

Дне̄ ты (!) приноси^м Оуст̄и грѣшними

Хвалѣ и поклонѣ Го людами сими.

Бл̄года^рствє^нно тѧ Воспѣваемъ,

За блг̄тѣ твою и (виправлено іншою рукою на «тѧ») величаємъ .

Жєсь сїє Даровалѣ на^м недостоимъ,

втомъ СѦКРАМЕ^нТѣ Сєвѣ истотни^м.

Восхотѣ бити в тако^у ѡсовѣ,

Ради на^с Грѣшни^х нещадщ^ч совѣ. (виправлено іншою рукою на «Сєвѣ»)

Тѣло ст̄ое на Кр̄тѣ подавій,

И^[м] ст̄ѣйшю Кровъ проливій. (виправлено іншою рукою на «проліавій»)

Пришедій Во Мирѣ Гд̄ъ все Хвали,

претерпѣ Нѣжди Зѣло Ча^с немали (іншою рукою викреслено «Нѣжди», дописано «долгъ»)

Давасѧ на Кр̄тѣ (іншою рукою дописано «з^ч своею») з милости,

пригво^здитисѧ невѣ^рно^у злости.

И паки возше^л на тро^н невѣній,

ѡстави^л на^м сєй дарѣ Преч̄тній.

И ми Грѣшній Сїє Видаше,

со веселіє^м пѣснь приносаше.

Тєвѣ дне̄ Бже Хвалѣ, ѡдаємъ

пре^л непристѣпни^м свѣто^м впадаєм. Finis» (там само; чорнилом; почерк XVIII ст.).

Наведені приклади — репрезентативна частина корпусу українських і церковнослов'янських записів у почаївських та унівських стародруках

НБУВ. Різноманітні за змістом, призначенням, мовою написання, періодизацією й локалізацією, будучи розпорошеними по берегах книжок, ці записи залишаються на маргінесі досліджень, не пов'язаних напряду з вивченням конкретних примірників. Завдяки каталогам корпус записів можна буде використовувати в історико-лінгвістичних дослідженнях і як матеріал для історичних словників української мови.

Nataliia Zabolotna, Candidate of Philological Sciences, Senior Researcher of the Department of Old-Printed and Rare Books, Vernadsky National Library of Ukraine
<https://orcid.org/0000-0002-2302-959X>
e-mail: zabolotna@nbuv.gov.ua

UNIV AND POCHAIV OLD-PRINTED BOOKS — SOURCES OF THE UKRAINIAN AND CHURCH SLAVONIC LANGUAGES

The article analyzes Univ and Pochaiv old-printed books as important sources for studying the Ukrainian and Church Slavonic languages through the lens of copy-based printed catalogues of the Vernadsky National Library of Ukraine. It highlights the role of monastic printing houses of the 16th to 18th centuries in shaping the Cyrillic print heritage and outlines the thematic, linguistic, and genre repertoire of their publications. Special attention is devoted to scholarly catalogues of Univ and Pochaiv early prints as instruments for documenting edition variants, artistic design, and the history of individual copies.

The study demonstrates that these catalogues contain not only bibliographic descriptions but also a substantial corpus of printed texts and marginal inscriptions, most of which are published for the first time. The linguistic features of these inscriptions — their geography, chronology, and functional diversity ranging from provenances to prayers, poetry, and personal notes — are examined in detail. It's shown that Univ and Pochaiv old-printed books provide valuable material for investigating the Ukrainian book language and the Ukrainian recension of Church Slavonic in the early modern period. The article concludes by emphasizing the high source-study potential of the Vernadsky Library catalogues for historical-linguistic research and for the compilation of historical dictionaries of the Ukrainian language.

Keywords: Univ old-printed books, Pochaiv old-printed books, Cyrillic printing, Ukrainian language, Church Slavonic language, scholarly catalogues, marginalia.

Отримано редакцією журналу / Received: 25.11.2025

Прорецензовано / Revised: 01.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

УДК 811.161.2'04 : 091.5 : 94(477)“16/17”

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.102-111>

Коца Р.О.

кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії української мови та ономастики
Інституту української мови НАН України
<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>
e-mail: rgomonai@ukr.net

ТРИ УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ З БАТУРИНСЬКОГО АРХІВУ

У статті здійснено першопублікацію трьох універсалів гетьмана Івана Мазепи з Батуринського архіву, що доповнюють корпус джерел українського гетьманства кінця XVII – початку XVIII ст. Окреслено історію вивезення архіву з Батурина у 1708 р. та причини його тривалої малодоступності для українських дослідників. Показано, що опубліковані документи не увійшли до сучасного українського двотомного видання універсалів І. Мазепи, хоча раніше були введені в науковий обіг у російській публікації. Проаналізовано принципи підготовки текстів за радянськими «Правилами издания исторических документов», які передбачали модернізацію орфографії. Наголошено, що такі редакторські втручання призвели до втрати характерних графічних і мовних рис української писемної традиції ранньомодерної доби. Особливу увагу приділено наслідкам заміни літер «і» та «ѣ», що спотворювало фонетичні й морфологічні особливості староукраїнської мови. Підкреслено важливість публікації універсалів у максимально автентичному вигляді як передумови коректних історичних і мовознавчих досліджень.

Ключові слова: універсали Івана Мазепи, Батуринський архів, українське гетьманство, староукраїнська мова, історичні документи, орфографічна автентичність.

Публікація універсалів гетьмана Івана Мазепи з Батуринського архіву — важливий крок у відтворенні повного комплексу джерел українського гетьманства кінця XVII – початку XVIII ст. Вивезений О.Д. Меншиковим із гетьманської резиденції у 1708 р., він зберігається в архівах Санкт-Петербурга та Москви і впродовж тривалого часу залишався малодоступним для українських дослідників.

У цій публікації подаємо три універсали гетьмана Івана Мазепи з означеного архіву, які не увійшли до сучасного українського двотомного видання¹, проте були введені до наукового обігу російською дослідницею

¹ Універсали Івана Мазепи (1687–1709): у 2 ч. / упор. І. Бутич; редкол.: П. Сохань (голова) [та ін.]. Ч. 1. Київ, 2002. 780 с.; Ч. 2. Київ; Львів: НТШ, 2006. 798 с.

Т.Г. Таїровою-Яковлевою¹. Водночас варто зазначити, що опубліковані у 2007 р. документи було підготовано відповідно до «Правил издания исторических документов в СССР» (Москва, 1990), що передбачало певну модернізацію орфографії, зокрема заміну «отсутствующих в современной нам орфографии букв (і на и, ъ на е, ξ на кс, ω на о, θ на ф и т. п.)» тощо [Таїрова-Яковлева 2014, с. 23–24]. Такі втручання суттєво змінювали вигляд тексту: вони нівелювали графічні риси, характерні для української писемної традиції XVII–XVIII ст., та наближали документ до російської орфографічної норми. Заміни букв «і» та «ѣ», які виконували важливу фонетичну й морфологічну функцію в українських текстах ранньомодерної доби, на російські «и» та «е» спричинили втрату низки мовних розрізень. Подібна «уніфікація» фактично відтворювала радянську практику русифікації стародруків та ділових документів, унаслідок чого текст переставав бути відбиттям староукраїнської мовної системи свого часу і набував вигляду, характерного для російських джерел.

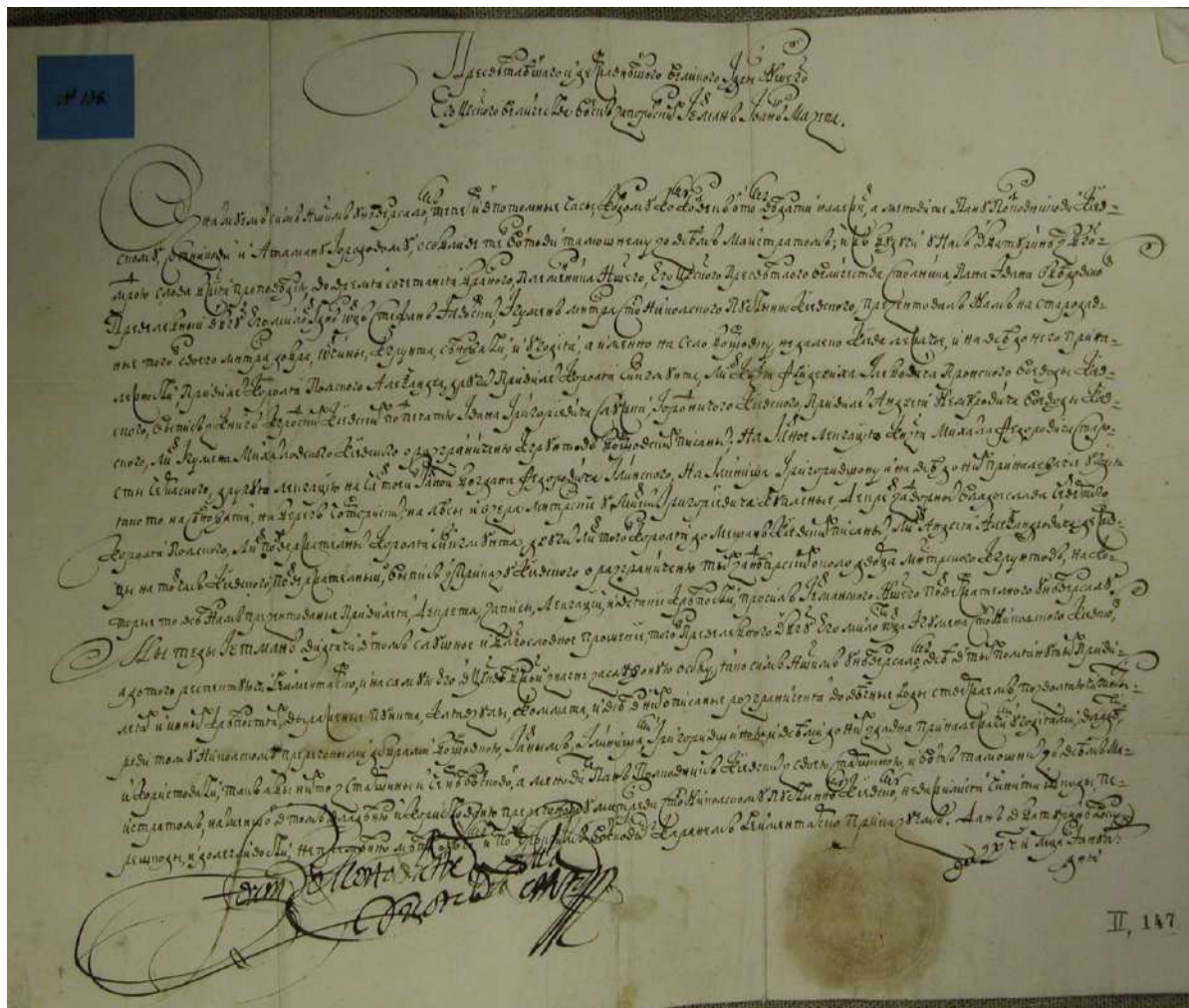
Щоправда, у виданнях 2014 та 2021 рр., за рекомендацією фахівців зі староукраїнської мови, в українських текстах повернено написання «ѣ» [Таїрова-Яковлева 2014, с. 23–24], однак таке відновлення було непослідовним, нерегулярним і часто помилковим. Через це реконструкція повної мовної та графічної картини оригіналу залишається утрудненою, а потреба у філологічно точному відтворенні джерела — особливо актуальною.

Мета цієї публікації — надати дослідникам доступ до джерела в його первісному вигляді, що є необхідною умовою для вивчення мовної культури доби гетьманства та розвитку студій з історії української дипломатичної практики, історичної лінгвістики й джерелознавства.

Нижче подаємо метаграфований текст універсалів, зроблений за фотокопіями, люб'язно наданими Батуринським історико-культурним заповідником, із максимальним дотриманням оригінальної орфографії та графічних особливостей документів.

¹ Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга: в 2 вып. Вып. 1: 1687–1705 гг. / сост. Т.Г. Таїрова-Яковлева. Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2007. 255 с.; Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / сост. Т.Г. Таїрова-Яковлева; отв. ред. Т.А. Базарова. СПб.: ДМИТРИЙ БУЛАНИН, 2014. 480 с.; Батуринський архів та інші документи з історії українського гетьманства 1690–1709 рр. / упор. Т.Г. Таїрова-Яковлева. Київ: Кліо, 2021. 344 с. (Джерела. Т. III).

5 січня 1698 року, Батурин – Універсал гетьмана Івана Мазепи про надання Свято-Микільському Пустинному монастирю мастків

Прєсвѣтлѣ(й)шаго и дє(р)жавнѣ(й)шаго великого г(с)даря н(а)шего
его цѣрского величества Во(й)ска Запоро(ж)ского гетманѣ Іоан(н)ѣ Мазєпа.

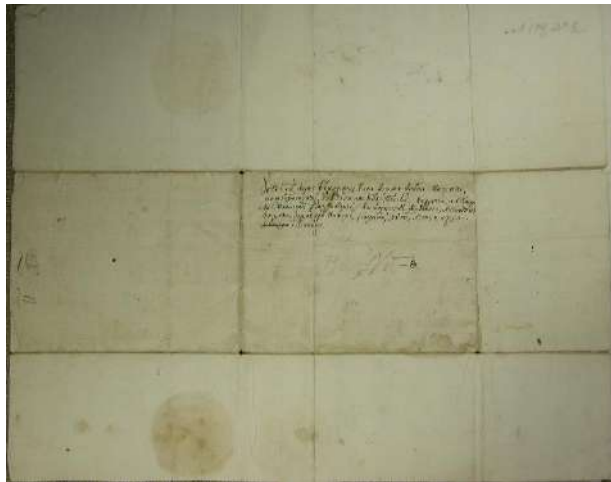
Ознаймѣмъ симъ н(а)шимъ ѱнѣверсало(мъ), тепє(р) и в потомныє
часы, кождомѣ, ко(мѣ) ко(л)векѣ о то(мъ) вѣдати належи(т), а меновите Панѣ
По(л)ковникови Кієвскомѣ, Сотникови и Атаманѣ Городовомѣ, особливе
тє(ж) Во(й)тови тамошнему зо всѣмъ маистратомѣ, ижѣ бѣдѣчи ѣ насѣ в
Батѣринѣ з Бгом(д)рою слова брїѣа проповѣдїю во время сочетанїѣ
бра(ч)ного плємя(н)ника нѣшего, его цѣрского прєсвѣтлого величества
столника, пана Івана Обѣдовско(г), прєвелєбный в бѣгѣ его мило(ст) г(с)днѣ
ѱ(т)цѣ Стефанѣ Яво(р)ски(й), ігѣмень мн(с)тра С(т)о(г) Николского
Пѣстынно Кієвского, презентоваль намѣ на стародавныє того (ж) своего
мн(с)тра добра, ѱ(т)чины, кгрунта, сѣножати и ѣгодїѣа, а именно на село

Бо(р)цовкѣ, недалеко Кієва лежачоє, и на всѣ до него приналежности, привиле(й) короля полского Алеѣсандра, дрѣги(й) привиле(й) короля Жикгмѣнта, ли(т) кнѣза Фридериха Глебовича Пронского, воеводы кієвского, выпишь з книгъ кгро(д)ски(х) кієвски(х) по(д) печатю Івана Григорієвича Слѣжки, горо(д)ничого кієвского, привиле(й) Андреа Немѣровича, воеводы кієвского, ли(ст) ігумена Миха(й)ловского Кієвского о разграниченю кгрѣнтовъ Бо(р)цовски(х) писаны(й); на а(в)ное лекгацію кнѣза Миха(й)ла Федоровича, старосты че(р)каского, другѣю лекгацію на ча(ст) тоєй (ж) Га(т)ной Богдана Федоровича Глинского на Глиница, Григоривциону и на всѣ до ни(х) приналежаціє ѣгодіа, тако то на сѣножати, на берєгъ Чо(р)ториски(й), на лѣсы и озера мн(с)трскіє, ѣ Ми(ст)ки Григорієвича кѣпленые, декре(т) за(д)ворны(й) Владыслава Че(т)вертого, короля полского, ли(ст) по(т)вержателны(й) короля Жикгмѣнта, дрѣги(й) ли(ст) того (ж) короля, до мещанъ кієвски(х) писаны(й); ли(ст) Андреа Алеѣандровича, де(р)жавцы на то(т) часъ кієвского, по(т)вержателный; выпишь з приказѣ кієвского о разграниченю ты(х) за(д)нѣпрски(х) около дво(р)ца мн(с)трского кгрѣнтовъ, на которые то всѣ намъ презентованыє привилеа, декрета, записы, лекгаціи и всякіє крѣпости, просиль ге(т)манского нашего по(т)ве(р)жателного ѣнѣверсалѣ. Мы тєды, гетманѣ, видачи в томъ слѣшноє и блѣгословное прошеніє, того (ж) превелебного в Богѣ его мило(ст) ѣ(т)ца Ігѣмена Сто Николского кієвско(г), а до того рєспєктѣючи рєймента(р)ско и на самѣю его в цркви Бжой значнє заслѣжонѣю особу, тако симъ н(а)шимъ ѣнѣверсало(мѣ), всѣ в ты(х) помѣнѣты(х) привилеа(х) и инны(х) крѣпоста(х) выраженыє пѣнкта, клавзѣлы, коммата и всѣ в ни(х) описаныє розграничена во вѣчныє годы стве(р)жаємъ, позволяючи мн(с)тырєви томѣ Николскомѣ прєрєчоными добрами Бо(р)цовкою, Га(т)нымѣ, Глиница(ми), Григоривциною и всѣми до ни(х) здавна приналежачи(ми) ѣгодіамаи владѣти и користовати такъ, абы ни(х)то з ста(р)шины и че(р)нѣ во(й)сково(й), а менови(тє) панѣ полковникѣ кієвски(й) з своєю ста(р)шиною и во(й)тѣ тамошни(й) зо всѣмѣ маистратомѣ, на(й)меншо(й) в томъ владѣню и користованю прєрєчономѣ мн(с)трєви Сто(г) Николскомѣ пѣстынно(мѣ) кієвско(мѣ) не важилиста чинити шкоды, перєшкоды и долегливости, нєпрємѣнно мѣти хоче(м) и по(д) строгимѣ во(й)сковы(м) каранємѣ рєймента(р)ско приказѣємъ. Данѣ в Батѣринѣ рокѣ 1698 мѣца гѣнѣариа 5 дня.

Звышменованны(й) гетма(н) рѣкою власною

На звороті зазначено:

Їнѣв(р)са(л) Яснѣ вѣ(л)можного
Пана Гѣтма Іоа(н)на Мазѣпы,
потвѣ(р)жатѣ(л)нѣи Їнѣв(р)салы
К(р)оле(в) По(л)ски(х), наданѣа и
легацию на манасти(р) Сѣто
Нико(л)ски(й). На Борцовкѣ, на
Гатное, Левоновкѣ, Гвоздово. За
Днепро(мъ) на берѣ(г), сѣножати,
хѣто(р), лѣсы и ѡзера и Глинище.

Архив СПбИИ РАН. Кол. 68. Карт. 1 б. № 147. Оригінал. Військова печатка

14 червня 1700 року, Батурин – Універсал гетьмана Івана Мазепи
Київському Межигірському монастирю
на села Дем'янич і Харківець з усіма мастками

Пресвѣтлѣйшого и державнѣйшого великого г(с)дра его црского пресвѣтлого влч(с)тва Войска Запорозкого гетманъ Іоаннъ Мазепа

Всеі старшинѣ и чернѣ Войска его црского пресвѣтлого влч(с)тва Запорозкого, а особливе п(а)нѣ по(л)ковникови переяслав(с)комѣ, старшинѣ его по(л)ковой и комѣ ко(л)векѣ ѿ томѣ вѣдати бѣдетъ належало, симъ ѹнѣверсаломѣ н(а)шимѣ ѿзнаймѣемѣ, ижѣ просилѣ насѣ превелебны(й) в Бѣгѣ ѿтець Феѡдоси(й) Васковски(й), игѣмень монастира ѡбщежитє(л)ного Межигорского зо всею братиєю, абы(с)мо вновѣ наданий ѡбитєли Сѣтой Межигорской села Демианичѣ и Харковцѣ в по(л)кѣ Переяслав(с)комѣ лежачиє, н(а)шимѣ ѹнѣверсаломѣ зтвердили и ѡбваровали. Мы тєды, гетманѣ, давши слѣшной прозбѣ ѣ себє мѣсце, видаемѣ сєи н(а)шѣ вновѣ потвержатєлны(й) ѹнѣверсаль, позволяючи и зѣпо(л)нѣю моцѣ даючи ємѣ, превелебномѣ ѡ(т)цѣ Феѡдосию Васковскомѣ, игѣменови мона(с)тира ѡбщежитє(л)ного Межигорского, и его сѣкцєсором(м) з братиєю прєрєчоними сєлами Демианичами и Харковцями ѣко власними мона(с)тирскими, зо всѣми ихѣ прилеглими кѣрѣнтами, полями, сѣножатами, гаами, лѣсами, ставами, ѡзерами такѣ, ѣко здавна в ѡни(х) ѡколичностиахѣ найдѣются, владѣти, всѣкиє з нихѣ пожитки и доходи ѡ(т)бирати и на монастирские потребности и росходи ѡ(т)ворочати. Мѣти тєди хочємѣ и пилно симѣ ѹнѣверсаломѣ н(а)шимѣ варѣемѣ, абы такѣ п(а)нѣ по(л)ковникѣ переяслав(с)ки(й), ѣко и нѣхто з старшини и чернѣ ємѣ, ѡ(т)цѣ игѣменѣ Межигорскомѣ, з братиєю и его сѣкцєсоромѣ в зѣбопо(л)номѣ владѣннїю прєрєчони(х) сєль Демианчичѣ и Харковецѣ и в ѡ(т)бираннїю з ни(х) всѣкихѣ пожи(т)ковѣ и доходовѣ жа(д)ной и наимєншой не важильсѣа чинити прєрєшкѣди и наносити трѣдности. Войты за(с) з посполитими людми прєрєчонихѣ сєль ємѣ ѡ(т)цѣ игѣменѣ Межигор(с)комѣ зо всею братиєю всѣкѣю повинностѣ и послѣшенство абы ѡ(т)давали ѡпрѣчъ Козаковѣ, котории при своихѣ козацкихѣ волно(с)тѣахѣ ненарѣшѣне мѣють зоставати. Данѣ в Батѣринѣ, іюня 14 рокѣ 1700.

Звышменованный гетма(н)
рѣкою власною

На звороті зазначено:

йнѣверсаль пана гетмана Іоана Мазепы на потвє(р)женє всѣхѣ дворѣ по(д) Переяславлє(м) Мона(с)тыревѣ Межигор(р)ско(мѣ).

Сєи ѡнѣвє(р)салѣ
 гаснєвє(л)можного пна гєтмана
 вписани єсть вѣ книгѣ мѣски(х)
 перєг(с)лавски(х) за воита пана
 Димитрия Григориевича воита
 перєгасловского

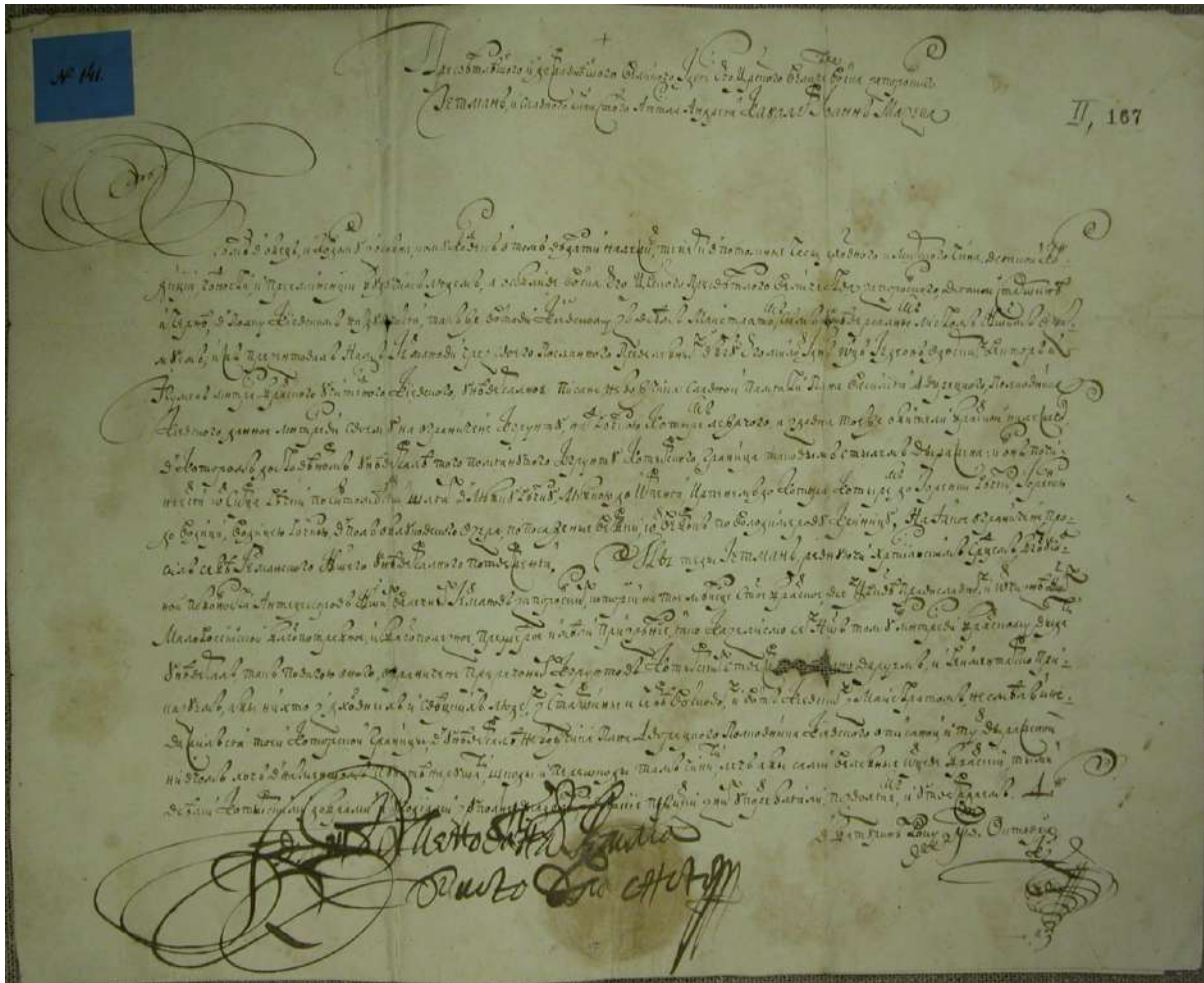

Архив СПбИИ РАН. Кол. 68. Карт. 1 б. № 152. Оригінал. Військова печатка

**27 жовтня 1702 року, Батурин – Універсал гетьмана Івана Мазепи
 Київському братському монастирю на ділянку на річці Котир**

Прєсвѣтлѣ(й)шого и державнѣ(й)шого великого г(с)дра єго ц̄рского
 величє(ства) Во(й)ска Запоро(ж)ского гєтманѣ славного чина С̄того
 ап(с)тола Андреѣ кавалє(р) Іоаннѣ Мазєпа

Всѣмъ вобєцѣ и ко(ж)домѣ зособна, комѣ ко(л)вєкѣ о томъ вѣдати
 належи(т), тепє(р) и в потомниє часы дѣховного и ми(р)ского чина всѣкой
 ко(н)дицїи, го(д)ности и прєеминєнцїи бѣдѣчимъ людємъ, а особливє
 Во(й)ска єго ц(р)ского прєсвѣтлого величєства Запоро(ж)ского, всѣкой
 ста(р)шинѣ и чернѣ в полку Кїєвскомъ на(й)дѣючисѣ, такѣже во(й)тови
 кїєвскому з всѣмъ маїстрато(мѣ) симѣ ѡнѣвєрсалны(мѣ) листомъ н(а)шимъ
 ознаймѣємъ. Ижѣ презентовалѣ намъ, гє(т)манови, чрєз своєго посланного
 прєвєлєбны(й) в бѣгѣ єго мило(ст) гднѣ ѡ(т)єцѣ Гєдєонѣ Одо(р)ски(й),
 ректорѣ и ігуменѣ мн(с)тра Бра(т)ского ѡчитє(л)ного кїєвского,
 ѡнѣвє(р)салное писанє нєбожчика славной памѣти пана Василїѣ
 Дворєцкого, полковника кїєвского, данное мн(с)трєви своємѣ на огранєченє
 к(р)гунтѣ, на(д) рѣчкою Котырє(мѣ) лєжачого, а здавна тоє(й) жє обитєли
 бра(т)ской належачо(є), в которомъ достовѣ(р)номъ ѡнѣвє(р)салѣ того
 помѣнѣтого к(р)гунтѣ коты(р)ского граница таковымъ стилємъ выражєна: и
 онѣ починає(т)сѣ ѡ(т) Си(р)ца рѣчки по житомѣ(р)скимъ шлѣ(х) в Любкѣ
 рѣчкѣ, Любкою до Ирпєна, Ирпєнємъ до Котыра, Котырє(мѣ) до Горєнки
 рѣчки, Горє(н)кою до Водици, Водицєю рѣчкою, в(у)поль Облѣковского

озера, по посаженые ве(р)бки, ѿ(т) Ве(р)бокъ по Володимеровѣ криницѣ. На
 якое ограничене просиль себѣ гетманского н(а)шего ѡнѣве(р)сального
 потве(р)женя. Мы тебѣ, гетманъ, ревнѣючи хр(с)тіанскимъ ср(д)цемъ
 бгоѡ(д)ной побо(ж)ности антецессоровъ н(а)ши(х), валечны(х)
 гетмановъ запоро(ж)ски(х), которіи на тоє мѣсце стоє бра(т)ское, все
 цр(к)вѣ православно(й) и ѿ(т)чизнѣ н(а)шо(й) малороссийской
 блгопотребное и блгополезное, преце(д)рое имѣли призрѣніє, яко
 казалисмо се(й) н(а)шѣ томѣ мн(с)трєви Бра(т)скому выда(ти) ѡнѣве(р)саль,
 такъ повагою оногю, ограничене преречоны(х) к(р)гунтовъ коты(р)ски(х)
 стве(р)ж[аем и пи]лно варуемъ, и реймента(р)ско приказѣемъ, абы нихто з
 дховныхъ и свѣцкихъ люде(й) з ста(р)шины и че(р)нѣ во(й)сково(й), и
 во(й)тъ кієвски(й) з маїстратомъ не смѣлъ и не важильсѣ тоєй которской
 границы в ѡнѣве(р)саль небожчика пана Дворецкого, полковника кієвского,
 описаной, и ту(т) выраженой ни в чомъ хочъ в на(й)меншомъ пѣнкѣ
 нарѣша(ти), шкоды и перешкоды тамъ чини(ти), лечъ абы сами велебные
 ѿ(т)цеве бра(т)скіи тыми всѣми коты(р)скими добрами и ѡгодіями з(п)олне

владѣти и всякіє пожи(т)ки з ни(х) ѡпо(т)ребляли позволяе(мъ) и ѡтве(р)жаємъ. Да(н) в Батѡринѣ, року 1702, октоврїа 27.

Звишеименованны(й) гетма(н)
рѡкою власною

На звороті зазначено:

Сей ѡнѣве(р)саль до владѣнїа кгру(н)товъ Кото(р)скы(х) по и(х) давно(мъ) ограниченю, бра(т)скомѡ ѡчите(л)ному Кїевско(мѡ) мна(с)тиревѣ служачы(х), былъ презентованъ в ка(н)целарїй Войскової за щасливо(г) рейме(н)та(р)ства Йснє велмо(ж)ного Его мл(с)ти Пїна Іоанна Іллѣча Скоропа(д)ско(г) по(д) чимъ конфѣрмацїй ты(х) кгру(н)товъ. Року 1709 мѣа мая 14 д.

Дмитро Воло(д)ковски(й)
старши(й) канѣцелари(ст)
во(й)скови(й)

Архив СПбИИ РАН. Кол. 68. Карт. 1 б. № 167. Оригінал. Військова печатка

Ruslana Kotsa, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-2074-2250>

e-mail: rgomonai@ukr.net

**THREE UNIVERSALS ISSUED BY HETMAN IVAN MAZEPA
FROM THE BATURYN ARCHIVE**

The article presents the first publication of three universals issued by Hetman Ivan Mazepa from the Baturyn archive, which expand the corpus of sources on Ukrainian hetmandom of the late seventeenth and early eighteenth centuries. The history of the archive's removal from Baturyn in 1708 and the reasons for its long-lasting limited accessibility to Ukrainian scholars are outlined. It is demonstrated that the documents published here were not

included in the modern two-volume Ukrainian edition of Mazepa's universals, although they had previously entered scholarly circulation through a Russian publication.

The article analyzes the principles used in preparing the earlier texts according to the Soviet "Rules for Editing Historical Documents", which prescribed the modernization of orthography. It is emphasized that such editorial interventions resulted in the loss of characteristic graphic and linguistic features of the early modern Ukrainian written tradition. Special attention is paid to the consequences of replacing the letters «і» and «ѣ», which distorted the phonetic and morphological features of the Old Ukrainian language. The study stresses the importance of publishing the universals in a maximally authentic form as a prerequisite for accurate historical and linguistic research.

Keywords: Universals of Ivan Mazepa, Baturyn archive, Ukrainian hetmandom, Old Ukrainian language, historical documents, orthographic authenticity.

Отримано редакцією журналу / Received: 03.11.2025

Прорецензовано / Revised: 12.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

УДК 811.161.2'04:27-475

DOI: <https://doi.org/10.37919/3083-6212.2025.2.112-127>

Суховій О.О.

кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
та прикладної лінгвістики
Київського національного університету
ім. Тараса Шевченка
<https://orcid.org/0000-0002-4514-7968>
e-mail: o.sukhovii@knu.ua

ПРОПОВІДЬ ВАРЛААМА ЯСИНСЬКОГО НА СВЯТО ВОЗДВИЖЕННЯ ЧЕСНОГО ХРЕСТА

У публікації вперше представлено метаграфовану рукописну проповідь митрополита Варлаама Ясинського на свято Воздвиження Чесного Хреста, що зберігається в Інституті рукопису НБУВ (шифр ДА 226Л). Введення цієї пам'ятки до наукового обігу дозволяє розширити уявлення про київську ораторсько-проповідницьку школу XVII ст. і проповідництво ранньомодерної доби. Проаналізовано мовний гібрид тексту, який поєднує «просту» українську мову з церковнослов'янською мовою української редакції. У «простій» мові виявлено риси поліського наріччя та вплив польської, що характерно для відповідного періоду. Показано співіснування живої української мови й церковнослов'янської на рівні лексики, фразеології, фонетики та граматики. У тексті простежуються авторські правки, що ілюструють процес інтеграції мовних елементів і адаптації тексту до аудиторії. Публікація слугує цінним джерелом для історико-мовознавчих, літературознавчих та богословських досліджень українського проповідництва XVII ст.

Ключові слова: Варлаам Ясинський, українське проповідництво, рукописна проповідь, Київська ораторсько-проповідницька школа, церковнослов'янська мова.

Наукове зацікавлення українським проповідництвом ранньомодерної доби простежуємо в низці праць істориків, філософів, літературознавців, лінгвістів: владики Ігоря Ісіченка, Джованні Броджі, Максима Яременка, Лариси Довгої, Олени Матушек, Інни Чепіги, Оксани Зелінської, Оксани Ніки, Левка Полюги, Галини Наєнко та багатьох інших учених. Нам добре знайомі твори Петра Могили, Йоаникія Галятовського, Антонія Радивиловського, Стефана Яворського, Лазара Барановича. Але є ще одна видатна постать в історії України та української церкви, чия гомілетика яскраво репрезентує київську ораторсько-проповідницьку школу — митрополит

Київський, Галицький і всієї Русі Варлаам Ясинський (1627–1707), хоча його казання досі ще майже не були знайомі широкому колу читачів¹.

Мета цієї публікації — удоступнення метаграфованої рукописної проповіді на свято Воздвиження Чесного Хреста, уміщеної на аркушах 135–142 рукописної збірки, що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського за шифром ДА 226Л. Опис пам'ятки та засади метаграфування викладено в окремій публікації². Звірку цитувань³ зробила Дарія Сироїд, доцентка кафедри літургійних наук філософсько-богословського факультету УКУ.

Отже, до наукового обігу введено ще одну частину рукописної пам'ятки, надзвичайно цікавої з погляду не лише змісту, але й мови, яка має гібридний характер (поєднує в собі «просту» мову та церковнослов'янську мову української редакції XVII ст.). У «простій» мові простежуємо риси тогочасної української з окремими ознаками поліського наріччя та відчутним впливом польської, звичної для відповідної доби. Жива українська мова співіснує у проповідництві поруч із церковнослов'янською, навіть витісняє її, що можна простежити на рівні лексики й фразеології, фонетики, граматики. У пропонованій проповіді можна простежити авторські правки, які унаочнюють цей процес — наприклад, *тисяць* виправлено на *тисячій*, *страну* виправлено на *сторону* тощо.

Цю проповідь можна назвати одою Хресту як символу християнства. Проповідник показує, що хрест є в усьому, що нас оточує: форму хреста утворюють чотири сторони світу, птахи з розпростертими крильми, кораблі зі щоглами, плуг у руках орача, сама людина з розведеними в боки руками,

¹ Оpubліковано лише окремі проповіді збірки: Суховій О. Урочисто-святочні казання митрополита Варлаама Ясинського. *Chrześcijańskie święta i święci w życiu duchowym Ukraińców na przełomie tysiącleci* (Szwajpolt Fiol, Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza). Kraków, 2001. № 6. С. 533–553; Суховій О. Рукописне казання Варлаама Ясинського про відпущення гріхів. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*. Кам'янець-Подільський: Видавець Панькова А.С., 2020. Вип. 51. С. 125–134. <https://doi.org/10.32626/2309-9771.2020-51-125-134>; Довга Л., Суховій О. Проповідь Варлаама Ясинського «На воскресіння Христове та Благовіщення Діви Матері». *Київська Академія*. 2024. № 21. С. 266–295. <https://doi.org/10.18523/1995-025X.2024.21.266-295>; Довга Л., Суховій О. «Три дні й три ночі минули з того дня»: проповідь Варлаама Ясинського на Воскресіння Христове. *Sententiae*. 2025. № 44 (1). С. 91–110. <https://doi.org/10.31649/sent44.01.091>.

² Довга Л., Суховій О. «Три дні й три ночі минули з того дня»: проповідь Варлаама Ясинського на Воскресіння Христове. *Sententiae*. 2025. № 44 (1). С. 91–110. <https://doi.org/10.31649/sent44.01.091>.

³ Проповідник цитує Святе Письмо за текстом Острозької Біблії (О.Б.); у зносках використано загальноприйняте скорочення назв частин Святого Письма.

небо Емпірейське як чотирикутний град, дерево зі стовбуром і гіллям, небесні знаки (сузір'я) тощо. Автор апелює навіть до положень фізики, за якими в людському оці промені перетинаються, утворюючи хрест: *око маєт¹ в¹ себѣ крсть, и виденіє нше без¹ крста обойтиста не может¹: А то таковым кшталтом; от мозку идут двѣ жилки на крсть до очу, вибѣгают бовѣм от мозку двѣма лѣніами, и вполдороги ста сходят¹, и знову поступивши мало вкупѣ, расходят¹ ста една до одного другага до другого ока, и тимъ своим расходом крсть выражают* (139). Проповідь через низку цитувань, порівнянь, алюзій, аргументів покликана показати надзвичайну силу Хреста. Зокрема, Варлаам Ясинський наводить багато свідчень того, як хрест виконує функцію захисту й оборони, ілюструючи це, наприклад, оповіддю про Давида і Голіафа, і постулює: *Где не машь крстной обороны, даремна тамъ бы найпотужнѣйшага зброга* (141 зв.).

Проповідь відображає й еволюцію сприйняття хреста від давніх римлян, у яких бути страченим на хресті означало смерть і безчестя, до нових часів: *в¹ ннѣинем вѣку крсть стый чест¹, славу и животъ знаменуєт¹* (140).

Цікава проповідь ще й тим, що автор закінчує її віршовими рядками українською, польською та частково латинською мовами, що звучить яскраво, емоційно, переконливо.

Проповідь на свято Воздвиження Чесного Хреста

135

Мнѣ да не будет хвалитиса, токмо ѿ Крстѣ Гспда нашего Іса Ха: Слова сунт Избраннаго Сосуда Хрва Павла стаго. Зач: сеі к¹ Галатом гл 5¹.

Радовальсѣ некгдыс срдцем и веселильсѣ дшею, знаменитый онѣ² кесар Римскій Твверій, іжъ куды з¹ побожности своєй, все імѣніє євѣє црское нищим и убогимъ істощивши, кгда³ прохажальсѣ одного часу по будинкахъ и палацах, увидѣль на мраморѣ⁴ одну таблицю ~~Мрамуревую~~ образомъ крстнымъ назнаменанную: котрую кгда для чести крста стаго, абы ногами не потирано, росказал поднѣти, увидѣл под нею другую первой подобную, и по другой третью, а по третей скарбъ знайшоль богатый до десяти тысячій⁵ златниц. Отправуєт в¹ дн¹ ннѣшній црковъ бжественна

¹ Гал. 6:14 – О.Б. (Зач. 215 – Гал. 6, 11-18)

² Слово дописано темнішим чорнилом.

³ Слово дописано над рядком темнішим чорнилом.

⁴ Слово дописано над закресленим словом **Павиментѣ** темнішим чорнилом.

⁵ Фрагмент слова **чій** дописано вгорі темнішим чорнилом над закресленим **щъ**, тобто **тысящъ** виправлено на **тысячій**.

пам'ят' Воздвиженія Крста Гспдня: радоватися всьм намъ подобает'; бо з' ним многоцѣнное сокровище в' мір сей приходит'. СѦнь бовѣм ест' нищих богатство, немощных здравіє, мертвых воскресеніє. СѦнь милости и істинны Гспдня стрѣтеніє, правды и міра облобизаніє; жезль и палица утѣшенія. СѦнь меч Хрствъ обоюдный, праведныхъ защищеніє, бопротивныхъ посѣченіє, блговѣрныхъ удобреніє. Крстом Гпднѣм ѿ трох сложеннымъ деревес кедра, пѣвга и кпариса, трох враговъ побѣждаем, свѣтъ¹, плот' и діавола, и троакую дшевную силу<,> разум<,> пам'ят' и Волю ҃крѣпляемъ. Крстнага высота, нбса нам ѿтверзает', глупина без'дну адскую заключаєт', широта заграждаєт' сластїи пут' мірских: Долгота на вѣчную жизн' насъ наставляєт' и направляєт'. Прето ж в' дн' ннѣшний² // 135 зв. крсть всесвятый радости нашеї, блгдти и славы вѣчної³ ходотага, устнамы, и срдцемъ и всею дшею лобзаючи⁴, чтем, величаем и возносим, поклоняємся, припадаем, и глємъ: Намъ да не будет хвалитися, точію⁵ ѿ крсть Гспда нашего Іса Ха.

Щоденной оборони прибѣжища и похвалы, в' тяжких паденїах наших, не где індєс тьлько в' дрєвѣ крстном шукати, еще в' прародителєх наших тяжко в' раї упавшихъ научилисьмоєа. блгчстивый слухачу. Кгды бо вѣм Творец нбсний первого в' раю создалъ члвкѣ, давши ему, на знакъ тройчєской своей в' едином бжствѣ СѦсобы, троакую дшевную силу<,> досконалый разум, пам'ят' и волю, давши ему и всѣ нбснїи ласки; такъ его былъ украсиль, же первый члвкѣ, любо был ѿ Гспда и Творца своего и нагим созданный, наготы єднакъ своеї анѣ видѣти могль, анѣ стыдѣтисѣа. Тѣшильсѣа первый члвкѣ з' таковой красной ѿдежди, з' ласкѣ себѣ ѿ Бга и Творца своего дарованныхъ: Но всехитрый лестец' діаволь, позаздростивши ему сєї црской прєсвѣтлой порфиры, вкладаєт ему в' умъ, абы заказанного себѣ Гпдєм смѣль в'кусити в' Раю ѿвоцу⁶; в' чом кгды первый члвкѣ на хитрую діавола пристал раду, и дерзнулъ к' устнам заказанное привести яблко, мовит Писаніє Стоє, СѦтверзостѣсѣа ѿчи ѿбѣма и разумѣша іако нази быша⁷. Приходит' Творец и Гспдръ нбсний до вертограда своего, на

¹ Слово дописано над закресленим словом **Міра**.

² У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **99**.

³ Літери **ои** дописано поперх інших темнішим чорнилом.

⁴ Літеру **ч** у слові дописано поперх літери **щ**.

⁵ Літери **чію** у слові дописано поперх закреслених літер **кмо**, тобто **токмо** виправлено на **точію**.

⁶ Літеру **ц** наведено темнішим чорнилом поперх літери **щ**.

⁷ Бт. 3, 7 – О.Б.

мѣсто на котром был перваго создалъ члвкъ, погладаѣтъ всевидѣчим¹ евоимъ оком, на сію и на ѡвую райскую сторону², и кгда пишно присмотруючисѣ, нѣгде прародителѣ нашего не может усмотрити: начинаѣтъ взивати, // **136** Адаме, Адаме гдѣ еси³. Мовит Писаніе Стоѣ. І слышаста глас Гспда Бга ходѣща в⁴ рай во полуднѣ и сокрыстасѣ Адамъ же и жена его от лица Гспда Бга посреде дѣрева райскаго⁴. Такъ то блгчстивый слухачу. Ласка бозкаѣ наготу нашу покрываѣтъ, а грѣхъ ѡткрываѣтъ. Но домыслилиестѣ, заправди мовлю, домыслилиестѣ Адаме и Еву, же преступивши заповѣд⁵ Гспдню, и познавши наготу вашу удалиестѣ до дѣрева посреде райа стоѣчого⁵. Древо тоѣ⁶, до которого прародители наши, Адамъ и Ева, преступивши заповѣд Гспдню, и познавши наготу свою удалистѣ, не кого іного нам презначаѣтъ⁷; тылко нѣшнее Крста Гспдна животворящее древо, посреде мысленного Райа горы Калварійской Голгофской⁸ стоѣчое⁹, на немъ же распѣсѣ Хс Црь¹⁰ Гпдѣ. Уже упаль справедливости Боз¹¹кой¹¹, хребта прародителѣй наших, наготу свою познавших досѣгаль. Уже гнѣвъ и ярост¹² Бозкаѣ огнем палаючаѣ праѡтца ншего, за преступленіе Бозких своих заповѣдей¹² повелѣній достигала. Скоро жь¹³ тылко жѣ-ежѣ праѡтци наши Адамъ и Ева дѣрева посреде райа стоѣчого¹⁴ досѣглистѣ, любо імь¹⁵ Творец Нбсный, ласки своѣй Бозкой на час былъ умкнулъ и з¹⁶ Райа их былъ видѣдичиль, животом еднѣкъ іхъ дароваль: Добрый блгчстивый слухачу, на прародителѣх наших мѣемо приклад: же кгда маѣстат Творца Нбсного щоденни[и]м¹⁶ новѣднѣвным нашим паденіем уразим и ѡбразим: и чрез сіе ласкъ Бозких ѡдежди позбывши наготу нашу увидимъ. Кгда ѡгн¹⁷ горячой его ярости и гнѣва постигнути нас схочѣтъ: на той¹⁷ час под сіе древо удаваймосѣ: А ѡно

¹ Літеру **ч** наведено темнішим чорнилом по верх літери **щ**.

² Темнішим чорнилом слово **страну** виправлено на **сторону**.

³ Бт. 3, 9 – О.Б.

⁴ Бт. 3:8 – О.Б.

⁵ Літеру **ч** наведено темнішим чорнилом по верх літери **щ**.

⁶ Виправлено темнішим чорнилом.

⁷ Слово дописано над закресленим **знаменуѣтъ**.

⁸ Дописано на правому полі.

⁹ Літеру **ч** наведено темнішим чорнилом по верх літери **щ**.

¹⁰ Слова **Хс Црь** дописано над рядком темнішим чорнилом.

¹¹ Літери **ой** наведено темнішим чорнилом по верх інших, які не вдалося прочитати.

¹² Слово дописано над словом **повелѣній** темнішим чорнилом.

¹³ Дописано над словом **тылко**.

¹⁴ Літери **чо** наведено темнішим чорнилом по верх літер **що**.

¹⁵ **ь** дописано темнішим чорнилом.

¹⁶ Слово дописано на правому полі.

¹⁷ Літеру **й** наведено темнішим чорнилом по верх літери **т**.

покривши наготу першого в¹ Раї члвка, и нас пространным крѣпкаго своего заступленіа листвіємъ и вѣтвіємъ покрывает. Ико Іс Сирах ѿ немъ мовит: Азь ѿко дубъ распротрѣхъ вѣтвіа моа, и вѣтвіа же моа вѣтви славы и блгдти; Азь ѿко виноградъ прорастих блгдт²; и цвѣтъ мой¹ // 136 зв. славы и богатства приступѣте ко мнѣ во[ж]делѣющіи мене, и ѿ[m] ситъ моихъ насытитесь².

Повторє³. Ещє на початку свѣта, скоро тылко всемогущій Бгъ широкую свѣта сєго зачалъ будовати махину, зараз и образъ креста почаль на ней выставляти: Если пойзрѣмо на всѣ чєтыри свѣта сєго части, востокъ, запад, полуднє и полунощъ, увидимо же на той структурѣ вытисненный ест⁴ крестъ: Кгды птаство по воздуху лѣтает⁵ распротертима крилома образъ креста выражает: Корабленицѣ по морю пловучіи⁴, кгды высоко в⁶ гору поднесут машть, и на немъ жикглѣ завѣсат⁵: Едино знаменіє креста на той⁵ час чинат⁵, и з⁶ крестом пловут по морю. І pracowитый земланинъ кгды для штуки хлѣба ѿстрим плугом землю кроит, в⁶ положеню плуга крестное знаменіє выобразает⁵: Найзнаменитшей единак Гспдъ Бгъ, на члвку крестный выразилъ образъ; котрый кгды вытагнет⁵ руцѣ на части, показует же ест⁵ на крестъ ѿт Гспда Бга созданный. А то для того, абы гдє колвекъ члвкъ поступит⁵ ногама, гдє колвекъ воззрит⁵ ѿчима, до чого колвекъ пріймет⁵ са рукама, завше пред собою имѣль крестное древо, без⁵ котрого ѿко наддер трудно на Землѣ пребывати: Такъ без⁵ креста трудно и до нба вступити.

Ќписуючи Іѡанъ стый бгословъ⁶ прстоль и столицю Гспдню Емпврєйское нбо, называет⁵ его в⁶ Ѳткровеніи своем градом четвероугольным: Градъ на чєтыри углы стоим⁷. Ініи нба в⁶ уставичномъ оборотѣ пребываючи мѣют фѣгуру сферичную // 137 ѡкруглую до оборотовъ способную, самое⁸ нбо емпврєйское жадныхъ оборотовъ не маючи стоимъ статєчне, ѿко в⁶ квадратъ албо в⁶ чєтыри углы збудованно. Но для чого ж Гспдъ Бгъ, не такъ ѿко ініи, не в⁶ ѡкруглую фѣгуру але в⁶ квадратую сіє сотворилъ нбо. Фѣгура квадратоваа албо чєтыреуголна мѣет⁵ в⁶ себѣ образъ креста Гспдня: Ќ том ѿко на Земли без⁵ креста такъ и в⁶

¹ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: 100.

² Сир. 24:16-17, 19 – О.Б.

³ Слово дописано на лівому полі.

⁴ Літеру **ч** наведено темнішим чорнилом поверх літери **щ**.

⁵ Літеру **й** наведено темнішим чорнилом поверх літери **т**.

⁶ Слово дописано над закресленим словом **тайновидец**.

⁷ На лівому полі дописано: **гл: на**.

Од. 21, 16 – О.Б.

⁸ Слово дописано темнішим чорнилом над закресленим словом **деже**.

самом емпуреїском нбѣ без крста жити трудно. Внійдешъ в¹ четвероугольніи нба емпуреїского стороны, ажъ увидишь крста Гпдна образъ: Тылко ж той крсть нбсний в¹ том ѿ сего земного рожност мѣт², же ест² барзо сладкій и легкій, по словесама самаго Спсителя. Іго мое блго и бремѧ мое легко ест¹. То ест² крсть стый тут на земли тѧжшіи и го[ршіи] кровію Хрвою ест¹ на нбси ѡблегченый и ѡсоложенны[и.]

Сладкое се воистинну и пресладкое крста Гпдна древо, на нем же Спситель нашъ спасенный до вкушенѧ члвку завѣсилъ плод: Да всѧкъ вѣруай вон¹ не погибнет¹ но имат¹ живот¹ вѣчный³.

Высокій и дражайшій ест¹ над злато свѣтилникъ крсть Гпдн¹, на нем же пресвѣтлаѧ во роди родовъ неугашающаѧ свѣща зажженна, да свѣтит¹ всѣмъ іже во храминѣ свѣта сего сут¹.

Мѣри[ло стой] справедливости, двѣ ваги маючєє, на котром сугубый многоцѣнный бѣсеръ кровь и тѣло, члвчество и бжєство Сна Бжїѧ з¹ грѣхами всего свѣта важєно.

Катєдра знаменитаѧ, гдє Учитель Нбснѣй з¹ горячими обоих рукъ естами спєнное намъ читаль слово.

Столь презацный на котром нбсний купецъ богатую назбыт на ѡкупленє нищєтного члвка высипаль и виплатиль личбу.

Позорище и театрум пространное, гдє Снь Бжїй, предивную свою мудрост¹ <,> милост¹, и силу ѡбѧвилъ свѣту⁴. //

137 зв. Двдъ, Уалтир красєнь со гусл¹ми, в руцѣ⁵, Снь Бжїй крсть прїѧль на рамо и с нимъ на гору возшєд да нас гнѣва Бга Сѡтца избавит¹.

Іаковъ видѣль лѣствицю ѿ Земла до нбсѣ утвєржденну⁶. Се ест крсть Хрвѣ, імъ же возвелъ умъ нашъ ѿ нижных к¹ горним ѡбитєлєм.

Істиннѣйшій то Ісаакъ⁷ на рамо свое⁸ крсть воспрїєм, и на немъ жертву ѿ мїрских грѣсєх принєслъ Бгу Сѡтцу во воню блгоуханїѧ.

Добрий домустроитєл. Свѣщникъ свой крсть взєм, и на немъ самъ іако прєсвѣтлоє⁹ свѣтило возсіѧль мїровѣ. Хс Снь Бжїй на крстѣ се ест¹

¹ Мт. 11:29-30 – О.Б.

² Слова дописано темнішим чорнилом; як продовження на правому полі перпендикулярно до основного тексту дописано продовження речення.

³ Йоан 3, 16 – О.Б.

⁴ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **101**.

⁵ Слова **в руцѣ** дописано над рядком.

⁶ Див.: Бт. 28:10-22.

⁷ Алюзія до Бт. 22, 1-19.

⁸ Темнішим чорнилом виправлено **раму своєю на рамо своє**.

⁹ Слово дописано над рядком темнішим чорнилом.

Соломонъ на своемъ престолѣ, се архіерей на своемъ олтарѣ. Се *ест* вождь дагий оружіе непобѣдимое. Се Ное в¹ своемъ ковчезѣ на сохраненіе нше устроенномъ: Се Снъ Бжій, его же *Сѡтць* не пощаде мене ради, но на смерт¹ предаде крстную. Хе, аще и всегда распинаю тѣ на крстѣ грѣхами моими: Ты же умѣраа не *отвращаєшисѣ от* мене, но преклон¹ главу прощаєши мѣ к¹ себѣ призываа ісполняючи словеса Твоя,¹ Писаніе етоє. Аще *от* Земля вознесєнь буду,² всѣ привлеку к¹ себѣ³. Но:

Пригвожденъ будєши Геди остримъ к¹ крсту гвоздємъ, рушитисѣ з¹ мѣстца не будєт¹ ти возможно: *Ико ж* пространную свѣта сєго к¹ себѣ потагнешь махину. Потагну правѣ, глет¹ Гспдѣ, не ужемъ и ланцугом⁴ *таковимъ* желѣзнымъ, но милостію и любовію крстною. *Ико ж* и избранный сосудъ Хрвѣ Павелъ стый, будучи восхищеннымъ *даже* до третєго нбси, и увидѣвши тамъ неісповѣдиміи бжєственніи тайны, ихъ же не лѣт¹ ест¹, ѣзыки члвчскими глати, не такъ всѣ сіѣ к¹ любовѣ своей пріѣль // 138 своей пріѣль *тако* крстѣ Гпднѣ. рекши Мнѣ да не будєт¹ хвалитисѣ. точію⁵ *о* крстѣ Гспда нашего Іса Ха⁶. *Сѡт* котрого⁷ нѣбы *от* приснотекучого⁸ істочника, всѣ изыйшли нбсній тайны ласки и блгдти.

Знайдуютьсѣ нѣкоторые лѣкарства, такой силы и натуры, іжъ есѣ ихъ доткнешьсѣ перстомъ, здают¹сѣ быти зимними: Скоро ихъ до жолудка в¹пустишь, дивную горячостъ справуют¹: Таковіи сѣ таємницѣ крста Гпднѣ: На першій бовѣмъ взглядъ здают¹сѣ быти зимними, прикрими, и тяжкими до стравленѣ: Если *ж* ихъ впустиши до срдца распалѣт такъ барзо, *тако* вторую негдєс пещь вавллонскую⁹: Сіѣ бовѣмъ члвка *о*зѣблого до цнотъ и добродѣтелей дховныхъ загрѣвают¹, утружденного *о*холожают¹, спросного и нечистого *о*чищают¹, умякшают¹ затвердѣлого и *о*каменєнного, боѣзливому небоѣз¹ненного придают¹ срдца, недоїзрѣлый плодъ дшѣ нашихъ чинѣт *доїзрѣлымъ* и досконалимъ, сухій *от* него набєрет¹ вѣлготности, сонѣливый, сонъ и дрѣманіє *от*трѣсет *от* очу, фрасовливый, клототъ и фрасунокъ *о*ставит¹, *о*крутний ласкавости набудєт¹ срдца: І не

¹ Слова **словеса Твоя**, дописано над рядком.

² Під рядкомъ темнішимъ чорниломъ дописано: **от Земля**.

³ На лівому полі дописано: [П]ѡан зач **мв**.

Йоан 12:32 – О.Б. (приблизно).

⁴ Слова **и ланцугомъ** дописано над рядкомъ темнішимъ чорниломъ.

⁵ Слово дописано темнішимъ чорниломъ передъ наступнимъ закрєслєнимъ **токмо**.

⁶ Гал. 6:14 – О.Б.

⁷ Слово дописано темнішимъ чорниломъ надъ закрєслєнимъ **негоже**.

⁸ Літери **чо** наведено темнішимъ чорниломъ замѣсть **ще**.

⁹ Алюзія до Дан. 3:25-50.

машь жадной скутечнѣйшой вещи на очищеніе грѣхом дши змазанной на ісцѣленіе уязвленнаго срдца, над крстѣ, и на нем Хрвых страстїй: Ико единь написалъ учитель¹. Іжъ далеко правѣ болшую ползу и пожитокъ дши приносит щоденное разсужденіе, страданїа Хрви на крстѣ анижели на каждїй днѣ всѣ ѱалмы Двдвї отмовити, анижели окрвавленнїи на тѣлѣ понести газвы, анижели чрезъ цѣлый годъ, ѿ сухом хлѣбѣ, и водѣ постѣ отправления. Повсталъ быс ѿ смертелного пороху црствующїй пророче. А зараз так смутный голос,² // **138 зв.** котрым до нбси взываешь, Напиталь еси на[с] хлѣбо[м] слезны[м], напоиль еси нас слезъ вѣ мѣру³, и на іном мѣстѣ, Пепель іако хлѣбъ їадахъ, и питїе мое со плачем растворах⁴, на веселый замѣнилъ быс: кгда быс вѣ днѣ ннѣшнїй чувственныма увидѣлъ очима, аки посреде мѣста лобна, посреде цркве рукама архїерейскима древо крстное воздвизаемо, ѿ его же четырехъ частїй, нѣбы ѿ четырехъ істочниковъ райскихъ, всегдайшее веселїе, неизгланное блженство, и вѣчныа жїзны усыновленїе нам істѣкает.

Знаменитый патріарха, и Гспду Бгу барзо милый Іаковъ ст. кгда и працами и лѣтами утружденный учуль смертѣ близко наступуючую приказаль Іосифу сну своему, абы ставиль предъ его двохъ своихъ внуковъ родившихся ему⁵ вѣ Егвптѣ Манассїа и Ефрѣма для преданїа їмъ блгословенїа своего⁶: Станули предъ старцемъ два ѿтроки, Манассїа іако старшїй, ѿ десную, Ефрѣм іако молодшїи ѿ лѣвую страну: І премѣнивъ Іаковъ руцѣ, и возложи десницу на главу Ефрѣмлю, а лѣвицу на главу Манасїїну⁷. Для чого ж то Іаковъ стый не положиль на тых ѿтрокахъ по прошенїю Іосифову рукъ своихъ просто но на крстѣ. Наука єст блгословская, же іако теперъ Гспдѣ Бгъ даєт намъ ласки и дары, для прешлыхъ⁸ заслугъ Хрстовыхъ на дрєвѣ крстномъ: Такъ и вѣ Старом Завѣтѣ, тих же ласкъ и даровъ своихъ Бозкихъ удѣлалъ, для пришлыхъ⁹ заслугъ Сна Своего и чести крста стаго.

¹ Навпроти рядка на правому полі дописано: **Аугус[ин] et Albert Magnus.**

² У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **102.**

³ Пс. 79(80):6 – О.Б.

⁴ Пс. 101(102):10 – О.Б.

⁵ Навпроти рядка на лівому полі дописано: **Быт мн гл.**
Див.: Бт. 48:8-22.

⁶ Слово дописано темнішим чорнилом над рядком.

⁷ Бт. 48:14 – О.Б. (лише кінець цитати).

⁸ Слово дописано над рядком.

⁹ Слово дописано над рядком.

Дха пророческого полень был Іаковъ стый, видѣль и вѣдалъ з' откровеніа Гспднѣа будучую¹ силу и дѣйствіе крста стаго, прето же зычачи внуком своим всѣакихъ ласкъ, щасливостій и блгословеніа Бжого, вѣложилъ² на главу іхъ руцѣ свои на крстѣ, показуючи же мѣло з' крста Гспднѣа нѣбы з' обфитого жродла всѣакоє блгословеніе и блженство на главы іхъ істѣкати. //

139 Тое же ствержають и премудріи физикове, описуючи положене члвчкаго ока, повѣдають же око маєт в' себѣ крстѣ, и виденіе нше без' крста обойтисѣ не может': А то таковыи кшталтом; от мозку идут двѣ жилки на крстѣ до очу, вибѣгают бовѣм от мозку двѣма лѣніаи, и вполдороги сѣа сходят', и знову поступивши мало в'купѣ, расходят' сѣа една до одного другаго до другого ока, и тимъ своим расходом крстѣ виражают'. Потребніи теже сун наддер очомъ, бо от мозку приносят певный дхъ субтелный оборотом ока служацій. Дла таковой же то причины положилъ Гспдъ Бгъ крстѣ на очесахъ наших, дла того, знат абы показалъ, же всѣа щасливост и блженство вѣкуистое на Крстѣ Гпднем завысло. Конец' бовѣм христіанского житіа, праць и заслугъ наших, виденіе лица Бжіа. Іко же можем зрѣти Лице Бжественное, еси намъ крстніи сїи от мозку походячіи жилки дховным очам нашим дѣйственной своей не подадут силы. Знат' то до сєи науки и положеніа чув'ственныхъ очес стосовальсѣа и црѣ пророкъ: Кгды в' ѡсалмѣ четвѣртом вопрошаючи себѣ самаго. Кто гавит' намъ блгаа, отповидѣль. Знамена сѣа на нас свѣтъ лица Твоего Гспди⁴; Сєй то свѣтъ крстнаго Твоего знаменіа на лицахъ и внутрнихъ очахъ нашихъ выраженный, гавит' намъ блгаа, зрѣніе лица Твоего бжественного. Воістинну Хє<,> Свѣте Істинный, не імѣла област' темнаѣа на тотъ час сєго немерцающаго твоего свѣта, егда тѣа в' ноци, без'честіємъ, ранами, и руганіємъ довольно испытовала. Не мѣль и без'законный Юда. Егда Ты<,> Істинное Слонце<,> на Запад к' ногам Юды преклонивсѣа пѣрвѣе всѣхъ без'студному ноги єму умиваль єси. І самы аплы отагченны быша сномъ, егда зашелъ єси от очію іхъ Істинный Свѣте тѣм же лѣннихъ и унилыхъ нас просвѣти на Твое поклоненіе.⁵

Старожитніи звѣздочетци, сїи найбарзѣй почитали нбснїи знаки, ко[m]рїи на знаменіе крста стаго были выображенны: Мы не так знаменію

¹ Літеру ч наведено темнішим чорнилом по верх літери щ.

² Літеру ѣ наведено темнішим чорнилом по верх літер оз.

³ Слово дописано темнішим чорнилом після закресленого знаменуют.

⁴ Пс. 4:7 – О.Б.

⁵ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **103**.

крстному на воздухѣ *от* звѣздъ изображенному, тако самому крсту и на нем пригвожденному Хрсту, достойную воздаем чест¹, и поклоненіе. Но может² кто *от* противныхъ цркве бжественной исповѣсти¹, чи достоин¹ тварѣ несмысленной и неразумной, таковою *ест* крсть, воздавати поклонъ чест¹, и славу? *От*повѣдаю. Созданію и тварѣ неразумной¹, несмысленной и нечувственной не пристойт¹ *от*давати чести, славы и поклону, але созданіем простим *ест*¹: Пристойт¹ еднакъ, иле чрез¹ себе знаменует¹ и выображает¹ твар¹ такую разумную, и маєт¹ звязок и стислоє такоє соединеніе и причастіе з¹ тоєю *же* тварію разумною: Такъ образъ црскій и шату црскую нѣбы и самага цря звиклисмо почитати: *Образъ*, же чрез¹ себе знаменует¹ истинную особу црскую; *Шату*, же мѣет¹ нѣакис з¹вязокъ з¹ особою црскою. Если хочем мовити *о* самом крстѣ, на немъ же распатса Хс Снъ Бжій, обоимъ способом мѣет¹ быти *от* нас ушанованный: бо и фѣгурует¹ Ха Сна Бжіа на себѣ распатаго, и доткнульса прстой и пречистой его крове, котрою былъ избылно окропленный. Не чтимо прето древа, не чтимо злата или сребра, але чтимо образъ мысл¹ нашу к¹ нему оборочаючи, а поневаж¹ тот образ² не кого іного собою знаменует¹, тылко особу Ха распатаго, таковыи теды Хрсту таковыи, и образу его поклонъ воздаватиса повиненъ, и щокolveк Хс на крстѣ учиниль, все то дѣйствию и силѣ Крста причитаем, по вса дни з¹ Црквію бжественною воспѣваючи: Крсте смерти Хрвы орудіе, // 140 чуда его знаменіе, ключу нбса *о[т]ве[р]зана*¹, ада же заключаа: крсть утвержденіе земли, осщеніе воды, очищеніе воздуха, просвѣщеніе огня горящаго любовію ко Бгу: Крсте нбсныа лѣствице: вожде степенми стынѣ, мірскій мосте, жезле силы, и стамно животныа манны, и іныи неизчестный *от* усть вѣнец¹ плетуше похвалный.

Оу ветхих³ римлянъ, и ~~іныхъ языкъ~~, на крсть быти сказанным, без¹честіе и смерт¹ презначало⁴, в¹ ннѣшнем вѣку крсть стый чест¹, славу и животь знаменует¹. Ико мовит апль стый. Хрвѣ сораспахса, живу же не к тому азъ, но живет¹ во мнѣ Хс⁵. Но заправди трудный се тезтва непонятаа мова твоа апле стый Павле, сораспальса еси Хрвѣ, а преце живешъ, и не живешъ к¹ тому самъ, но живет¹ в¹ тебѣ Хс, тако *же* то может¹ быти, поневаж¹ и самъ Хс на кртѣ распеншиса мусѣль умѣрати. Хтѣль тыми словами апль

¹ Над словом дописано: +, на лівому полі дописано: [в]опросити.

² Зліва на полях дописано **стый**.

³ Над словом темнішим чорнилом дописано: **старожитных**.

⁴ Слово дописано темнішим чорнилом над закресленим словом **знаменовало**.

⁵ Навпроти рядків на правому полі дописано: **к¹ Галат: зч: сг**.

Гал. 2:20 – О.Б.

стий выразити. Іжъ ꙗ правѣ Хрстовѣ на крстѣ сораспахъся: то ест¹ и грѣху, и прежнему моему житію и закону юдейскому обумерлемъ, и оттуду, ꙗко *же* от ветхаго и старого пня отсѣченъ есм², абым до древа новаго крстнаго за новую вѣтв³ былъ вщепленный, и от тол и животъ и блгдт⁴ выссавши, не к тому самъ азъ, но жилъ во мнѣ Хс, и смиреніемъ и кротостію, и крѣпостію, и мудростію, и веселіемъ, и покоем, и всѣми цнотами дховными, и добродѣтелми дшевными: *Ико же* уже мовит¹ апль стий Павелъ, во мнѣ Хс и въ сонмищахъ учит⁵, и во странахъ языкъ проповѣдует⁶, и молитву дѣет⁶, и труждається, и страждет⁶, и знаменіа и чудеса творит⁶: І такъ Павелъ не уже Павелъ но Хрстсъ, и Павелъ в⁶ Хрста и взаимъ Хс в⁶ Павла здаються быти премѣненны. Добрее се<,> блгчстивый слухачу<,> Павла стаго в⁶ Ха премѣненіе, тылко жъ ели кто схочет⁶ з⁶ насъ таковаго в⁶ Ха премѣненіа доступити, треба первѣе²// **140 зв.** первѣе крсту и Христу³ сообразнимъ быти: По словеса[м] того Павла ста: Аще сообразни быхомъ подобію смерти Его, то и воскресенію будемъ причастницѣ⁴. *Икобы* рекль: *Ико* розга в⁶ древо вщепленная, кгда древо в⁶ зимѣ обумѣрает⁶, умѣрает⁶ з нимъ посполу и розга, и знову кгда древо во время весны оживает⁶, оживает⁶ з нимъ посполу и розга: Такъ кто з⁶ Хрстомъ вщепленный в⁶ древо крстное, умѣрает⁶ грѣху в⁶ зимѣ живота сего смертнаго; *той*⁵ з⁶ Хрстомъ на всемірную оную весну, кгда новое нбо и новаа земля ꙗвится, воскреснет⁶ в⁶ жизн⁶ вѣчную<,> чест⁶ и славу. *Ико* при погруженіи крщеніа ншего сообразуемъся Хрсту на крстѣ умершу и во гробѣ погребенну; такъ изнуреніемъ от водъ крстныхъ, уподобляемъся от мертвыхъ воскресшу. Или не разумѣете ꙗко елици во Ха Іса крестихомъся, во смерт⁶ его крестихомъся; сопогребохомъся убо с⁶ нимъ крщеніемъ во смерт⁶. Да ꙗко же воста Хс от мертвыхъ славою отчею, тако и мы в⁶ обновленіи жизни ходити начнемъ<,> Слова сун Павла стога к⁶ Римляномъ в⁶ главѣ шестой⁶.

І не тылко в⁶ семъ Новомъ Завѣтѣ земному члвку, але и самой Троици Пренайсвятѣйшой немалаа от крста Гспдня прибыла чест⁶ и хвала, такъ далеце, же анѣ Троица Пренайсвятѣйшаа без⁶ крста, анѣ крстъ стий без⁶ Троици Пренайсвятѣйшой обійтиса может. Крщае⁶ іереи отроча тутъ заразы и крстъ и Троицу выражае⁶. Крщае⁶ся рабъ бжій во іма ГОтца и

¹ Слово дописано темнішимъ чорниломъ надъ закресленимъ словомъ глет⁶.

² У правому нижньому куті аркуша чорнимъ чорниломъ позначено: **104**.

³ Згори був ще якийсь напис, який не відчитується через зріз сторінки.

⁴ Навпроти рядка на правому полі дописано: **к⁶ Рим: гл: с** Рим. 6:5 – О.Б.

⁵ Літеру **й** наведено темнішимъ чорниломъ поверх літер **тъ**.

⁶ Рим. 6:4 – О.Б.

Сна и Стаго Дха: Гѡтпущает¹ грѣхи покутуючому члвку, кладет² зараз знаменіе крста при воспоминаніи Тройци Прстой¹, рѣжнн. Азь та прощаю и разрѣшаю во імя Гѡтца и Сна и Стаго // 141 Дха, дает кому блгвеніе на всакоє дѣло доброє², анѣ Тройци анѣ крста не вспомнѣти трудно. Да блгви та Гспдѣ во імя Гѡтца и Сна и Стаго Дха. А то знат для того, же кгда Хс Снѣ Бжій на дрєвѣ крстном страдалѣ и умѣралѣ, вса Тройца Пренайсвятѣйшаа тамѣ же³ невидимо *прѣбываючи* околу спсєніа ншего работала. Бгѣ Гѡтцѣ. Соизволєнієм. Бгѣ Снѣ, пречистою плотію<.> Бгѣ Дхѣ Стый. Дѣйствиєм и силою своєю. І для того Црковѣ бжественнаа трижди во воспоминаніе Тройци Стой⁴ стишокѣ сей звыкла пѣти. Покланяємса страстєм Твоимѣ Хє г.⁵ жє И стое воскресєніе Твое поємѣ и славимѣ⁶. Гѡ заправи крстѣ стый Тройци Пренайсвятѣйшой похвала а людєм земнымѣ оборо[на.]⁷

Мѣль<,> мовлю<,> завше, еше и прѣжде пришєствіа своєго в¹ мїрѣ сей для великого з¹ собою звязку крстѣ стый в¹ совѣтѣ Тройци Прстыа великую чест¹ и славу.

Припоминаю себѣ дивный торгѣ и барзо подуфалую мову Авраама з¹ Гспдємѣ Бгомѣ. Не могучи болшѣ всемогущій Бгѣ знєсти спросности и роспусти содомлянѣ беззаконныхѣ, оповидѣль Авраамовѣ іжѣ іхѣ мѣль огнємѣ з¹верженнымѣ з¹ Нбсѣ спалити и спєлєтити. Але же там Авраамѣ мѣль сродники свои Лота праведного з¹ потомством, ѡ котрых святобливости розумѣль много мовиль Гпдєвѣ⁸ Погубиши ли праведного со нечєстивими и будєт¹ праведный ѡко нечєстивый. Ікобы реклѣ а ели будєт¹ в¹ том градѣ и предѣлѣхѣ єго пѣтдєсѣт праведныхѣ, то и сіи со нечєстивими погибнут¹. Гѡтвѣща Гспдѣ. Аще обрѣщєтєса в¹ Содомѣ пѣтдєсѣт праведныхѣ оставлю ввєс предѣль тѣхѣ ради. А ели пѣтію меншѣ рєчєт¹ Авраамѣ. Же будєт чєтыридєсѣт и пѣт¹ добрыхѣ всѣхѣ ли

¹ Літери **ой** наведено темнішим чорнилом поєврх інших, які не можна розібрати.

² Слово дописано над рядком над закреслним **блго**.

³ Слова **тамѣ же** виправлено темнішим чорнилом із **тамѣждє**.

⁴ Літери **ой** наведено темнішим чорнилом поєврх інших.

⁵ Тобто тричі.

⁶ З Утрені Великої П'ятниці.

⁷ Рєчєння дописано на правому полі.

⁸ Навпроти рядка на правому полі зазначєно: **Быт гл: іі**.

Бт. 18:23 – О.Б.

погубиши, не погублю *отповѣст*¹ Гспдъ, и ради *четыридесати, и тридесати, и двадесати, и десати, и то рекши отиде* Гспдъ^{1. 2} //

141 зв. Не смѣль Авраамъ болшъ з¹ Гпдем Бгом умовлатисѧ кгда видѣль же в¹ пати градѣхъ Содомских, и десати не было добрых. Вспомнѣмъ себѣ<,> блгчстивый слухачу<,> кгда то неграмотниі люде десатками що личат, що десатокъ то крижикъ звыкли становити. *Сѡтож* кгда Гспдъ Бгъ обѣцал незбожной Содомѣ пропустити для десатка добрых, в¹спомнѣль в¹ десатку на крсть, и рекль не погублю десати ради для знаменіа крстнаго знайдуючогосѧ в¹ десатку. *Ико ж* где не машь десатка, где не машь крста Гспднѧ и любве Его, тамъ певнаѧ згуба, трудно там *от* запалчивости Бозкой обороны шукати.

Дивнаѧ рѣчь<,> *яко* Двдъ *окрутного* Голиада, самим возрастом своим убивающогосѣ, так латво каменѣм з¹ проци, дитинною правѣ убиль и умертвилъ стрѣлбою. Голиад был ввѣс желѣзом узброенный, мѣль на головѣ сталистый шишакъ и прилбицю, а преце такъ у него каменѣм угодиль, же муѣль трупом на землю пасти. Блженный Амвросій *отповѣдаѣт*.³ Любо правѣ Голиадъ *ежуть* ввѣс был желѣзом окритый, на челѣ еднакъ не мѣль тоѣй нбсной обороны, *яко* іноплеменникъ не зналь Бга, не зналь и крста Гспднѧ. I такъ Двдъ усмотривши в¹ немъ не оборонное Бгом и крстомъ стым на челѣ мѣсто подлымъ каменѣм поразиль его до смерти. Где не машь крстной обороны даремнаѧ тамъ бы *наипотужнѣйшаѧ* зброѧ. Прето *ж* нехай кто в¹ вынеслых фортецахъ и замках, в¹ крѣпком и остром оружїи всю свою уфност¹ и надѣю покладаѣт¹. Мы в¹ крстѣ Гпднем. Ест¹ бо ним спсительное сіѣ древо, оружїѣ міра, непобѣдимаѧ побѣда.

Щитильсѧ некгдыс блгчестивый кесар Константинопольскїй Ираклій, же *четыринадесат¹ лѣтъ* з¹ персами уставичне воюючи, в том *найщаслившїй* конец¹ бранѣ *своей* отрималь, же крсть Гспднъ *от* рукъ іноплеменническихъ отобравши, босими ногами, в¹ простой одеждѣ на гору занѣслъ Калварійскую⁴ Голгофскую *власными* раменами // **142**

Щитат¹сѧ и блгчестивѣйшиі црѣ наши же той же троедреве[с]ны[й] крсть Гпдн¹, в¹ троѧкой силѣ дшевной, в¹ разумѣ памяти и волѣ, на челѣ срдцу и мышцахъ по всѧ дни носѧчи⁵, его *ж* четверочастною силою, на всѣ

¹ Скорочено Бт. 18, 24-33 – О.Б.

² У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **105**.

³ Мабуть, ідеться про книгу Амвросія Медіоланського «Про обов'язки духовенства», розділ 35.

⁴ Над словом позначено: +, під рядком дописано: **Голгофскую власными раменами**.

⁵ Слово дописано над рядком над закресленим словом **двигаючи**.

четыри свѣта сего части¹, силно и свѣтло просіавши, всякого врага крста Гспдна не тылко² крѣпкими мышцами, и силою рукою, но и самим повелѣніем ѿдолѣвають и побѣждают. Рогъ же црствіа своего, на гору нрѣвысочайшую чести и славы превозносам.

Щитит³ся и блгочестиваа Россіа наша, ѿ сем знаменіи крстном, в⁴ гербовном знаменіи блгочестивого вожда ншего изобразенного. І тако некгдыс Константинъ Великій, трижди на воздухъ увидѣвши крсть изобразенный. Троіакою над враги своими ѿдержалъ побѣду: Такъ мы по вса дни в⁴ гербовном Твоѣм знаменіи, крстное видѣчи ізображеніе, ѿ сем враги наши всегда, побѣждаем. І несвѣтлую ночь Агаранскую, ногами попираем, за предстательством двохмысленных свѣтилъ нбсных луны и денницѣ при крстѣ стоѣщих Дви Маріи и дѣвственника Іоанна, тезоіменитого

Аглу твоему. Ібо и Хс Снъ Бжій на древѣ крстном, на сію страну, преклонилъ свою главу, где сіа мысленная луна Пр: Два Мрія, при крстѣ стояла, даючи нам знати, абысмо ѿт крста Гспдна, и сей мысленной луны в⁴ находящихъ нам бѣдахъ помощи и побѣди шукали: Іко ж и во вса дни до ней мовимо. Мти при крстѣ в⁴ Сна пріѣмшаа дѣвственника, прійми ма грѣшника тако едина ѿ рабовъ твоих, и жезлом крстным³ мтрским накажи ма купно же и защиты.

Щитим³ся сим знаменіем крстным побѣди в⁴ сем настоящем вѣцѣ, щититиса будем и в⁴ час будущіа Страшнаго Суда Хрва. Прето ж и умылно к⁴ нему глемь. Крсте стый<,> на тебѣ Спсъ умѣраа, за умерших грѣхами члвковъ дхъ свій тако члвкъ испусти, кровь же и воду источи, и сими трема едино еже паче всѣхъ ест⁴ на потребу спасеніе нам содѣла:⁴ // 142 зв. Во славу істочника водѣ живых Бга Сѣтца, себе же ѿт кровій Двическихъ воплощенного, Бга Сна; и Бга Дха Стаго ѿживляющаго дхъ человекъ. Ихъ же тріехъ в⁴ едином бжествѣ пособи и мнѣ, не токмо в⁴ жизни сей плачевной, тако вода мимотекущей, браней и крови ісполненной, и тако пара исчезающей со въздыханіемъ: но и в⁴ будущей блженной славити блгодарственно самимъ Лица зрѣніем вѣрованного. Сѣдержаніемъ чааннаго, и Наслажденіемъ любимаго, Единаго во Тройци Бга, славимаго в⁴ без⁴конечнаа вѣки Амин⁴:

Хотащій крсть Хрвѣ на рамѣ носити

Разумъ, паміат⁴<,> волю, вса, должны ѿтложити.

¹ Слово дописано над рядком над закресленим словом **страны**.

² Слово дописано над рядком на лівому полі над закресленим словом **точію**.

³ Слово дописано на правому полі з позначкою, де має бути вставлене.

⁴ У правому нижньому куті аркуша чорним чорнилом позначено: **106**, а ще нижче: **145**.

Jak siła w listopadzie liscia z drzewa spadnie,
Tak w Dom Twój Szczęśliwości, niechaj idzie snadnie.

Даждь ми⟨,⟩ Сну мой⟨,⟩ сердце в¹ сердце прободенный⟨.⟩
Глаголет¹ на крстѣ к¹ нам, Снѣ Прѣбжественный⟨.⟩
Не сердце токмо⟨,⟩ но ввѣс тебѣ ся вручаю.
Да в¹ тебѣ всегда живу, в¹ тебѣ умѣраю.
Да в¹ сердцу твоѣм живу, в¹ сердцу умѣраю.
Иѣкъ много в листопадѣ листва спадет¹ з дрѣва,
Такъ в¹ домъ твой щасливостям многим іти треба.

Аще хочѣши Ха увидѣти ясно⟨,⟩
Сохрани дшу свою, ѿт всѣхъ золь ѡпасно.
[...] videre clare ex grace fac tibi [...] opticum e videbis [...]

Oksana Sukhovii, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor of the Department of the Ukrainian Language and Applied Linguistics, Taras Shevchenko National University of Kyiv

<https://orcid.org/0000-0002-4514-7968>

e-mail: o.sukhovii@knu.ua

A MANUSCRIPT SERMON BY METROPOLITAN VARLAAM YASYSKYI FOR THE FEAST OF THE EXALTATION OF THE HOLY CROSS

The publication presents, for the first time, a metagraphic edition of a manuscript sermon by Metropolitan Varlaam Yasynskyi for the Feast of the Exaltation of the Holy Cross, preserved in the Manuscript Institute of the Vernadsky National Library of Ukraine (shelfmark ДА 226Л). Bringing this text into scholarly circulation broadens our understanding of the Kyiv oratorical-homiletic school of the 17th century and early modern preaching.

The linguistic hybridity of the sermon is analyzed: the text combines the “simple” Ukrainian language with Church Slavonic of the Ukrainian recension. Within the “simple” language, features of the Polissian dialect and Polish influence — typical of the period — are identified. The study demonstrates the coexistence of the living Ukrainian language and Church Slavonic on the levels of vocabulary, phraseology, phonetics, and grammar. The text contains authorial revisions that illustrate the process of integrating linguistic elements and adapting the sermon to its audience. The publication constitutes a valuable source for historical-linguistic, literary, and theological research on 17th-century Ukrainian preaching.

Keywords: Varlaam Yasynskyi, Ukrainian preaching, manuscript sermon, Kyiv oratorical-homiletic school, Church Slavonic language.

Отримано редакцією журналу / Received: 20.11.2025

Прорецензовано / Revised: 05.12.2025

Схвалено до друку / Accepted: 19.12.2025

ХРОНІКА

VI МІЖНАРОДНА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКА МОВА І СФЕРА САКРАЛЬНОГО»

23–24 жовтня 2025 року в м. Києві відбулася VI Міжнародна конференція «Українська мова і сфера сакрального», організована Інститутом української мови НАН України, Київською православною богословською академією та Мовознавчою комісією Наукового товариства імені Шевченка. У заході взяли участь близько 50 науковців із провідних українських наукових установ, закладів вищої освіти та дослідницьких центрів Польщі, Австрії, Канади й США.

Цьогоріч серед численних тем конференції центральною стала **мовно-історична проблематика**, присвячена вивченню церковнослов'янської мови української редакції, історії української писемності, пам'яток XVI–XVIII ст., їх ролі у формуванні української літературної мови та культури. Значну увагу приділено також перекладознавчим аспектам біблійних і богослужбових текстів, особливостям релігійної лексики тощо. Саме ці історико-мовні теми домінували на пленарному засіданні та першій секції конференції, де були представлені найважливіші дослідження та аналітичні матеріали.

На пленарному засіданні член-кореспондент НАН України **В.М. Мойсієнко** (Житомир) у доповіді «Церковнослов'янська мова і розвиток української писемності» на основі корпусного зіставлення регіональних редакцій церковнослов'янської мови показав, що між ними були переважно фонетико-морфологічні та графічні відмінності. Дослідник підкреслив необхідність визначення стабільного набору ознак української редакції, що дозволить науково обґрунтовано датувати тексти та простежити шляхи поширення мовних практик; він також наголосив на провідній ролі Києва як одного з перших скрипторіальних центрів, які вплинули на розвиток писемності на землях Давньої Русі.

Професор **Г.М. Наєнко** (Київ / Лодзь) у доповіді «Руська редакція церковнослов'янської мови — до визначення ознак» проаналізувала Супрасльський збірник Матвія Десятого 1507 р., виявивши, що церковнослов'янська мова того часу не була статичною. Вона розвивалася у взаємодії з місцевими

книжними традиціями та зазнавала наддіалектних і регіональних впливів, у тому числі книжної простої та народнорозмовної мови. Г.М. Наєнко запропонувала систематизацію цих впливів, чітко розмежувавши інтерфемери південнослов'янського походження, київського ізводу та народні елементи.

Професор **Л.П. Гнатюк** (Київ) у доповіді «*Воскресні богослужіння Київського Октоїха 1629 року як джерело дослідження акцентуаційної специфіки української редакції церковнослов'янської мови*» здійснила детальний аналіз акцентної системи пам'ятки. На підставі порівняння з московськими аналогами вона виявила стабільні відмінності в наголошуванні лексем, що свідчить про проникнення української народної акцентуаційної норми в богослужбові тексти та формування специфічної української церковної вимови.

Професор **М. Мозер** (Відень) у доповіді «*Ще раз про церковнослов'янську мову української редакції середини XVIII ст.*» проаналізував різножанрові твори Мануїла Козачинського, написані слов'яноноруською мовою. Він виокремив її системні ознаки, зокрема відмінювання, дієслівні форми, варіанти кінцевих флексій і графічні норми, які демонструють мовну практику українських книжників.

Професор **Г.М. Дидик-Меуш** (Львів) у доповіді «*Релігійний сюжет і "Словник української мови XVI – першої пол. XVII ст.": писемне джерело як розширений контекст для семантизації*» довела, що для повноцінної семантизації лексеми в історичному словнику необхідно враховувати не лише окреме речення чи його фрагмент, а й цілісний текст, оскільки семантика староукраїнських пам'яток часто реалізується через сюжетну, богословську та жанрову специфіку, що є ключовим для історичної лексикографії.

На першій секції «**Українська церковно-релігійна писемність: жанри, тексти, джерела**» були представлені дослідження мовних особливостей різних жанрів писемності XVI–XVIII ст. **Р.О. Коца** (Київ) розглянула учительні Євангелія як джерело регіональних варіантів староукраїнської мови; **У.Б. Добосевич** (Львів) показала мовотворчі тенденції в жанрі учительних Євангелій кінця XVI – першої половини XVII ст.; **О.О. Суховій** (Київ) проаналізувала особливості гібридної мови проповідей Варлаама Ясинського, а **Т.Й. Висоцька** (Львів) висвітлила мовні особливості передмов до богослужбових книг. **Р.Є. Кисельов** (Київ) дослідив риторичні формули вітань у курсах риторики Києво-Могилянської академії XVII – початку XVIII ст.

На секції були представлені також дослідження кодикографічного спрямування (**Н.В. Заболотна** (Київ), **Т. Шманько** (Львів)), що не лише документують матеріальну й текстуальну сторону книжкової спадщини, а й створюють цінний лінгвістичний корпус, який дозволяє реконструювати історичні форми української та церковнослов'янської мов. **Ю.В. Осінчук** (Львів) продемонстрував, як російська історична лексикографія включила до власного джерельного корпусу тексти, створені на українській етномовній території, і окреслив основні шляхи повернення цієї джерельної спадщини.

На секції «**Переклад біблійних та літургійних текстів**» учасники обговорили діалектні варіанти перекладів богослужбових книг (**Т.В. Шмігер**, **М.В. Гнатюк**), семантичні особливості богословських термінів (прот. **О. Кожушний**, **Г.В. Тимошик**), апофатичний підхід у перекладі (**О.С. Жабенко**), стратегії перекладу грекомовної патристики (**Т.М. Тимо**), а також паратекстуальні виміри синхронних українських перекладів Святого Письма (**О.В. Дзера**).

На підсумковому пленарному засіданні **Н.В. Пуряєва** (Київ) у доповіді «*Українські літургійні переклади: пошук стилістичної рівноваги*» наголосила на балансі між українською мовою перекладу та максимально точним відтворенням церковнослов'янської оригінальної мови, що визначає розвиток українського богослужбового стилю.

Також презентовано нове видання — «*Воскресні богослужіння київського Октоїха 1629 року*» (**М. Качмар**, **Н. Бондар**, **Ю. Осінчук**), яке є унікальним джерелом для дослідження української редакції церковнослов'янської мови, її акцентних рис і впливу народної мови.

Ухвала конференції:

1. Опублікувати матеріали конференції в колективній монографії «Українська мова і сфера сакрального».
2. Підтримати системне вивчення історії церковнослов'янської мови української редакції та її впливу на формування української літературної мови.
3. Сприяти розвитку перекладознавчих студій у сфері біблійних і богослужбових текстів.
4. Рекомендувати продовжити лінгвістичний аналіз релігійного дискурсу, зокрема лексики, семантики, акцентології, стилістики та прагматики.
5. Заохочувати міждисциплінарні підходи до дослідження взаємодії мови, культури та релігії.

6. Провести наступну конференцію у 2028 році з розширенням тематики питаннями лексикографії, термінології та мовної норми церковно-релігійного стилю.

Н.В. Пуряєва

НАУКОВИЙ СЕМІНАР «УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА»

Науковий семінар «Українська лінгвістична медієвістика» — це академічна платформа для фахової комунікації, обміну дослідницьким досвідом і вироблення спільних теоретико-методологічних підходів у галузі історичної лінгвістики загалом та історичної лексикографії зокрема. Семінар було засновано у 2018 р. з ініціативи директора Інституту української мови НАН України, доктора філологічних наук, професора П.Ю. Гриценка, який окреслив потребу створення постійного дискусійного середовища для осмисленого та системного розвитку важливих історико-лінгвістичних академічних проєктів, а передусім «Словника української мови другої половини XVII–XVIII ст.».

Семінар, отже, зорієнтований не лише на представлення завершених наукових результатів, а насамперед на рефлексію над процесами наукової роботи, комплексне обговорення теоретичних, методологічних та прикладних аспектів історико-лінгвістичної галузі.

До діяльності семінару у 2018 р. долучилися історики мови із різних академічних осередків України: доктори філологічних наук Л.П. Гнатюк, С.П. Гриценко, Г.М. Дидик-Меуш, В.М. Мойсієнко, Г.М. Наєнко, О.І. Ніка, кандидати філологічних наук Р.О. Коца, Н.В. Пуряєва, М.П. Дем'янюк, Т.В. Сивокозова та ін. Згодом співorganizаторами та учасниками семінару стали лексикографи відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України кандидати філологічних наук Н.В. Багнюк, Г.В. Войтів, О.В. Кровицька, Ю.В. Осінчук.

Як було зазначено, пріоритетним завданням семінару є реалізація нового фундаментального академічного проєкту — «Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.». Словник має стати дослідженням останнього етапу розвитку української мови середнього періоду, нижньою межею якого, відповідно до прийнятої в українській лексикографії періодизації, є 1650 р., а верхньою — перші десятиліття XIX ст., коли ще виходили пам'ятки, написані старою книжною мовою.

Оскільки створення лексикографічної праці такого типу є поетапним і методологічно складним процесом, семінар сформував послідовну програму, що охоплює основні складники його підготовки: формування корпусу джерел майбутнього словника (Показчик джерел), формування його

теоретико-методологічної моделі (Перспект словника) та укладання лексичної картотеки.

Першим і одним із ключових результатів діяльності семінару стало окреслення репрезентативного корпусу джерел Словника та укладання відповідного *покажчика*, структурованого за жанровими типами текстів. Над покажчиком працювали: доктори філологічних наук Л.П. Гнатюк (поезія, проза, твори Г. Сковороди), С.П. Гриценко (адміністративно-ділова писемність), Г.М. Дидик-Меуш (епістолярна писемність, лікарські і господарські поради, медичні поради), Г.М. Наєнко (науково-навчальна література), О.І. Ніка (гомілетичні, агіографічні твори), Н.В. Пуряєва (драматургія, передмови до богослужбових книг), Р.О. Коца (офіційна епістолярна писемність), О. Курганова (світські, духовні пісні), М.П. Дем'янюк (словники, гараматики, історична писемність), Т. В. Сивокозова (учительні Євангелія), Б.М. Бабенчук (календарі). До робочої версії покажчика увійшло понад 1000 джерел (стародруки, рукописи, першопублікації).

Важливою методологічною проблемою на цьому етапі, що вимагала осмислення й обґрунтування, було питання залучення до корпусу джерел Словника текстів слов'яноноруською мовою. Учасники семінару визнали, що їх охоплення забезпечить повноту історико-лінгвістичної реконструкції тогочасної лексичної системи та дасть змогу представити мовну дійсність епохи у всій її складності та стилістичному розмаїтті. Таким чином, залучення до джерельного корпусу слов'яноноруських текстів було обґрунтоване доцільністю відображення у Словнику: 1) реальної мовної практики доби, що ґрунтувалася на взаємодії двох структурних типів книжно-писемних мов, що творили один континуум, де формувався лексичний репертуар доби); 2) повноти жанрової системи, окремі ділянки якої забезпечувала власне слов'яноноруська мова; 3) функціонально-стилістичних мовних реєстрів (т. зв. «словів»).

Далі в межах семінару було обґрунтовано необхідність формування робочої лексичної картотеки, необхідної для підготування проспекту Словника, зокрема створення зразків словникових статей, що демонстрували б типи лінгвістичної інформації, яку міститиме словникова стаття, та способи її представлення. Із цією метою учасники семінару (Н.В. Пуряєва, Т.В. Сивокозова, М.П. Дем'янюк, Л.А. Москаленко, Р.О. Коца) розробили й затвердили інструкцію з укладання картотеки, що регламентує основні принципи й типи вибірки до неї, передачу орфографії, будову лексичної картки.

Окреме засідання семінару було присвячене традиційним засадам історичного словникарства. Учасники ознайомилися з досвідом лексикографів, які працювали над створенням академічного багатотомного «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.». Доповідачі — кандидати філологічних наук Г.В. Войтів та Ю.В. Осінчук, зауважили, що методи традиційної історичної лексикографії передбачають цілу низку трудомістких заходів із виявлення, систематизації та опису джерел Словника, формування на їх основі різних типів лексичних картотек, складного процесу укладання словникової статті (семантизація, організація ілюстративного матеріалу). Дискусія під час семінару продемонструвала, що, незважаючи на сучасну тенденцію до цифровізації лексикографії, запровадження електронних корпусів, автоматизованих пошукових інструментів і статистичних методів опрацювання даних, які, без сумніву, є надзвичайно важливими, ключова роль у створенні історичного словника й надалі належить лексикографу — як кваліфікованому фахівцю, здатному здійснювати науково виважений опис, селекцію та інтерпретацію мовного матеріалу; саме професійна компетентність дослідника забезпечує коректне прочитання пам'яток, адекватне тлумачення значень слова в історичному контексті, а також прийняття концептуально важливих рішень щодо принципів репрезентації лінгвістичної інформації. Усе це вимагає збереження антропоцентричного характеру історичної лексикографії.

Продовженням цієї теми став семінар «Цифрові аспекти історичного словникарства (у контексті створення електронної версії “Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.”)». Доповідачі, кандидат філологічних наук, завідувач відділу української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України Н.В. Багнюк та кандидат філологічних наук Є.О. Редько поділилися з учасниками семінару досвідом створення електронної версії «Словника української мови XVI – першої половини XVII ст.», роботу над якою розпочато восени 2022 року у відділі української мови Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, окреслили концепцію, засади, структуру, переваги електронної версії Словника, а також проблеми і перспективи, що постають перед укладачами електронних словників. Серія запитань-відповідей стосувалася практичних аспектів застосування цифрових інструментів у роботі з текстами писемних пам'яток, порівняння паперової та цифрової версій словника, спектру можливостей цифрової лексикографічної платформи для укладачів словників та потенційних користувачів (дослідників, студентів, широкого кола зацікавлених).

На семінарі «Українська мова XVIII ст. як об'єкт історичної лексикографії» кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України Н.В. Пуряєва представила загальну концепцію «Словника української мови другої половини XVII – XVIII ст»: обґрунтування хронологічних рамок словника (1650 р. – 1830-ті рр.), критерії формування джерельної бази словника (залучення пам'яток книжною українською, слов'яноруською, народнорозмовною мовами та макаронічних текстів різних типів); обґрунтування генераційної періодизації як способу організації матеріалів словника (поділ історичного мовного матеріалу на часові відтинки приблизно 40–60 років, які відповідають тривалості «покоління» в культурно-освітньому та соціолінгвістичному сенсі, що дозволяє показати динаміку мовних змін у межах часового зрізу); основні принципи семантизації лексем (розгорнута характеристика значення слова; еквівалентне чи синонімічне тлумачення; семантизація через вказівку на сполучуваність; семантизація через дані словників відповідного періоду) та ін.

Діяльність семінару й надалі має бути спрямована на системне опрацювання теоретичних і практичних засад історичної лексикографії з урахуванням сучасних методологічних підходів і потреб проєкту «Словник української мови другої половини XVII–XVIII ст.». Одним із найближчих актуальних завдань є обговорення необхідності створення комплексного опису джерел словника за функціональним, комунікативним, соціо- та лінгвокультурним критеріями, що в подальшому уможливить інтерпретацію лексеми як одиниці не тільки мовної системи, а й тексту. Здійснений таким чином аналіз пам'яток особливо актуальний для створення історичного словника, що спиратиметься на нову ідею макроконтекстуального аналізу слова і текстоцентричності словника.

Наталія Пуряєва

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Наукове видання

УКРАЇНСЬКА ЛІНГВІСТИЧНА МЕДІЄВІСТИКА
Випуск 2

Головний редактор *П.Ю. Гриценко*
Випусковий редактор *Н.В. Пуряєва*

Технічне редагування і комп'ютерна верстка *Р.О. Коца*

Інститут української мови НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4
електронна скринька: ukrmov@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої
продукції серії ДК 7956 від 11.10.2023